Mirko Kovač

VRATA OD UTROBE

Djela Mirka Kovača
knjiga druga

Djela Mirka Kovača:
Cvjetanje mase
Gubilište
Elita gora od rulje
Evropska trulež
Knjiga pisama
Pisanje ili nostalgija
Grad u zrcalu
Malvina
Ruganje s dušom
Uvod u drugi život
Ruže za Nives Koen
Kristalne rešetke
Vrata od utrobe
Isus na koži

Mirko Kovač

Vrata od utrobe

Fraktura

Copyright © Mirko Kovač, 2003
All rights are represented by Fraktura, Zaprešić
Sva prava pridržana. Ni jedan dio ove knjige ne smije se reproducirati u bilo kojem obliku bez prethodnog dopuštenja nakladnika.
ISBN 978-953-266-221-4

Što mi od utrobe ne zatvori vrata
da sakrije muku od mojih očiju.
(Knjiga o Jobu 3,10)

Molim čitatelja da uvaži onu već ustaljenu ogradu da je svaka sličnost s postojećim osobama slučajna, te da mi sklonost prema raspadljivom životu uzme dobronamjerno. Također, objavljujem da sam se ovom knjigom želio preispitati, kako bih se lišio napasti i svega ranjivog na sebi, pa se uzdam da će čitatelj istinitost događaja i točne podatke primiti kao zamku za duševnu vjerodostojnost.

UVOD KNJIŽEVNIKA

Stjepana K. potonji put sam vidio pred crkvom sv. Arh. Mihaila negdje ožujka 1950. godine, otprilike u ono vrijeme kad se smjenjuju vjetrovi, čas oštar sjeverac od kojeg ispucaju ruke i oprlji se lice, čas jugo od kojeg sve omeči, a povremeno puhne i onaj bočni vjetar s jugozapada i nanese dah Mediterana. Odmah iza večernje ušao je u crkvu i užgao svijeću za dušu dobre Rose koja već sedamnaest mjeseci počiva u tmini pravoslavnog, arhanđelovskog groblja, u hladu starog drveća, tamo gdje je, vele, počinak ugodan, a san tvrd.

Rukopis ove knjige pročitao je Gabrijel K. i obilježio ga pri kraju svojim znakom prijateljstva, u neku ruku odobrio ga i složio se, ne mareći za mnoge proturječnosti, a ja sam to uzeo kao *imprimi potest* i evo predajem ga čitatelju s pouzdanjem da ovaj čin objelodanjivanja neće tumačiti kao slavoljublje, nego prije kao odanost patnji Stjepana K. koja je stvorila i pisca ovih redova, učinila ga dobrim, smjernim i poniznim, pa tako ova knjiga i nije roman, nije pripovijest, već samo uspomena.

POGLAVLJE PRVO

OTAC. Stjepan K. rođen je 1898. godine, kad je u Trebinju kapelanovao bogoslov Petar Papac, rodom iz Stoca, koji je 1900. godine postao župnik na Trebinji. Stjepana je krstio u crkvi Uznesenja. Devet godina kasnije Papac je umro u Grazu, a Stjepan K. već je čitao pisma Petra Barbarića, sjemeništarca, pisana svećeniku Papcu, iz Travnika 1895. godine.

"Čuo sam naime da i med njekom od gg. bogoslovaca još traje nekakva nesloga iz gimnazije baštinjena. Meni zaista ne može pod kapu kako si jedan čovjek koji se pripravlja danas-sutra pristupiti k oltaru Gospodnjem i prikazati najneviniju žrtvu Ocu nebeskome, može još takovim ludorijama razbijati glavu. Ta jesmo li svi braća. Pa ako je tko koga uvrijedio, zar nismo kršćani? Zar neće uvrjeditelj moliti za praštanje, a uvrijeđeni, zar neće oprostiti. Ako je tomu tako, onda vas molim ko braću da vi Hercegovci barem budete čistih ruku od tog posla, te da ljubite sve ko braću i sa svima se dobro pazite. Tebi napose želio bi nješto glede toga reći, ali mislim da znaš što hoću, te se nadam da ćeš mojoj želji odgovoriti."

Stjepan K. nosio je u srcu riječi Petra Barbarića, jednako uvjeren u njih kad je stupio u sjemenište kao i kad ga je, po majčinu nagovoru, ostavio, tek što je bio navršio šesnaest godina, a ondje proveo manje od devet mjeseci.

Mladi đak vratio se u L. istog dana kad je pravoslavna crkva sv. Arhangela Mihaila, nakon atentata na prijestolonasljednika Ferdinanda 1914. godine, oskvrnuta i demolirana od strane austrijskih ekstremista koje je predvodio građevinski poduzimač, neki Lender, po narodnosti Mađar, čovjek sklon kavgama i piću, ali u poslovima poduzetan, bilo da je gradnja ili rušenje, i uvijek siguran da je ispravno sve što čini; tako je i parohijalni stan u L. preuredio u vojarnu onda kad se Austrija utvrđivala i kad je izgledalo da će u Hercegovini ostati zauvijek.

Stjepanov otac Ivan K. usprotivio se oskvrnuću, istina s pô usta, ali se više i nije moglo. Taj je događaj, u Predstavci seoskih starješina kotara trebinjskog, s trideset šest muhura upućenoj Visokoj zemaljskoj vladi u Sarajevu, stavljen kao jedan od dokaza gnjeva nad nedužnim pravoslavnim življem. Među prvacima se našao i potpis Stjepana K. I mada nije uvažen zbog maloljetnosti, njegova je oca odveo u internaciju, a njega samog pred regrutsku komisiju. Potom je mobiliziran sa starijim godištem, a preko oružnika njegov je hajvan prisilno odveden - goveda, konji i ostali mâl, te zalihe žita i namirnica rekvirirane.

Stjepanova mati Anica, zatečena u postelji, po drugi se put razdvojila od sina; nije se mogla ni pridići da se oprosti od njega. Kako je zalazila u sedmi mjesec trudnoće, sve ju je teže podnosila; koža joj je bila pod pjegama, usne otečene, a bolovi u križima jaki. U razmaku od Tonkinog rođenja, 1903. godine do ovog djeteta, Anica nije iznijela dvije trudnoće, a jedno je novorođenče živjelo samo šest sati. I baš se pogodilo da donese na svijet muško dijete, upisano u *Maticu rođenih* pod imenom Tomislav, istog dana kad joj je stiglo i pismo od Stjepana, prvo otkako je mobiliziran i jedino za njezina života. Umrla je na dan Neoskvrnjenog začeća.

"Zlokobna su vremena nadošla, mila mati", pisao je Stjepan iz Mostara. "No čim su teža i neprilike veće, bliža je pomoć s neba. Na ovom teškom putovanju moje su misli upravljene prema tebi. Rastanak s tobom stalno mi lebdi pred očima. S nama se ovdje živinski postupa u

svakom pogledu. Malo se tko stara o novacima, ni bolesne ne otpuštaju, zovu ih švindleri. Govori se da će se od nas formirati osamnaesta pričuvna divizija u sastavu XIII. korpusa. Svi predviđaju najgore. Zadržan sam u vojarni dok se regruti priključuju 32. poljskoj artiljerijskoj pukovniji. Četiri bataljuna sačinjavaju Srbi, ima izgleda da ostanem s njima. Volio bih. Stara je izreka: Bog je s jačim bataljunima. Kako će sa mnom dalje teći ne znam. Znam da ću istrpjeti i ustrajati ma kakva mi je sudbina pisana."

Kroz sve godine rata u L. su stizale vijesti o Stjepanu, ali točna nijednom, pa čak ni onda kad je netko donio dokument *Lige za zaštitu djece* na kojemu je potpisan kao *tajnik*, jer tko bi drugi doli on mogao progovoriti:

"Pustite k meni malene."

Svijet je već istekao od gladi, sirotinja se nadala spasitelju, ali on nije dolazio.

Stjepanov otac Ivan K. vratio se iz internacije s grudoboljom. Još su ga tanke niti spajale sa zemaljskim životom kad je s postelje razaslao dvadesetak pisama na sve ustanove koje bi mu mogle javiti o sinovljevoj sudbini, počev od M., *komandanta armijske grupe* i *Komande XIII. korpusa*, preko *Crvenog križa*, *Središnjeg zemaljskog odbora za zaštitu obitelji mobiliziranih i u ratu poginulih vojnika u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji*, pa sve do *Odbora slovenskih, hrvatskih i srpskih žena - za siročad*. I još bi ih toliko poslao da ga u jesen 1917. godine, kad gora uvelike opada i kad je bio raspisan *Sedmi ratni zajam*, nije glad pokosila. Umro je s uvjerenjem da je sve izgubio. Nije dočekao ni *kvarte* koje je država uvela, barem bi vijek produžio bundevom, repom, i suhim voćem. Pobožan čovjek, nekada srednje imućni trgovac sirovim kožama, u drugim prilikama imao bi veliku pratnju, ovako je umro sam, na rukama župnika fra Ambre Nevjestića i časne sestre Leonije. U *Matici umrlih*, fra Ambro Nevjestić unio je sve podatke, u rubrici uzrok smrti dopisao je: *glad*, a *Starješinstvo Provincije* u Mostaru izvijestio:

"Dne 6. studenog 1917. godine potrefio sam se u L. Kazaše mi da

Ivan K. užasno pati od gladi što je pridodata njegovoj teškoj boljci stečenoj u internaciji, a to uprav zahtijeva njegu i ishranu. Bijaše saplao od gladi, u trbuhu došao kao daska. Zaklali su steonu kravu izbavivši iz nje živo tele, ali su to izjeli i brzo potrošili. Njegova četrnaestogodišnja kćer bijaše otišla u Trebinje po kvarte, ali je morala tamo noćiti pošto kvarti nijesu stizali, a sin mu ne imađaše ni tri godine, a već bijaše kao smrt. Službenica milosrdnica Leonija dojavi mi da se u ovoj kući nijesu osam dana ožitili. Došavši k njemu, stavih na nj upit:

- Koji je uzrok tvoje bolesti, Ivane?

Dobih odgovor:

- Glad.

Za nj je svaka pružena susretljivost bila prekasna. Opremio sam ga sv. Sakramentima. I ostalim redom apsoluciju sam dao i pouljao, ispovjedio desetero čeljadi i nastavio pouljavati do pô mjesta. Troškove za ukop isplatio sam iz *Kruha sv. Ante*. Oružnici iz L. morali su na moju prijavu posredovati hranu grobarima da bi ga mogli ukopati."

Negdje u isto vrijeme Augustin Wolf, upravitelj *Marijine Kongregacije* u Osijeku, javlja *Biskupskom Ordinarijatu u Mostaru*:

"Prema svojim silama želim utažiti tešku nevolju i križ koji se po nedohitnoj Promisli spustio na naš siromašni narod po Hercegovini, zato lijepo molim da nam *župni uredi* (ne župnici) dostave stanje one djece koja su ostala bez oba roditelja, a nemaju drugih skrbnika."

Tako su, već prosinca iste godine u *Petoj skupini djece*, među njih šezdesetero, Tonka i njezin mali brat Tomislav dospjeli na zimnicu *Marijine Kongregacije*. Njihov pratilac fra Ambro Nevjestić piše *Starješinstvu herc. fr.* u Mostaru:

"Vožnja je za djecu bila ugodna i povoljna. Gdje god bismo stali da se malahni putnici uzmognu najnužnije odmoriti, posvuda bismo bili razkriljenih ruku primljeni. Gospoda predstojnici, učitelji, načelnici, te odlične gospođe, natječu se da pokažu čisto domoljublje i da budu što ljubazniji prema hercegovačkoj siročadi.

Nakon trideset šest sati proputujemo cijelu Bosnu i stignemo

sretno za ručak, pogošćeni u prostorijama *Velikog svratišta*. Popodne je upotrijebljeno za kupanje djece i raskuživanje odjeće. Poslije obilne večere djeca su odmah otišla spavati. Dan u *Marijinoj Kongregaciji* osvanuo je lijep i prohladan. Djeca su rano ustala i podvorena jelom, a u 11 sati, sa suzama sam se oprostio od njih."

A kad je stvorena *Oblasna državna zaštita djece* koja je radila na "povratku malešnih u Hercegovinu", Ivanova siročad nisu imala kod koga; ni roditelja ni staratelja. I tko zna do kad bi ostali u *Marijinoj Kongregaciji* da, s proljeća 1920. godine, Stjepan K. nije osvanuo u L., pred roditeljskim domom, u sjeni porodične tragedije, obasut jutarnjim zvonima, milim zvucima djetinjstva. Njegova je duša ustreptala kao zraka u tmini, riješena da obnovi dom i započne život među starim zidovima. Donio je iz grada firmu, izbočena crna slova na emajliranoj bijeloj podlozi: BAKALNICA STJEPANA K. U istoj izradi donio je i ovalnu pločicu s kućnim brojem 108 i drugu tablu s natpisom: MALOPRODAJA DUHANA koju je dobio od *Monopolske uprave*, ali njezin jednokraki držač nikad nije zakucao u zid, niti broj 108 stavio iznad vrata; tablu, stoga što je osuđivao uredbe monopolskih murtata po kojima se zabranjuje sadnja duhana za vlastitu upotrebu, ukida naknada za prijevoz i osiguranje od tuča, a broj, stoga što više i nije važio kao ni ostala austrijska obilježja. Isto tako, Stjepan K. donio je stečevinu o kojoj se odmah počelo nagađati, zadugo i bez koristi.

Isprva mu se nije moglo prići, pa i kad bi kome uspjelo, sam je Stjepan K. držao razmak među subesjednikom i to šutnjom ili blagom pospanošću koja bi ga svrstavala u neki drugi svijet, a to je samo davalo maha sumnjama. Kasnije su ga posjećivali fra Ambro Nevjestić i Paolo Menze, marveni zakupac i vlasnik dviju mesnica, od kojih jedna i u Dubrovniku, čak su i oni poizdalje započinjali o imetku i stjecanju u proteklim godinama sve dok jednog dana sam Stjepan K., oporim glasom, ali mirnim u izlaganju, nije rekao:

- Ovaj rat nam je donio dvije vrste ljudi, gramzljive hulje i dobročinitelje. Ja nisam ni jedno od to dvoje. Prvo mi je strano, a za

drugo nemam moći.

Od tada više nisu načinjali razgovor o tome, a drugima se ne može stati na put da nagađaju i sumnjiče, pa niti da krivotvore.

No, ipak je rat u njemu otkrio, ne kroničara, nego onoga koji zapisuje protjecanje vremena i to u *Kalendarima* tvrdo uvezanim; mnoge je i sam ukoričio ili ih ostavio praznima ili tek s nekoliko ispisanih i mahom nejasnih podataka, kao što je u džepnom izdanju *Dobrog pastira* iz godine 1917. ubilježio: "Operacijski dnevnik konjičke divizije." Donio je i *Calendario 1918.*, u koži, sa zlatotiskom krilatog lava na koricama, izdanje *Banca Cattolica del Veneto*, a ondje pod nadnevkom 26. dicembre, S. Stefano, čitljivim rukopisom složio:

"U Trebinju, 29. pješadijski puk i 24. divizijski topnički puk. U Mostaru, Komanda pješadijske divizije, 32. pješadijski puk, 23. divizijski topnički puk, 2. armijski topnički puk i 7. zrakoplovni puk."

U istom *Kalendaru*, u odjeljku ricorrenze, dopisao:

"N. i ja, u jednoj duhandžinici kupili lakog i namirisanog duhana, od jedne lijepe djevojke - rascvjetanog grenadira - plave i visoke, vesele i dobrodušne. A kad je duhandžijka zgodna onda izbor duhana dugo traje."

O *Kalendarima* će još biti govora u poglavlju devetom.

I tek što je stigla nabavka i otvorena BAKALNICA STJEPANA K., njezin se vlasnik upisao u dobrotvore za obnovu pravoslavne crkve sv. Arhangela Mihaila, a sestru i mlađeg brata preuzeo iz *Marijine Kongregacije*.

Tomislav je već bio navršio sedam godina kad ga je Stjepan prvi put vidio i kad ga je u crkvi sv. Ilije krstio. Samo tri godine kasnije, dječak će onu istu pločicu s brojem 108 izbušiti revolverskim hicima, a njegova sestra Tonka, do smrtne ure ljubavlju vezana za starijeg brata, proreći mu sudbinu ženskara i rodoskvrnitelja, što će se djelomično i obistiniti.

Iste godine Stjepan K. zaprosio je Rosu tek što je, s osamnaest godina, "stala na policu".[1] Njezina starija sestra već je bila iskušenica u

manastiru Dobrićevo; tu će i umrijeti u najljepšoj dobi, a o toj smrti bit će govora u *Spisu m. Vavedenja Presvete Bogorodice*, iz pera igumanije Voskresije, stoga pisac i nema nakanu objelodaniti štogod o tomu. Smrt je bila lijepa, tajanstvena, kakvu je malo tko imao, a i po tome se mjeri nešto od zemaljskog života.

Rosa je odbijala prosce, izrugivala se mnogima, čak je i "bacila prsten" Mihaila S., pričuvnog poručnika, koji je 1916. viknuo:

"Obaspite vatrom ciglanu!"

Stjepan K. prošnji je oprezno prišao, djevojku je darovao prstenom i napisao na lijepom papiru:

"Sreću ti ne mogu jamčiti, jer nije samo do mene, nego do više preporuka, ali ti mogu obećati odanost i ljudsku čvrstoću i postojanost u ljubavi i brigu o porodu. Ovaj dar nemoj da te obavezuje, pristala ili ne, neka ostane tvoj. Postoje i drugi putevi zbliženja u koje isto vjerujem. Sigurni smo zaručnici samo s jednim, drugo je sve kolebljivo, može se pomaknuti i odgoditi. Ako si spremna patiti sa mnom i sve kušnje otrpjeti, ako prihvatiš to što sam, onda me eto da te uzmem."

Odgovor nije stizao, ali ni prsten, cura se nije pomaljala ni kad su sabori, vašari ili kakvi blagdani, a ni slučajne, pa ni dobronamjerne posjetitelje nije primala.

Strpljiv u svemu, odvojen od svojih vršnjaka i naviknut na svaku vrstu trpnje i podnošenja, Stjepan K. provodio je dane za bankom svoje trgovine, navečer je sjedio pod lozom, gledao svice u pomrčini i čekao na Rosin odgovor do Ivanjdana. Uoči blagdana držao je zavjetni post, a u času kad se dijeli dan od noći, okružen djecom, zapalio na gradini vatru od smrekovine i kupina. Tomislav je privezao na glavnji ručicu krova od ječma i pšenice i to zapaljeno nosio oko ognja.

Ujutro rano Stjepan K. je bosim stopalima izgazio ivanjski lug od krijesa, a prije pljuska stigao bos pred Rosinu kuću gdje ga je dočekala njezina mati Saveta.

- Postupio sam kako je običaj - rekao je Stjepan. - Volio bih znati odgovor. Ako je povoljan, ostat ću na kafi i ugovoriti dan *Velike rakije*,

ako nije, isto ću popit kafu i krenut po kiši.

Rosa je iznijela na poslužavniku ibrik s kavom i prsten, Stjepanov dar, sjela je, i prije no je sipala kavu u ćikare, stavila ga na ruku. Utanačen je i dan prstena, a potom i svadba o Velikoj Gospi.

U životu svakog čovjeka ima barem jedna godina da počne kako valja i da se dobro okonča, pa je tako i tisuću devetsto dvadeseta Stjepanu K. donijela radosti. Istina, bilo ih je i poslije, ali sve rjeđe.

MAJČINA STRANA. Rosa je došla na svijet kao treće dijete, u poznu jesen 1902., kad je zabilježen i istaknut podatak da je ta godina u L. donijela pravoslavnim porodicama samo žensku djecu i kada je njezin otac Gavrilo priželjkivao sina, ne toliko da bi prekinuo taj red ženske novorođenčadi, koliko iz straha da njegovo najstarije dijete, sin Sava, ne ostane jedinac.

- Dva su sina mnogo, a jedan malo - govorio je Gavrilo - stoga je najbolje imati sedmoricu, pa ako između njih dođe i pokoja šćer, nikakve štete.

Prema godinama, snazi i imetku Gavrilo bi ih mogao imati toliko, bogme bi ih i imao da 1914. godine nije obješen u Trebinju među devetnaestoricom Srba, mahom trgovaca, ljudi od ugleda i srpskih prvaka. Njegova će fotografija ispod vješala obići Europu; na njoj Gavrilo stoji na drvenom postolju, namiče omču na vrat, okrenut je poludesno, na licu mu je osmijeh, onaj koji je krasio njegovu prirodu odvažnog čovjeka, obdarenog svim vještinama u nadmetanju i igrama, utemeljitelja seljačkog *Srpskog Sokola* u L. Kraj stuba od vješala stoji sarajevski dželat Alojz Sajfrid, pogleda uprtog prema Nasmijanoj žrtvi; on će tek pri kraju 1914. godine ispostaviti račun za vješanje trebinjskih Srba na 1730 kruna. Ta fotografija izašla je u *Ilustrovanom listu* u Beogradu, možda 1937. godine.

Gavrilo je naslijedio dobar dio imetka od svog oca Midžora, koji ga bješe stekao trgovinom oružja; kažnjavan od Turaka, mučen i osakaćen u tamnici, nije dočekao da čuje kako njegov sin Gavrilo u Srpskoj školi

u Mostaru čita *Psaltir* kao odabrani đak. Tada nije mogao ni pomisliti da sin neće slijediti očevu strast za oružjem i preprodavanjem, ni da će odbiti da se upravlja po njegovoj.

- Ovdje se čovjek može pouzdati samo u oružje, ono mu spasava dom i čast. Zato da ste uvijek spremni odvojiti od usta da kupite dobru pušku i skrajnete je negdje dok ne zatreba! Priznaj sve, i ono što nisi, i da si rogat ako treba, samo ne priznavaj nikome da imaš oružje.

Gavrilo je stavljen pod prismotru otkad je njegov pozdrav sastanku *Srpskih sokola* u Sarajevu od 4. prosinca 1909. godine primljen s odobravanjem kao govor o *Srpskoj tragediji*.

- Mi Srbi smo posljednji sokoli - rekao je Gavrilo pri kraju izlaganja. - Kad znamo koliko je raskinuta snaga našega naroda, onda ćemo pojmiti to odocnjenje. Pojam o sedam naroda srpskih, po tuđinu hotimice stvoren, dobio je realnu bazu u sedam nejednakih i razdijeljenih života kojima živimo. Nije slučajno da su nas Bugari, na sokolskom sletu u Sofiji, podijelili na Srbe i Karlovčane. Ništa nije slučajno, braćo! Ni to što smo dobili udžbenik po kojem treba da vježbaju srpski sokoli na vratilu! Da vam pročitam uputstvo, a vi se ravnjajte o maternjem jeziku našem: *1. iz naskoka, nadohvatom; prednji uzmah i prednji podpor - spad natrag u okomiti vis - upor usklopce - kovrtljaj u prednjem podporu natrag - podmet!*

Pa ipak je na kraju svoje besjede uputio dvorani, najprije geslo *Srpskih Sokola*: *Ustaj, živi, bori se, ne kloni*, a potom i svoje: *Caru carevo, a Srbima srpsko!*

I to bi dobilo političke razmjere da među Sokolima nije došlo do svađe, kako se obično i završavaju srpski skupovi. Nakon što je utvrđeno i primljeno sokolsko odijelo: bijela košulja bez rukava obrubljena tankom crvenom vrpcom, trobojni pojas, triko od plavog materijala zategnut zaponkom preko obuće koja je crna i bez potpetica - nisu se složili oko kape; a prijedlog da bude onakva kakvu nose srpski Sokoli u Srbiji odbačen je s negodovanjem i doveo je do svađe. No i toliko je bilo dovoljno da se na Gavrilov dosje stavi poseban znak, a da

se 1913. godine ponovno otvori, nakon jedne neobavezne sjednice *Pod platanima*, u društvu prijatelja, kada je rekao:

- Čitah naredbu o ukidanju srpskih društava, paragraf 14, pa imam i prigovor Potioreku.[2] Sve je lijepo navedeno i tačno. Ukidaju sva sokolska društva, srpska pjevačka društva i čitaonice i sva druga od *Pobratimstva* i *Srpskog kola* do *Udruženja srpsko-pravoslavnog sveštenstva*. Samo su jedno izostavili: ukidanje Srba.

To je dojavljeno kamo spada. Gavrilo je saslušan i osuđen na kaznu zatvora u trajanju od šezdeset dana, ali je uz mito oslobođen nakon dva tjedna, da bi još jednom, godinu dana kasnije, njegov dosje bio izvađen iz kartoteke, a potom i uništen, kao što se spali kužna odjeća; izbrisan je sa spiska lica opasnih po vlast dvojne monarhije.

Gavrilovoj ženi Saveti bio je namijenjen dug život; netko uvijek mora odbrojiti obiteljske jade. I doista, tolike je nedaće prevalila, a da nikad nije pustila suzu, barem ne pred drugima. Rodom iz Pravica, iz dobrog bratstva koje je dalo u službu pravoslavnoj crkvi jeromonaha Rafaila, duhovnika manastira sv. Blagovještenja u Žitomisliću, jeromonaha Savu, suplenta Bogoslovije u manastiru Krki, jerođakona Vasilija, subrata manastira Zavala, četiri paroha i protođakona, te Trifuna, ekonoma monaške škole u Ostrogu. Savetin je stric Stevan Pravica pokopan iza crkve u Trebinju, a natpis zahvalnosti urezan na crkvenom zidu:

"Ovdje počiva protojerej-stavrofor Stevan Pravica, rođ. 1854. umro 1925. Služio je vjerno Bogu i narodu 44 godine i to kao srpski učitelj 11, a kao sveštenik 33. Iz zahvalnosti ovaj spomenik podiže mu srpski narod trebinjske opštine".

Ovdje svaka porodica vodi brigu o porijeklu, u svakom koljenu ima barem dva rodoslovca i svaki od njih piše različit rodoslov; nikako da se poklopi mjesto nastanka porodičnog stabla, ni godina pa niti vjera u prošlosti, ali su Pravice u jednom složni: vuku istu žilu od koje potiče i sv. Vasilije Ostroški čudotvorac, rodom iz Gacka.[3] Čak i oni koji ne valjaju u familiji diče se time i pozivaju na sveca. Stoga su i sve crkve

posvećene sv. Vasiliju u Hercegovini obnavljali oni bratstvenici što su išli za trgovinom, pa su tako darivali tri zvona crkvi u Ulogu, zemljište za gradnju crkve u Avtovcu, ikonostas blagajskoj crkvi kod Mostara te ikonu na platnu na kojoj je svetitelj naslikan u sakosu s mitrom i omoforom. Bilo je još milodara, navoditi ih dalje nema svrhe.

Iz toga gnijezda potekla je i Saveta, lijepa kao i svi u familiji; malo je nagonila kroz nos dok govori i bila rastom niža od sestara, ali za stokom okretnija i pobožnija od njih - jedna ih je sudbina dočekala da sve tri rano ostanu udovice. Udajom za Gavrila, Saveta je opovrgnula nepisani zakon prirode da se ukršta tanka krv s jakom - bile su to dvije snažne loze, pa ipak jednako zabrinute nad porodom, jer se najčešće od takvih roditelja djeca izrode. Nisu morali strahovati, priroda im je darivala djecu svim dobrom osim dugim i sretnim životom.

PROGONSTVA. Najstariji Sava (gimnaziju je učio u Beogradu, a to je bilo dovoljno da ga 1914., u više navrata, odvode i preslušavaju), bio je od onih mladih ljudi koji dobiju osobine zrelog čovjeka čim prijeđu dvadesetu. Očeva smrt i oboljela pluća dali su mu pečat mučeništva, tako se i držao na policiji; skrušen, tih i strpljiv, odgovarao je s *da* i *ne*, ili šutio. Nikad se nije upuštao u prepirku, a ta ga je osobina krasila i u domaćem životu. Sudski pristav Fahrija N. bilježi da je Sava preslušavan kod Kotarskog suda, u sobi koja gleda na dvorište i betonske kaznene stupove izlivene i učvršćene kao da će vješanje postati svakodnevna mjera i običaj, i da mu je više puta zaredom postavljeno isto pitanje:

- Da li je Srpsko-hrvatska nacionalistička omladina ogranak tajne organizacije Ujedinjenje ili smrt?

- A kakav bi ti odgovor valjao?

- Istinit!

- Onda ne znam! - odgovorio bi Sava.

Kad je istražitelj zatražio imena članova *Srpsko-hrvatske nacionalističke omladine* koji su širili u Trebinju letak *Živjela Jugoslavija*,

Sava je zašutio. Povremeno je odvođen u zatvor i puštan kući, a nakon pada Crne Gore, 1916. godine, zajedno s mladom suprugom Stanom, otpremljen je u ratni logor, žicom ograđeni prostor K. u. K. Barackenlager Gmünd, u Donjoj Austriji. Od žene je razdvojen, ona je prebačena u krilo D logora u Enzensdorfu kamo je bilo otpremljeno iz Gmünda i dvije tisuće Crnogoraca. Tamo se i obliznila, rodila je dva muškarčića kojima je kumovao gostioničar iz Petrovića Mato Kovač, nadjenuo im imena Vidak i Vasilj. Tisuću devetsto sedamnaeste, majke s djecom preseljene su u Wolfsberg, tu je Stana kažnjena zbog krađe namirnica i to dvomjesečnim odvajanjem od djece; njezina će izjava ući u logorski zapisnik i biti pročitana kneginji Mariji[4] kad je obišla logor u pratnji markgrofa Palavicinija i grofa Becka, vrhovnog šefa svih logora. Na pitanje je li grijeh krasti, Stana je odgovorila:

- Grijeh je krasti da se umnoži imetak, ali nije grijeh krasti iz bijede, da se zatomi djeci glad!

Krajem godine transport žena vraćen je u domovinu, među njima i Savina žena s blizancima. Već veljače 1918., stigla je u Dubrovnik gdje je četiri tjedna ostala u prihvatilištu; samo mjesec dana kasnije Gmünd je raseljen, barake su još služile za smještaj i razmjenu ratnih zarobljenika, a u L. je stigla obavijest, s potpisom načelnika logora dr. Josipa Bilinskog, negdje u isto vrijeme kad i Stana s djecom, da je Sava "umro od tuberkuloze i sahranjen po istočnom obredu na logorskom groblju kod Gmünda".

SESTRA. Božica je bila drugo i po svoj prilici jedino žensko dijete rođeno u veselju i uz prangije; bješe Badnja večer tisuću devetstote godine, dom uređen, a trpeza bogata posnim jelima i obrednim žitom. Uz njezino rođenje išlo je obilje znakova: ozdravljenje krave i ulazak u dvadeseto stoljeće. Iste noći put nanese i prosjake koji moljahu: *mi bismo htjeli da vidimo dijete*, kao Grci u Jeruzalemu što su tražili ap. Filipa da vide Isusa.

Još kao mlada, Božica je ušla u manastir, riješena na monaški život;

nije poživjela da ga ispuni, niti ostavi oporuke pod pečatom. O njoj je zavedeno u *Rukopisu igumanije Voskresije*.

"Vavedenska crkvica pozadi ima ploču oca Filariona, a na njoj natpis: *zabranjeno podizati*. Postoji predanje o ocu Filarionu, tačno ili ne, ali u narodu jedino, žitija nema u *Spisima m. Vavedenja Presvete Bogorodice*, a ni drugdje. Od svog postriga savio se u ćeliju, malo je koga primao i slabo stupao u razgovore, bio je vješt guslar i to mu je bilo sve što je iznosio glasno, to i liturgije. Živio je za vlasti sultana Abdul Medžida kad i zli Sičan-aga, rasipan čovjek i u besjedama opširan. Ako učini dobro djelo, pomogne nekoga ili ga spasi, odmah doda tome zlo i opačinu, a isto tako i kod nevolje, ako je prvo nanese, začini je poslije dobrom. I sam je o tome imao svoju:

- Obično zlo i dobro idu skupa, ponekad zlo i samo, ali dobro nikad!

Sičan-aga stalno se sporio s manastirom, prijetio više no je činio, a u vrijeme kad je Alipaša Rizvanbegović sjekao šume i gonio kršćane iz Mostara, došao je po svoje u manastir *Vavedenja Presvete Bogorodice* i iskao ocu Filarionu da iznese dugovanja. Filarion je stavio preda nj lijepu sumu i zaplakao.

- Mišljah da ću za ovo dobavit ikonostas!

- Ako možeš sa četiri hiljade piastra, onda uzmi toliko, oče Filarione - ražalio se aga, ma ne zadugo, odmah je po svom nahođenju pridodao: - Ali samo pod jednim: da ti otkinem sabljom ruku kojom ih uzmeš. Izaberi koju. Ili se ne mašaj, nijednom!

Otac Filarion mislio se malo, znao je da je agina riječ čvrsta, lijevom rukom odvojio je četiri hiljade, desnica mu je bila dovoljna za blagoslivljanje. Aga mu je otkinuo ruku ispod lakta, manastiru je dobavljen ikonostas, četiri kristalna polijeleja, a oltarsku apsidu i kapelu sv. Ilije živopisali su i posuli zvijezdama đaci sinodalne ikonografske škole iz Kijeva."

Kad je Božica stupila u manastir, negdje u to vrijeme odignuta je kamena ploča na grobu oca Filariona; bijaše već i rok sporan o zabrani podizanja. Po jednima je to trebalo činiti ranije, po drugima još ne, a

sva nastojanja da se ploča oskvrne i pod njom pronađe zlato, kažnjena su dvostruko, zakonom zemaljskim i božanskim. Kad je ploča prevrnuta dopuštenjem sv. arhijerejskog Sinoda, pod njom bijaše tvrda ilovača. Kopalo se dva dana zaredom po dubini, ali se na posmrtne ostatke, niti na bilo kakve druge tragove nije nailazilo. I tada se Božici javilo mjesto koje je označila, udaljeno od kamene ploče nekih dvadesetak stopa istočno; ondje je nađena ruka oca Filariona, umotana u svileni stihar, ali mošti nisu.

"Ruka nađena u zemlji pokaza se neraspadljivom", zapisuje Voskresija, igumanija *m. Vavedenja Presvete Bogorodice*. "Samo četiri ljeta od toga događaja, Božica je pronađena sklopljenih očiju. Kao da je puhnuo vjetar i odnio joj haljine; bijaše čista i otkrivena, tijelo odvojeno od čulnoga. Prenijeli smo je u vavedenjsku crkvicu i položili na odar, ali malo prije pokrova, iz šaka i pod lijevom dojkom, potekla je krv."

I za ljetopisca to ostaje tajna ili mistični privid. Tako se po srodstvu bogolike duše i kroz asketski podvig udaljila od ovoga svijeta.

ČVRSTI SVOD. Iza Rose došlo je dvoje djece, jedno žensko, koje je umrlo s jedanaest mjeseci, i drugo muško, rođeno u košuljici[5] i kršteno nakon dvomjesečne bolesti, s dušom o koncu, u Sabornoj crkvi u Mostaru; dano mu je ime Božo. U djetinjstvu boležljiv, a u mladosti potišten, Božo je kao mali bio odveden u Trebinje da gleda "za pouku srpskoj djeci" izvršenje smrtne osude nad njegovim ocem, a kao mladić, preporučen od majčina strica protojereja-stavrofora Stevana Pravice, stupio kao đak u manastir Ostrog. Tu kod sv. Vasilija napisa Parusiju[6] "sebi za zdravlje i majci svojoj, sestrama i djeci od brata, te okončanju porodičnih nedaća", a ćivot darova očevom uspomenom, zlatnim lancem; tu se bio posvetio učenju i bogosluženju, a životopisi svetaca bijahu mu uzor. Rukopoložen je u Zavali gdje je i primio monaški postrig, a kao mlad kaluđer, imenom Kirilo, opsluživao manastir *Rođenja Presvete Bogorodice* na Cetinju kao pridvorni monah. U vrijeme patrijarha Varnave vratio se u svoj postrig, rano se povukao i osudio

vanjski svijet. Odbijao je sve ponude osim jedne: služiti Bogu. Rijetko je kad dolazio u L., pa i kad bi svratio obići majku, bijaše odbojan. Ako je to bio božji sluga onda nimalo ne bješe blag. Svetost i jest u tome da čovjek zadrži sve ljudske osobine i usavrši ih, a ništa izvanzemaljsko. Kirilo je bio nestrpljiv da sluša, malo bi kad stupio u prepirku, pa i tada bi rekao svoje i subesjednika ostavio pod opomenom:

- Sad nastavi sam sa sobom ako ti je potreban istomišljenik.

Samo jednom u L. na razgovor ga je prinudio fra Ambro Nevjestić, za večerom, u domu Stjepana K., tek što Rosa bijaše izašla iz bolnice, još slaba nakon operacije, ali i dalje opsjednuta začećem i molitvama u to ime, podjednako vjerujući u sva tri zakona, pa čak i u gatanja i vradžbine.

Večera je bila posna ali obilata. Malo po malo začinjao se razgovor baš kad se mislilo da će Kirilo odbiti svako pitanje, premda se umio postaviti tako da ne smeta drugima u razgovoru, čak i da ih privoli u tome s ono malo riječi i onim mirnim glasom koji još nije povisio ni na jednog živog stvora. Fra Ambro mu je natočio čašu vina i rekao, kao da su se do maločas sporili o svemu što razdvaja dvije crkve:

- Niti se mogu, niti hoću složiti s vašim nijekanjem pričesti u beskvasnom kruhu.

Kirilo nije odmah prihvatio fratrov izazov, zadržao je pogled na čaši vina koje mu je natočio do vrha, prinio je kažiprst do crte označene na čaši, osmjehnuo se i u šali dodao:

- Vi katolici ne umijete do granice, morate prelit. Otpij zeru, fra Ambro, meni ruka zna zadrhtat, pa da ne prolijem.

Uz dobro vino i obilnu trpezu razgovor je krenuo, a stao onda kad se Kirilu činilo da je dovoljno rečeno i da nitko nikoga ne može uvjeriti u svoje.

- Istočna je Hercegovina još sredinom sedamnaestog stoljeća bila mahom katolička - rekao je fra Ambro Nevjestić. - Bivalo je da od šezdeset devet katoličkih familija prijeđe na pravoslavlje ili islam njih šezdeset.

- Koliko poznajem istoriju - rekao je Kirilo - a mislim da je slabo poznajemo i ti i ja, fra Ambro, nijedan ih naš kaluđer nije primorao da uzmu pravoslavnu vjeru za svoju. Mi nemamo *Propagandu*. Ti znaš dobro, ko i ja, kako je onaj medinski Jevrejin priznavao Muhameda za istinskog vjerovjesnika i tražio od muslimana da istraju u Islamu i vrše dobra djela, ali on nije prihvatio islam. Isto, ja ne vjerujem da je narodu bilo gore kao pravoslavnom no ranije.

- Narodu je uvijek gore kad mijenja vjeru, makar da ide i na bolju - rekao je fra Ambro. - Kad veliš da nemate namjeru pridobit katolički živalj, što je onda Zavala[7] među katoličkim selima?

- Ne da bismo pridobili da prijeđete amo, no da biste poštivali našu vjeru ko mi vašu. I da bi manje zađevica bilo.

- A što misliš, oče Kirilo, koji je razlog bio što su Turci više progonili katolike no pravoslavne? - upitao je fra Ambro.

- Pravoslavni su bili poslušni samo Bogu, a katolici Papi, pa Bogu - odgovorio je Kirilo. - A Turcima je Bog miliji, jer ne znaju ima li ga.

- Pa je stoga Otomanska porta izdala dekret da siromašni katolici određenu svotu godišnje predaju pravoslavnim obiteljima! Ili zar na čuvanje? - rekao je fra Ambro zajedljivo.

- Otomanska porta nije bila pravedna - mirno je uzvratio otac Kirilo. - Kako je naredila katolicima da daju, tako i pravoslavnima da uzmu. A na koncu sve se stakalo u tursko čekmedže.

Koliko je trebalo fra Ambru Nevjestiću da obriše oči i sabere se za novu besjedu, Kirilo je ugrabio da ga preteče, a po načinu kako je iznosio misli i usporavao im tok, bijaše jasno da će to biti kraj razgovora.

- Đe bi nas istorija odvela, moj fra Ambro. I kao da nemamo sadanjih muka da se raspravljamo no se moramo vraćat daleko. Nekad bilo vama gore, a nekad nama. Dobro nam nije bilo nijednima. I vakat je da se na tome složimo. I da se ujedinimo po tome što nam nikad i neće biti dobro. Samo da se pričuvamo da nas ko ne namami i obeća nam ga, a mi se polakomimo. Svijetom krstare lašci.

Kirilo se digao od trpeze i oprostio od domaćina. Stavio je na tanjurić suhih smokava, uspeo se uz drvene basamake na gornji kat, sjeo na spremljenu postelju i glasno prizivao Jedanaestu pouku ave Jovana.

"Mnogogovorljivost je znak neznanja, kapija ogovaranja, rukovoditelj šaljenja, sluga laži, razrješenje smirenja, dozivač uninija, preteča sna, rasijanje misli, gubitak opreznosti, hlađenje topline, zamračenje molitve. Onaj koji je upoznao svoje grijehe, zagospodario je i svojim jezikom. A onaj koji mnogo priča još ne poznaje sebe."

Kirilo je cjelivao svoj križ, a od uzglavlja do nogu, i sa svih strana, prekrižio postelju i sve dok je imao moći govorio molitve prije spavanja i akatist gospodu Kristu.

ROĐENJE. Uvijek je prva godina braka neka vrsta kušnje, za Rosu pak bijaše godina supružničkog sklada i sreće. Sama je preuzela brigu o trgovini: imanje se bješe podvostručilo, pridodano mu je dvanaest motika vinograda i četrdesetak maslinovih stabala, pripojena zgrada žandarmerijske postaje otkupljena na licitaciji, te osnovana *Stjepanova kasa* iz koje bi se godišnje uzimala tri dijela određene svote; jedan za stidljive siromahe, drugi za miraz siromašnim djevojkama, treći za đački kruh. Kasa se također bavila i veresijom. A bračna postelja bijaše podređena strasti, no ne zadugo. Već nakon prve godine požude se stišaše, Rosu sve više obuzimahu pomisli o prokletstvu, a prvi znaci bijahu u tome što nije mogla zatrudnjeti.

Rosa se s godinama malo mijenjala, oko tridesete se nešto više zaoblila, obrazima je dodano slabo rumenilo, oči su uvijek ostale iste, sasvim djetinje, njima je brzo opažala, čudila se na lošu vijest tako što je širila zjenice, a kad god bi čula za tuđi porođaj trepavice bi joj se orosile. Bila je promjenjiva zdravlja, ali strpljiva. Počela je obilaziti banje i lječilišta, slušati sve i svakoga.

"Ako ne rodiš treće godine po udaji, onda ćeš sedme."

Iako je prošao zbir tih godina, pa i više, Rosa nije začinjala. Muslimanka Nura počela je bdjeti nad njom i voditi brigu o svakoj

mijeni, skupo je naplaćivala usluge *ebejke* (babice), još skuplje dobavljala hamajlije i zapise, vodila ju je noću pred džamiju da iz mrtvačke nosiljke izvadi čavao i od njega iskuje alke koje će je štititi od zlih očiju. Donijela je *ename* od srebra, kutiju za čuvanje apokrifnog zapisa, na istočnom zidu kuće urezala heksagon, išla je tako daleko da je Stjepanu, barem dva puta mjesečno, obljepljivala spolovilo mekanom, crnom smolom (ljadenom) do koje se teško i za skupe pare dolazilo, ili pak, bajanjem i šaputanjem čarolija, ulijevala mu moć da oplodi.

I nakon punih osamnaest godina, ne posredstvom trava i hodžinih zapisa, Rosa je začela i, unatoč urokljivih očiju (fana göz), sretno iznijela trudnoću i lako se porodila u svom domu, uz nadzor milosrdne sestre Leonije i stručne babice Petrane V., dan po Božiću, na sv. Stjepana Prvomučenika, 26. prosinca 1938. godine.

Stjepanov brat, u to vrijeme student arheologije, bio je objavio u *Vjesniku hrv. arheološkog društva* svoj tekst *Kult pokojnika i rimski ostaci u Hercegovini* i počeo maštati o osnivanju časopisa *Tribunie*, koji bi pod arheološkim znakom proturao revolucionarne ideje, prvi je pozdravio radosnu vijest, a Nuri zabranio pristup.

- U ovom domu neće cvrčati ugljevlje, ne trebaju nam bajalice, nećemo dijete lizati među obrve, niti ga opasati vučjim zubom. Treba nam veselja i radosti i žive riječi da nas ovo dijete zastupa u boljem svijetu od ovoga našega.

Rođenje muškog djeteta M. slavljeno je u domu Stjepana K. sve tamo do Bogojavljenja, a tko god bi naišao u L. pa bilo da je stranac ili naše čeljade, zapalo bi ga od kolača veselja. Trpeza je bila bogata i otkrivena, a zima blaga, demižoni puni konavoske žilavke, uzvanici i namjernici proždrljivi.

Studen je stigla tek u veljači, zameo je velik snijeg, tako da se i život skupio oko ognjišta i bukare s vinom.

Vijesti su sporo pristizale, za loše nikad nije kasno, tako je nakon šest tjedana dojavljeno:

"Tomislav je izbačen sa Sveučilišta, govorio je na studenskom

zboru: *za kralja nikad, za domovinu uvijek!*"

ZAHVALA. Ostavljam rodoslovcima *Porodični arhiv*; oni će se sporiti oko jedne ili druge činjenice. Nužnost me gonila da umanjim prošlost, obiteljska slava uvijek nam se čini većom no što je; moja je briga roditeljska ljubav. Preostaje još zahvala ljudima i knjigama, točno navedenim podacima i poredanim po značenju; uzimao sam ih stoga što mi se čini da su dani na korist. Činjenica može više vrijediti ako se unese u promjenjiv život, povijest je sama po sebi neuređena, tek se shvaća i nadolazi kroz očajni ljudski krik.

A sve što sam naumio kazati, bit će izrečeno s ljubavlju.

---

[1] došla na red za udaju - *prim. pisca*

[2] Oskar Potiorek (1853. - 1933.), austrougarski K. u. K. Feldzeugmeister, armijski inspektor i poglavar Bosne i Hercegovine. - *prim. nakladnika*

[3] Prema nekim izvorima sv. Vasilije rođen je 28. prosinca 1610. godine, u Popovom polju u Hercegovini, a kršteno mu je ime bilo Stojan. Pisac je vjerojatno upoznat s podacima, ali ih je po volji promijenio, posebice kad zna da je rukopisna knjiga sa žitijem sv. Vasilija nestala u vrijeme pohoda Omer-paše na Crnu Goru, pa su tako i mnogi navodi postali sporni. - *prim. nakladnika*

[4] žena nadvojvode Otona i majka Karla IV., okrunjenog u Budimpešti 1916. - *prim. nakladnika*

[5] Postoji vjerovanje u narodu da dijete rođeno u košuljici (tljenici, povoju itd.) nosi znak sreće i vidovitosti. Košuljica se čuva kao hamajlija: štitila je dijete u materinoj utrobi, štitit će ga i u životu. - *prim. pisca*

[6] Parusija (grč. dolazak) eshatološki izraz, označuje Ponovni dolazak. U m. Ostrogu ima sakramentalno-dogmatsko značenje, isto što i vječni spomen, stalnu prisutnost u budućnosti, do tjelesnog Kristovog dolaska. - *prim. nakladnika*

[7] pravoslavni manastir Vavedenja Presvete Bogorodice, smješten u ravnici Popova polja - *prim. nakladnika*

POGLAVLJE DRUGO

OPIS TRGOVINE. Stjepanova kuća bila je kamena, na dva kata, s taracom na istočnoj strani do koje vode izlizane skaline, jednim krajem prislonjene uz lastavicu, dok je drugi bez zaštitne ograde; doduše bila je predviđena, rupe u kamenu izdubene, čak su jednom u njih i postavljene željezne šipke i zalivene olovom, ali su se vremenom razlabavile i jedna po jedna vađene su i korištene u različite svrhe, u nadi da će ih zamijeniti nova ograda od kovanog željeza.

Nad taracom je odrina, a na sjevernoj strani, gdje se taraca spaja sa strmim zemljištem, stare loze sorte žilavka, usukale su se kao brodski konopci, ali još daju hlada i roda i to uz malo njege.

Strmo zemljište nastavlja se u brežuljak, pjeskovito je i porozno, utrošeno je snage i vremena da se naprave kameni podzidi i podignu terase, dodano je humusa i stajskog gnoja, zasađena je crna sorta vranca, za podlogu je korištena lozna ključica iz domaćeg uzgoja, premda da je na jednoj žici, davala je dobar prinos.

Poviše vinograda je obilje kadulje koja zaklanja kamene naslage, a pojas kraškog vinogorja cijelog dana je pod suncem; zemljište i po zalasku dugo ostaje vrelo.

Brežuljak uz cestu siječe suhozid, kamenje ima patinu i povremeno se obruši; tu su stabla smokava koja tlu daju simbol plodnosti. Ima razloga da u ovom posnom predjelu plod smokve bude krupan, a list

širok, kao što ima razloga što se ovdje živi.

Kuća je dva puta prekrivana, najprije je izmijenjen krov od kamenih ploča, a postavljen koritasti crijep, potom je dignuta nova japija, crijep pretresen, a na gredi vjenčanici Stjepan je nožem urezao svoje inicijale i godinu 1920., iza atule pronašao mletački zlatnik *zechinus venetus*, te *Regule o ponašanju*, knjižicu koju je izdao *Tisak Leonove tiskare, Spalatai, die 10 Aprilis 1904.*, kao da se netko iz ovog doma spremao na građanski život.

Za Stjepana je svijet, koji se pridržava pravila pri jelu i ophođenju te drugih regula o ponašanju, bio odbojan i dalek, pa je u jednom od svojih *Kalendara*, s čuđenjem iznio mnoge od tih regula i formula; dobro su mu došle da bi se malo narugao i opovrgao ih, a tako i građanski svijet "uljudbe i držanja", svijet pravila, priveo tamo gdje čovjek ne smije težiti, nego po svom ljudskom uzoru i svim svojim moćima razoriti ga.

"Tvorac *Regula*", zapisuje Stjepan, "za uzor otmjena ponašanja, u hodu, u kretnjama tijela za stolom, u držanju glave pri razgovoru, uzima Isusa, bogme kao da je s njim divanio ili proveo godine učenja. A dodaje: *ukoliko ne budemo crpli iz Evrope, dospjet ćemo na njezinu periferiju*, tj. ne umije kazati: ostat ćemo gdje jesmo. Ako je ta pravila želio moj otac, ili netko iz familije tko se htio otisnuti u svijet, onda je unio u naš dom tu knjižicu i sakrio je iza atule kao tajnu; ako je pak slučajno dospjela, što je i najvjerojatnije, onda će nam poslužit da bolje razumijemo kako nismo naspram onoga svijeta koji je prirodan, već smo u suprotnosti s našim svijetom koji je ozakonjen i podijeljen na klase i uči nas da ne gledamo subjesednika u oči, da ne kašljemo u salvetu, da ne srčemo juhu i ne igramo se prstenom dok razgovaramo, da ne pljujemo i ne brišemo znoj ubrusom kao redovnici. Mi ljudi sa sela stojimo naspram otmjenog svijeta i galantnog stoljeća, a od svega tražimo da se *Riječi istine* slušaju na koljenima i u tišini."

Lice Stjepanove kuće okrenuto je prema južnoj strani i gleda na crkvu sv. Ilije i pitominu doline, kroz nju vijuga cesta i zaprašuje

zelenilo s obje strane. Desno i lijevo odvajaju se staze i račvaju puteljci, vode prema džamiji i oranicama, tuda se goni blago na ispašu, a pri sunčevu zalasku, tamo se gase posljednje zrake i iščezavaju izdužene sjene krava. Pojila i čatrnje još su utočište večernje pozlate, s kravljih gubica cijede se kapi, a već u prvi mrak, uskim puteljkom, kao u svečanoj povorci, stado prilazi štali, udaljena je nekih stotinjak metara od kuće, i tu se odvija ista radnja: najamnica ljokačem odlučuje tele od sise, a jak mlaz iz vimena odzvanja u posudi.

Pojilo je na Stjepanovu imanju, tko zna kad je napravljeno korito, isklesano u kamenu, sa šest nimfa na bočnom kraju, a od vrha, okrenutog prema vrelu, vide se tri snažna muža s oružjem, oni su zaštitnici izvora i čuvari djevojaka, peračica rublja - oni su istovremeno tvorci svega što je urađeno i trudom stečeno.

Poviše puta na istočnoj strani od vrela, poveći kamen poduprt lavljim šapama, njegov prah lako se struže željezom i rastvara u vodi, a pomagao je zavjetima dojilja; dolazile su iz svih krajeva Hercegovine i ispijale ga kao čudotvorni lijek protiv nestašice mlijeka.

Šest gornjih prozora uokviruju klesani kameni pragovi iz Donatove radionice, na njima su držači zaliveni olovom, u njih uglavljene baglame od škura koje su u ljetnim popodnevima sklopljene, a predvečer i ujutro raskriljene. Između ručki su letve s po dva žlijeba, a one sprečavaju da vjetar naglo zatvori kapke. Kroz Ypukotine prolaze zrake, uskovitlaju prašinu, nešto upadljivije u mirnim sobama.

Cijeli gornji kat bio je hladan, sjenovit, osim hodnika koji je izlazio na istočnu taracu. Iz hodnika su vodile drvene ljestve na tavan, omiljeno skloništе Stjepanova brata Tomislava. Bio je to tajanstveni dio kuće, neka vrsta opreznosti u hodu i istodobno odvajanje od ljudi i glasova, savršena i potpuna samoća, polumrak s povremenim probijanjem svjetlosti kroz rozetu na lastavici; tuda je jedino dopirao vanjski svijet.

Pod tim obasjanjem Tomislav je prvi put čitao *Lenjin*, *seoskoj sirotinji*, izdvajao je samo one dijelove koji su poticali na akciju, dok je *Nacrt*

programa o slobodi mišljenja i štampe, kretanja i zanimanja, o pravima na udruživanje i štrajk, zanemarivao. Ta je brošura nađena prilikom pretresa 1939. godine.

Gost na ručku kod Stjepana K. bio je općinski načelnik, čovjek poodmaklih godina i pobožan, prelistao je knjigu, a zadržao se samo na onome što je Tomislav podvukao: *uništenje staleža*, te *oduzet ćemo svu zemlju, sve tvornice i urediti socijalističko društvo...*

- Ono što čovjek podvlači dok čita, najprije govori o njemu samome - rekao je načelnik i počeo s objedom.

Zapadni dio kuće bio je najljepši. Stara kamena čatrnja naslanjala se na zid, bila je to istovremeno prostrana veranda na kojoj se, kad god je to klima dozvoljavala, sjedilo i večeralo, a ljeti se sav domaći život tu odvijao. Krošnje starih hrastova i oraha davale su hlada, a izlizane kamene ploče odolijevale vrućini, nije ih trebalo polijevati vodom. Na čatrnju se moglo uspeti s dvije strane: kamenim skalama s pročelja, a odostraga željeznim ljestvama koje su zakucane u betonski stup. Ograda na čatrnji bila je raskošna, iskovana od željeza, poput one koja je svojedobno opasivala crkvu sv. Arh. Mihaila, samo što su šiljci zamijenjeni kuglama od mesinga. U sredini se isticao jedan željezni držač u koji bi se o praznicima udjenuo barjak. Na čatrnji se ništa nije mijenjalo osim što je drveni poklopac na grlu zamijenjen željeznim, a uže sindžirom. Još je dodana limena čaša za piće, privezana lancem.

Nekada je to bila jedina gustijerna u L., a voda u njoj uvijek hladna. Tko god bi tu svratio da se napije, predahnuo bi na kamenoj klupi, to je u neku ruku zahvalno sjedalo za domaćinovu brigu da se utoli žeđ.

Lijepo se još osvrnuti na kameni zid gustijerne obrastao mahovinom i na staro pojilo za konje. Kišnica se ulijevala s dva krova, pošto je kužina nadograđena uza stražnji dio kuće. Ta je kužina dugačka 21 m a široka 8 m. Priljubljena je južnom lastavicom uz veliku kuću po sredini tako da oblikuje slovo T, dok je sjeverna strana gotovo u nivou zemljišta, pa se s maloga podzida moglo kročiti na krov.

Do kužine se dolazilo iza čatrnje, popločanom stazom koja je vodila

do širokih kamenih skalina; u djetinjstvu ih je izgledalo mnogo, a u stvari ih je bilo svega šest. Iznad njih je išla nadstrešnica, prijatan ugođaj za ljetnih pljuskova; sjedilo se na skalinama i dangubilo.

Zapadni prozori bili su uski, stoga su ih zvali pendžeri, nisu proširivani ni kad je kužina preuređena u blagovaonicu na koju su se nastavljale tri gostinske sobe. Ispod kužine bio je podrum na svod, u nj se moglo ući samo iz radnje.

Najmanju od tih gostinskih soba Rosa je uredila za Stjepanovu sestru Tonku, namjestila joj ogledalo i stative, tu je tkala velence od kostrijeti i raščešljavala prije spavanja pletenice, imala je gustu, jaku kosu, već nakon tridesete prosijedu. Bila je sitna, slabog zdravlja, šutljiva i povremeno zla. Manje osobe, a proždrljivije nije bilo. Imala je zdrave zube, mljela je na njih sve što drugi ne može. Bila je dosadna, ulazila je u sobu kad je htjela, šuljala se da nešto otkrije i vidi; nikad nije otkrila razloge svojih iznenadnih posjeta. A na grdnju ili prijekoran pogled, briznula bi u plač. Ona je posjedovala kućicu u Gornjoj L., ne veliku ali lijepo uređenu, okartanu izvana i bijelo okrečenu. Unutra je izbijao jak usidjelički vonj od kojega je i sama bježala. Istina, imala je prosaca, ali ne pravih, ne barem onih koje je željela.

Na njezin prozor sunce bi ulazilo svim žarom, a kroz oprana stakla razlijevalo se po njenim rukama; bile su malo ogrubjele, a prala ih je više puta dnevno nad slivnikom prozora; sapunjava voda otcjecala je van. Ispod prozora bio je trap, u nj se ulazilo tako što se podigne pod kao poklopac na sanduku i malim ljestvama siđe dolje po krumpir ili kupus.

Kad god bi Stjepan ušao u njezinu sobu, a rijetko je ulazio, promatrao je glavu svoje sestre nad čelima od stativa i prste koji odabiru niti pređe, njen razdjeljak na tjemenu, dva glatka krila kose spuštena kao kod neke ptice; ona je znala da je brat gleda uvijek sjetno, bili su to lijepi trenutci kad joj je sažaljenje godilo. I Stjepan bi je pozvao da predahne uz kavu i rahat lokum. Eto je i Tonka imala sretnih sati, sjedila je u naslonjaču, otmjeno držala šalicu kave i voljela svog brata.

Trgovina je bila u prizemlju, najveća prostorija u kojoj je sav kućni život bio obasjan, mada četiri prozora nisu bila dovoljna da radnju učine svijetlom. Tek kad bi se izvukla mandala i rastvorila oba krila ulaznih vrata, tmina bi se razrijedila i povukla u kutove.

Unutra se širio ugodan miris vreća.

Na dijelu sjevernog zida izbijali su pečati vlage, nije ih se moglo ukloniti, nakon svakog krečenja ponovno bi se javljali kao neka stara bolest. Uvećana fotografija Stjepanova oca Ivana, u ovalnom okviru, stavljena je na taj zid kako bi se sakrile mrlje od vlage, ali vremenom se potklobučila, vlaga ju je načela, a onda malo po malo osvajala dijelove odjeće, narodnu nošnju u koju ga je živopisac, uvećavajući fotografiju, svojevoljno odjenuo. Napokon su iščeznule i ruke na naslonu stolice, a i lice već bjehu djelomično spopali lišaji vlage.

Na toj strani zida bilo je još fotografija i gravira, a centralno mjesto zauzimala je slika za koju se vjeruje da je rad talijanskog slikara Antonija Vivarinija, a prikazuje *Rođenje Isusa*; on leži u slami, okružen Marijom, Josipom i anđelima.

M. nosi u sjećanju: klisuru, desno od Marije koja kleči nad djetetom, dva pastira sa stadom ovaca, zelena stabla s makijom i zrake zalazećeg mediteranskog sunca, one upotpunjuju misterij rođenja, a repatica i krilati anđeli dominiraju plavetnilom više sjetno nego radosno.

Slika je dignuta visoko, ispod nje je bila zastakljena grafika od šest manjih crteža obilježenih slovima, a pri dnu tumačenje: Phylloxera vastatrix, a) ušenac sa koriena s leđa, b) s trbuha, c) sa strane pri sisanju, d) krilata uš, e) korienje s nateklinami, f) stariji korien sa zimskimi ušenci.

Duž toga zida bila je drvena klupa za mušterije, s naslonom poput onih u crkvama; tu se čekalo na robu ili veresiju.

Stjepan bi radije podmirio one s gotovinom, premda je uvijek preticalo i za one druge. Pa i kad bi poduže čekali na ulje ili germu,

mogli su barem odmarati oči na suprotnom zidu po kojem su poredane sličice s prizorima iz lova i vašarski gobleni s cvijećem i pticama.

Lijevo od ulaznih vrata bio je banak postavljen bočno od zida do zida, iza njega, na cijeloj strani, rafovi s artiklima. Desno od onoga koji stoji za bankom bio je mali prozor sa željeznim šipkama i pomičnom mrežom, tu je zid širok tako da su u prozoru držane razne stvari na dohvat ruke, ponajčešće drvene slavine, lijevci, pipe za točenje, cjediljke, mjere za tekućinu, slanici, čepovi, a u ljetnim mjesecima litrenjaci s višnjama.

Između prozora i rafova, na bijelom zidu, obješeno je raspelo: to je križ od srebra čavlima pričvršćen za drvenu podlogu crvene boje. Krakovi križa ukrašeni su kovrčavim lišćem, između njih su tročlane pramene zrake, a u središtu, gdje se krakovi križaju, zrakasti krug. Po sredini je lik raspetog Isusa, glave zabačene udesno, izraženih mišića na tijelu, u grču i bolu, s trnovom krunom na glavi. Noge su mu povijene u koljenima, a kratka perizoma obavija mu bokove. Stopala su pričvršćena jednim čavlom za križ, ispod njih je lijevana mrtvačka glava s dvije kosti. Na gornjem kraku je pločica s natpisom INRI.

Na lijevoj strani banka je velika decimalna vaga, kantar, sepeti za voće, demižane, čelična kasa i niska vrata koja vode u podrum.[8]

Nasuprot banku, u drugom kraju radnje, bila su četiri stola zastrta mušemama uvijek umrljanim tintom i brojkama, ovdje su pisane sve narudžbe: od cementa i građevinskog materijala, do divke. Siromašan smo svijet i tragičan. Te mušeme često su bile nagorjele od opušaka i umrljane krvlju, uvijek netko svrati iz mesnice Paola Menze i dok popije kavu ili čokanj rakije, iz zamotuljka na stolu procuri malko krvi.

O čistoći radnje brinuo je Đurica Mrkajić, priučeni trgovački pomoćnik, marljiv čovjek, rođeni podvornik, spominjat će se kao izvršitelj popisa, a dano mu je više mjesta u rečenom poglavlju šestom. Sve je radio kako valja i bez prigovora, ni gestom se ne bi odao ako mu nešto nije po volji, osim kad je skidao i nosio na bunjište lijepak s

uhvaćenim muhama - tada bi se mrštio i okretao glavu kao od najsmrdljivije stvari.

Umalo pripovjedač zaboravi opisu trgovine pridodati i sedam drvenih greda koje su podupirale strop s malo nade da zadrže krunjenje i opadanje ljuski vapna. Na gredi iznad banka visjeli su pršuti i đevenice, a na srednjoj lijepci za muhe. Grede su bile čađave od dima, ili duhanskog ili od svijeća i lampi, a bilo je i drugih isparenja.

Ispred trgovine je, dužinom kuće, betonska ploča, šira nego obično, zapravo doseže do stabla lipe, a dalje se nastavljaju mlade sadnice topola. Ideja o pošumljavanju L. stara je koliko i samo mjesto, ima zapisa da su ovi krajevi bili pod šumom, ali su je Turci sjekli i izvozili u Italiju.

Na betonu je stajala velika decimalna vaga u vrijeme stočnog pazara ili otkupa vune. Lijevo ili desno od ulaznih vrata bile su dvije kamene klupe i ostaci stupova koji su nekada podupirali lozu. Sama trgovina je historija za sebe, ne samo po događajima izvana, ni po osobama i sudbinama, nego po onoj stalnoj izmjeni dva protivna zakona: obilja i neimaštine.

Pokućstvo se mijenjalo, suđe isto tako, stizala je nova ambalaža, rasprodavane stvari vukle su se po L., pošto pravog otpada i nije bilo, rafovi su se praznili i punili, naiđe nestašica kave i cukra, a ima u izobilju cikorije i alge za masažu, taj trgovački curriculum vitae nedjeljom je bio zamračen, ljeti-zimi škure su zatvarane, ostajao je samo mali prozor s rešetkama, za pristup zraka. Jedino se M., mršav i slab u djetinjstvu, mogao provući; bilo je to vrijeme kad su nestajale karamele.

Trgovina ima svoje događaje koji se prepričavaju i pamte, zna se kad je ušao hodža, kad financ, ali to pripovjedač izostavlja.

Samo još riječ-dvije o nožu što ga je M. zadržao u sjećanju: sijevnuo je u odbljesku zalaska, fijuknuo kroz težak zrak trgovine i zabio se iznad očeva ramena u dasku police. U pregratku je bio galanterijski dio, poredane bočice kolonjske vode, orahova ulja, četkice za brijanje, sapun

i stipsa, svakojaka bižuterija, no svejedno, nož je dugo drhtao u dasci, a zvuk ledio krv u žilama, čak je bio skamenjen i onaj koji je zamahnuo njime. A bio je to Špiro, očev ortak, nekadašnji član *Radikalne zajednice*, a sad nitko i ništa, bitanga; svojevremeno je nabavljao mastiku za trgovinu Stjepana K. Za stolom je sjedio uplašen i blijed agronom koji je maloprije rekao:

"Od umjetne gnojidbe nikakve koristi."

Nož je u dasci još treperio, a Stjepan je pretakao medovinu iz demižane u boce, preko lijevka stavljao je tanku gazu kao cjediljku; uginule mušice, pijesak i trunje voska ostajali su na platnu.

LICE. Dobro je započeti bez gorčine i psovanja, naizgled nevažnim datumom za sudbinu Stjepana K., 18. lipnja 1946. Dan je bio tegoban, sparan, s obiljem uznemirujućih znakova, najprije reski zvuci cirkulara za drva, a predvečer i crkvena zvona, ne u harmoniji angelusa, već u nekom prizemnom, muklom udaranju. Stjepan K. primicao se pedesetoj godini svog života. Još od tisuću devetsto četrdeset prve navukao je masku sušičavca i premda nijednom nije bacio krv niti dobio vrućicu, on je tu masku zadržao i nakon oslobođenja, a ona je pristajala uz njegov izgled i dobrodošla osami pedesetogodišnjaka koji stara prijateljstva bješe sveo, a u nova se nije upuštao, isto se i od svojte bješe ogradio, a brigu oko trgovine povjerio svom pomoćniku Đurici. Samo je zadržao pravo da svijet promatra svojim očima, a u *Kalendarima* da ga hvali ili kudi; to mu se nije moglo uskratiti.

Bijaše to vitka, izdužena figura, na pragu crkve ili u kinu *Radničkog doma*, bilo gdje. Lice bljedoliko, osmijeh blag, njime je izražavao divljenje pred prirodom, zahvalnost Bogu, kao što je tuberkulozni bolesnik blagodaran najobičnijem cvijetu koji pupa pred njegovim očima. Kad se osmjehne, pokažu se sitni, šiljasti zubi kao djetinji, usne se naglo povuku, iskoče jake i modre desni. Prsti na rukama bili su dugački i mršavi, sa žutim noktima od nikotina i zlatnom muškom viticom na prstenjaku lijeve ruke. Oči je imao kestenjaste i krupne,

blage i pored žilica što su se rascvjetale na bjeloočnicama; njima je poimao sudbinu kako se skružava nad njim, njegovom porodicom i imanjem.

Na nogama je nosio uvijek izglancane crne plitke cipele, a kad putuje u Trebinje vadio je iz škrinje pohaban šešir baš kao što tuberkulozni bolesnik vadi svoje odijelo iz bolničkog ormara kad dobije otpusnicu iz sanatorija. Ulubljeni šešir popravio bi, otpuhnuo prašinu i zagledao na trenutak umašćenu etiketu *Vlaho Maraš*, gotovo izbrisanu tjemenom glave. Lice mu je bilo izbrijano tako da je izgledalo još više upalo i mršavo, a koža zategnuta, usne modre kao poslije vrućice, grlo stegnuto jednom žalosnom, zaprljanom kravatom, ispod čvora i kragne, s vremena na vrijeme, utekla bi njegova šiljasta adamova jabučica. Rubovi kaputa bili su iskrzani, a na oštrim laktovima uštepane dvije zakrpe. U odijevanju je išao iza drugih ljudi i svog imetka, u istoj kabanici prezimio je rat i sve do tisuću devetsto četrdeset osme i ukidanja privatnog vlasništva, nije mario isticati se nakitom i odjećom.

- Dovoljan je iz kuće jedan kicoš i jedan radin čovjek, a komunist je već previše - govorio je Stjepan ciljajući na svog brata, premda u tome nije bilo prigovora, ni srdnje - što čovjek sam izabere, to mu je.

Stjepan je svakog popodneva, na svom dugačkom krevetu, spavao točno od tri do pet, isto ono vrijeme koje je u sanatoriju predviđeno za obavezno ležanje. Dok on spava, morala je biti tišina, nije se smjelo čuti škripanje starih baglama na vratima ili vardanje suđa. Nakon buđenja mjerio je temperaturu, brisao oznojene dlanove, a svoj prljavi veš gužvao ispod stramca kao što sušičavi bolesnik prikriva maramice s mrljama krvi i skorenim ispljuvcima. Ispod kreveta je držao pljuvačnicu s raskuživačem, iako je njegov kašalj bio suh i povremen. Iskuhavao je u otopini žive sode svoj jedaći pribor. Govorio je tiho i usta uvijek zaklanjao vrhovima prstiju. Izgledom je odavao sušičavca, čak i u ono vrijeme između trideset pete i četrdesete, kada je bio sklon gojenju i kada su mu obrazi i trbuh odebljali, tek podbuhli kao kod grudobolnog koji se vraća s čistog planinskog zraka.

Stjepan je predočavao nasljednu porodičnu bolest, mada mu je mater umrla od gubitka krvi, ni tri sata pošto joj je pozlilo u masliniku, a otac donio grudobolju iz internacije, ipak je stvoren dom u kojem je vladao strah od tuberkuloze i kao žalosni refren prenosio se s oca na sina.

M. će s istim osjećanjem stupiti u život, samo će biti pridodani i drugi strahovi.

Stjepan K. lako se budio, prije svitanja, ali čim jutarnje sunce uznemiri sobu, navlačio je zastore i nastavljao spavati kao čovjek lišen volje da se suoči s dnevnim brigama, a one su ga, barem u posljednje vrijeme, mučile, u stvari je želio da se osjeća kao izgnanik i da sve vanjsko bude u oprečnosti s njim. Stakla na prozorskim oknima bila su zasuta prašinom što ju je zapadni vjetar nanio s kamenoloma; ondje je drobilica mljela i nedjeljom, a bilo je dovoljno da malo puhne i razvije prah, prenoseći ga na lišće raslinja i domove, kao kakvo tegobno oplođivanje.

Tako se za Stjepana K. dan pomicao bolesničkim redoslijedom, do ručka mu je ostajalo da se nosi s vrućinom i strahuje, najprije za svoju porodicu i pluća, a potom za trgovinu i za L. Jer Stjepan je bio od onih ljudi koji se vežu za sudbinu svog mjesta, raduju se preuređenju i gradnji i ulažu u to, a protive se svemu što bi moglo narušiti izgled, makar da je to i od koristi. Stjepan K. nije se slagao s otvaranjem kamenoloma i podizanjem radničkih baraka, jer to ruži zapadnu stranu L., dočim je predlagao da se pitomina tog kraja upotpuni pošumljavanjem i podigne sanatorij. U tome je ostao usamljen.

Isto, uputio je prigovor da se nikako ne ruši stara usputna kapelica, dignuta u čast Gospe od Zdravlja, na trećem kilometru od L., prema zapadu i raskršću triju puteva, kako bi se tu podigao spomenik.

"To dvoje ne smeta jedno drugom", pisao je Stjepan *ONF-u*, "i mogu živjeti u slozi i odolijevati zubu vremena kao što i sad odolijeva srebrena pinceta koja se još nalazi u toj kapelici i kojom je svećenik pružao sv. Pričest bolesnicima u leprozariju, davno. Dodajem da znam

da je bataljun "L" na ovom mjestu dočekao 14. domobransku pukovniju, prethodnicu 13. SS brdskog puka, i nanio im gubitke. Mišljenja sam da se podigne lijep spomenik, a da se sačuva ovaj iz prošlosti posvećen čovjekovoj nevolji i opakoj lepri, koja tada bijaše banula u ovaj dio Hercegovine i odnijela nam vrijednih života."

No, kapelica Gospe od Zdravlja srušena je jer "više je sličila na štenaru no bogomolju, a nikakve srebrne pincete tamo ne bijaše, i ništa vrijednoga, čak ni raspela."

Potom je slijedio prigovor Stjepana K. na odluku o sječi starih hrastova kod turskog bunara.

Andrija ga je lijepo dočekao u Mjesnom odboru i saslušao. Svoju žalbu Stjepan je sveo na to da će nam se pokoljenja rugati. Andrija ga je tu prekinuo, ponudio *Kozarom*,[9] jednu je pripalio, a drugu stavio iza uha i, kao čovjek koji se sprema izaći, rekao:

- Što se tiče pokoljenja, Stjepane, mi ćemo ih stvarati i neće smjet pisnuti. Drugo, ti su dubovi štetni i od njihovih žila ne mogu nam se primiti nove sadnice. Kao najvažnije, oni su stari i puni šupljina u kojima se kote gmizavci, a mi moramo voditi računa o omladini. Nego, ti sastavi neke korisnije predloge i uputi nam ih. I gledaj da manje zamjeraš, a više pomažeš narodnu vlast. Ne bih želio da te svrstamo u neprijatelje režima. Ko što ne bi valjalo da ti jedini kočiš napredak i razvoj našeg mjesta. Mi oće ne pravimo gospocko ladanje no tešku industriju ako treba.

Pripovjedač se upleće i dodaje druge razloge sječi hrastova. Doduše, bijahu već i oronuli, ali svakog proljeća ozelenjeli bi kad i ostala gora, a preko ljeta davali su najbolju hladovinu u L. Tu se i u turskim zemanima plandovalo i pušilo na čibuk. Koliko je šilježi oderano na čavlima koji su već srasli s korom stabla i koliko se bravetine pojelo, pripovijest je za sebe.

Žile su bile razgranate i odavno nad zemljom, štetočine su ih načinjale sjekirama i oštrim predmetima, ali to im nije moglo nauditi, niti prekinuti život što je bujao i tekao u deblima i granama. Istina, bilo

je naprslina i trulih čvorova, šupljina u kojima se zadržavala kišnica i staro lišće, a zmije su se tamo uvlačile ponekad, u vrijeme parenja, i u spletovima, ali češće usamljene i u potrazi za ptićima i jajima, a već uz Međeđe penjale su se na drveće da bi se udaljile od zemaljske religije, i gore, na drvu spoznaje, pričekale da prođu Gospini blagdani.

I baš negdje krajem kolovoza 1944. godine, u vrijeme kad su se sabirale posljednje neprijateljske snage, a u L. Druga dalmatinska unijela radost, Andrijinu ženu Zoru, tek što se bijaše porodila, ujede zmija.

Ni pripovjedač nema uvida što ju je navelo da zavuče ruku u šupljinu starog hrasta, zli jezici o tome imaju svoj sud, ali zna da ju je izvukla s dva ujeda u dlan.

Stariji svijet nam prenosi da zmiju valja goniti i zatući, jer sve što bi poslije ujela, kad oslača krv, pa bilo to marvinče ili čeljade, mora crknuti, a već dva ujeda su poseban znak zloće i otrova. Muška je zadaća da se isisa krv i rana ispeče, a ruka stegne iza lakta; to je i učinjeno.

Bijaše započeta i rekvizicija hajvana, posebice konja, jer glavne borbe tek predstojahu, kad je bolesnica pomodrjela. Ruka joj je buknula i preko poveza, na grlo joj udarila hrana, a i ostali otvori su popustili. Dojke su bile nabrekle i pomodrjele, izvađene iz bluze i kao odvojene od tijela; iz njih je samo od sebe kapalo mlijeko. Bajalica je šaptala u uho i usta, odgonila đavla i povezivala je svojim znacima s tjelesnom čistoćom, ali je bolesnica samo jeknula i umrla.

Andrija, mlad borac 13. brigade, odvio je bombu i ubacio u šupljinu hrasta; dao je oduška bolu. Stablo se raspuklo od eksplozije. Dvije godine kasnije, kao sekretar MO, Andrija je naložio da se posiječe jedanaest starih hrastova kod turskog bunara. Čim su stigle nove pile debla su oborena, mnogi su godovi naslagani u njihovom presjeku, a u šupljinama nađeni ostaci zmijskih košuljica, tamo su se presvlačile i pomlađivale za nove zloće u poglavstvu palih anđela.

"Ulažem ovako prigovore, a poslušan ću biti kao i s dubovima kod turskog bunara", obratio se Stjepan K. Mjesnom odboru. "Bio sam

ukoren što zamjeram, a ne predlažem, sad mi ostaje dogotoviti svoje protivljenje, a onda ću prijeći i na prijedloge koje sam uredio. Najprije, i sam imam udio za sadašnji krasan izgled L. U srcu najpitomije župe, također su mnogi potpornici moji prijatelji, te podržavam i njihove želje da nam mjesto ostane lijepo i u novoj Jugoslaviji. Teško da ćemo ih ispuniti ukoliko kamioni, koji voze boksit iz Crne Gore, nastave prolaziti kroz centar. Sve češće je cio kraj zavijan prašinom, vjetar je raznosi s otvorenih kamiona, ponekad su to prave crvene zavjese nošene vjetrovima. Naši su pastiri i ratari nadutih očiju, đaci također, školski prozori sve rjeđe se otvaraju. A pogledajte današnji žalosni centar u L., grumenje rudače pada po trgu, nekadašnjem omiljenom šetalištu mladeži. Stoga je potrebno izgraditi zaobilaznu cestu po zapadnoj strani, prilažem dio svog zemljišta, bez naknade, kuda bi imao proći put. Isto, dajem ravan pri jugoistočnom ulazu u L., mogla bi se preurediti u tvrdu i nabijenu pistu za slijetanje školskih aviona i osnivanje kluba jedriličara.

Zavičajna riznica valjana je briga svih, još od ranije. Oni koji su ovdje imali misijski posao vrijednih su komada uredili u svrhu pohvalnoga čuvanja nađenog novca i oružja, a danas neki drže da su franjevci beskorisni zemaljski teret i da su brižni nabiguzi. Vrijedno je nastaviti s otkopinama prastarog mosta na Suvaji, tu gdje su nađeni tragovi nekadašnjeg puta i nekoliko rimskih miljokaza, a otpočeti s pretraživanjem ilirskih gradina i starih čatrnja."

- Ne dolazim ko sekretar Mjesnog odbora, no se i ja moram namirit - rekao je Andrija čim je podmetnuo ceker na banak, u trgovini Stjepana K.

- Ali kakav bih ja bio sekretar, kad ne bih uvijek bio na službi, pa i kad kamčim veresiju ko i sad. Ti, Stjepane, davaš predloge, samo su, brate bogme, nekorisni. Đe ne spomenu uređenje vodovoda i izgradnju novog rezervoara. Sutra počinju radovi pa bismo ih tebi pripisali. Sad se donosi petogodišnji plan, tu spada i razvoj našeg mjesta, uskoro će i dalekovod naljeć ovuda pa moramo podići trafostanicu. Kao što vidiš,

imamo prešnijih stvari no da mislimo oće li koji grumen boksita panut na trg. Ti oćeš da se okrećemo unazad, a ja gledam na budućnost i da narodu bude bolje. Bavljenje rimskim iskopinama je buržujska besposlica. To radi svijet koji ne zna šta će se sobom i onim što ima. A đe smo mi bolan?

Za sve to vrijeme Stjepan je čitao popis narudžbina, iznosio i stavljao na banak ono što je imao, a precrtavao ono što nije.

- Nećeš niđe naći maslinova ulja, ni u crkvi - rekao je Stjepan i pružio mu ceker u kojem bijaše pažljivo složio sve od namirnica što ih je imao u trgovini, a Andrija ih naručio.

Na sastanku Mjesnog odbora pala je ozbiljna sumnja u zdravlje Stjepana K., to pripovjedač ne uzima kao gotov dokaz, niti može i umije proniknuti u njegovu dušu, ali može imati toliko opreza da u svojim sudovima ne prenagli.

NARAV. Stjepan K. bio je povrijeđen držanjem vlasti, povukao se u osamu, ogradio se bolesničkim načinom života i prašnjavim staklima od svega što se u L. poduzimalo, bilo dobro ili loše, pa tako i od preuređenja crkve Marijinog Uznesenja.

U to vrijeme Stjepan K. dopisivao se s biskupom fra Inocencijem, a u poglavlju četvrtom biskupska su pisma složena i uređena, tamo je rečeno i o Marijinoj crkvi kako valja, iako svatko iznosi svoje razloge i svi su jedinovažeći, a prava ocjena događaja i stvari postoji, pripovjedač je uvjeren u to, no se ne pita. Ostali događaji povezuju se u cjelinu neodvojivu od sudbine Stjepana K.

Brigu o imanju već bijaše preuzela Rosa. Vinograd je propadao, a lipova paša za pčele omanula, cvjetovi nisu mogli, na vrućem i suhom zraku, lučiti nektar, a ni druge lipanjske medonosnice nisu bolje, pa ni proljetna šumska paša, cvijet drijena spaljen je slanom i mrazevima, pčele su i lanjsku godinu prezimile na zadružnom žutom šećeru, prorijedile se i oslabile.

Stjepan K. bijaše uredio popodnevni život i sveo ga na mirovanje.

Već po ručku sklapao je škure na zapadnim prozorima; zalazeće sunce ostavlja tegobu kao i sve što je u padu i sklono umoru. Izdužene sjene popodneva i bogat dan učine ispražnjenim da tek po zalasku dobije na punini: glasovi se uznemire, stoka se prigoni i spraća i to traje do prvog mraka, a nakon muže sve postaje blago i smirujuće.

Tada i Stjepan K. iznosi stolicu, ili na čatrnju ili pred trgovinu, i sjedi do večere, onda pobožno prilazi trpezi, a po objedu udaljuje se bez riječi, uranja u mrak sobe, dugo i teško zaspiva, predosjeća nevolje i trpnju, no u tome nije usamljen, jer su i na drugim posteljama, do kasno u noć, oči otvorene i zabrinute, a misli uprte u isto.

Ni kapci na prozorima, ni prašnjava stakla, ni bolesnička koža nisu bili dovoljni da ga zagrade od dnevnih zvukova, makar da je to i poj kukavice koji se čas približi čas udalji, a umukne tek o Vidovudne. Činilo mu se da se iza škole i Duhanske postaje nešto stalno reže i predvaja, tamo cirkular za drva kida mirno predvečerje i to u dugačkim rezovima koji narastaju u tišini kao što zlatni opiljci i strugotina narastaju u hrpe. Gdje su još udarci teških maca u kamen i povremeno miniranje, žagor radničkog lokala i stidljiv zvuk crkvenog zvona koji ne oglašava ništa do usamljenost i samovolju zvonara. Betonska miješalica pred crkvom istresa iz trbuha vjedra betona, pumpa za vodu stenje, a na staničnoj česmi zaštekće slavina u kratkim isprekidanim rafalima. Onda se još glasne pokoji životinjski zov, dovoljno je da mekne šilježe ili volić udari u strugu mladim rogovima, pa da svi zvukovi gradilišta krenu iznova.

Tako se u L. odvija i smjenjuje mnoštvo pokreta, ukoliko ih ne umnaža svijest onog koji leži iza sklopljenih škura i ne raduje se ničemu, u bočnom položaju i s malo volje da pruži ruku i dohvati pljuvačnicu ispod kreveta, kao što čini bolesnik u nekim satima, a posut je zlatnim prahom uznemirenih pruga svjetlosti što spajaju pod s pukotinama na kapcima.

Rijetki su posjetitelji mogli ući kod Stjepana u vrijeme njegova popodnevnog odmora, a kad već uđu onda je to neka preša. No, Paulina

je ušla nečujno, gotovo na vrhovima prstiju i u prvi mah bezrazložno, a ipak veselo, kao da ispunjava neki bolnički obred: mjerenje temperature, pospremanje postelje i davanje večernje doze lijekova. S njom je ušao i miris kave. Paulina je prostrujala kroz zamračenu sobu kao nestvaran šum, a nadražljiv vonj njezina znoja i Stjepana je pomakao s boka. Kad je otvorila kapke koji su snažno udarili o zid, on je već bio na leđima i smiono, otvorenih očiju, dočekao svjetlost što se naglo stvorila na sredini sobe, a s njom i oni maloprijašnji zvukovi otvorenog prostora, odraz zalazećeg sunca u staklima.

Paulina je stajala u sjeni draperije, u bijeloj cicanoj bluzi zategnutoj dojkama i plisiranoj teget suknji ispod koje su se nazirali nešto jači bokovi. Na nogama je imala sandale ručne izrade, a kosu pomalo aljkavu i uvijenu; ona je ljepoti njenog lica davala posebnu čar, a u dva-tri odvojena mlaza slijevala se do njezinih usana i malih nozdrva; bio je to jedinstven spoj surovosti vremena i ženstvenosti obnovljene po uzoru nekih prastarih slika.

I nije bio grijeh poželjeti je premda je u srodstvu bližem od kumstva do kojeg je njen otac, Paolo Menze, držao.

Ona je još stajala nepomična i šutljiva kao da prkosi pedesetogodišnjaku, oblivena svjetlošću, s desnom rukom na prozoru i zlatnim prstenom, majčinim darom, koji je lovio nemirne zrake. Stjepan je promatrao njezinu ruku kao kakav nakit ili savršeno oličenje sna, njezin profil malko zaklonjen uvojcima, nježan i djetinjast, a opet ozbiljan. I poželio je da ona sjedne, okrenuta licem prema njemu, da bokovi zategnu plisirku, a zalazeće lipanjsko sunce da padne po njenim obnaženim koljenima. Priželjkivao je da načini odlučniji pokret tijelom, premda je već i previše uzburkala mir sobe i pomaknula raspored stvari do granice iskušenja. Od svega je samo draperija skliznula uz kratku škripu mehanizma, potom je sve stalo osim njenog disanja, ono se još opažalo po napinjanju bluze i prsa.

Stjepan K. je ovih osamnaest godina gledao u njoj djevojčicu, čak i onda kad ju je to vrijeđalo, a evo jednom, uhvaćen u zamci popodneva,

vidio je u njoj ženu i samo na trenutak bio neoprezan toliko da požuda pretekne njegov razum; ljepota rađa želju, podatljivost tjelesna navodi na obuzetost čulnim napastima, sve što je stvarano zakonima čvrstoće naglo olabavi. Srećom, grešnu je misao odmah obuzdao, ali se nije odvažio da je bilo što upita, iako je znao da je Paulina u zavadi s ocem još otkad je svojevoljno izašla iz gimnazije i stupila u *USAOJ*, okrenula se protiv oca i njegovih navika, a postala Andrijina ljubimica, potom je izabrana u Mjesni komitet za L. kao predstavnik omladinskog aktiva; sve više na zajedničkom poslu i sve češće u svađama s ocem, te izostancima od kuće, primakla se Andrijinoj ljubavnoj postelji, a udaljila od očeva doma što je stari trgovac Paolo Menze, čovjek s drukčijim nazorima i u L. obilježen kao nazadan, teško podnio, teže nego rastanak od najdražeg stvora, svoje žene Marije. Jedno vrijeme karao je kćer, a onda prestao govoriti s njom, a kako je bio prznič av, lajao je na sve i svakog, jedino je zadržao prijateljstvo sa Stjepanom i to ponajviše zbog kumstva, a svojoj kćeri Paulini poručio da sve što želi i ima prenese na Stjepana K.

I ona je stajala bez nekog odnosa prema tijelu što je ležalo nepomično kao očajna stega misli i pokreta. Glas otrežnjenja bio je surov, svaki nejasni osjećaj ispražnjen, a pomicanje njezinih usana čulno. Još uvijek okrenuta profilom, ušla je u okvir vanjskog svjetla kao u neopozivu stvarnost.

- Poubijaćemo nitkove! - rekla je i izašla.

---

[8] Dobar dio stvari bit će prikazan u podrumskom inventaru pri kraju poglavlja šestog, stoga su ovdje izostavljene. - *prim. pisca*

[9] vrsta cigareta

POGLAVLJE TREĆE

SOL ZEMLJI. Ravno dvadeset mjeseci u L. se čekalo na dolazak Dimitrija V., otkad je, negdje krajem listopada 1944. godine, pristao u Gružu brod s ranjenicima koji su stigli iz Italije. Dimitrije V. spadao je u grupu težih ranjenika što ih je prihvatio 4. bataljun; većina ih je zadržana u Centralnoj bolnici, neki su od njih dospjeli pod strogi nadzor i bolničku njegu, smješteni i po napuštenim domovima, dok su lakši slučajevi raspoređivani u pozadinu, te kao pomoćno osoblje u intendanturi i komorama, ili pak otpuštani kućama. Dimitrije V. prebačen je na kirurški odjel Vojne bolnice u vrijeme kad su gradovi njegove mladosti, Dubrovnik, Trebinje i Metković bili oslobođeni, a savezнички avioni, malim padobranima, spuštali namirnice i sanitetski materijal, kao kakve nebeske darove; već je i Mjesni narodni odbor u L. bio raspisao zajam.

I dok su vođene oštre i teške borbe u donjem toku Neretve, a glavnina njemačkog 369. puka, ojačana obalnim topništvom i mornaričkim pješaštvom, povlačila se u sektoru Čapljine, gonjena vlastitim zaplijenjenim oružjem, Dimitrije V. proživljavao je očajne trenutke pod zavojima, izmučen tegobnim mislima i slikama, podnosio je bolove i rane koje nisu zarastale, tek što bi se smirile i počele ga svrbjeti, otvarale bi se kao žive. U isto vrijeme pridodane su nove priče, nesigurne kao i ranije, različite i surove, opisi ranjenog stizali su

mahom od onih koji ga nisu vidjeli, drugi su opet čekali ishod trećeg kirurškog zahvata, sada pod rukom dr. Mayera, liječnika iz Druge legionarske divizije; on je surađivao s *NOP*-om, a još prije oslobođenja priključio se pokretu. Bio je omiljen, zlatnih ruku, dugačkih i mršavih prstiju s izbočenim zglobovima, kršio bi ih uz prasak kostiju, a sklapao ih na koljenima po obavljenom poslu kao čovjek siguran da ga je dobro obavio. Bio je zabranio sve posjete Dimitriju V., premda ga od rodbine i nije imao tko obići.

Andrija je prvi razgovarao s njim u bolnici. Po odobrenju Štaba divizije, izostavljen iz svoje brigade, Andrija je čekao u hodniku da se završi previjanje ranjenika pod nadzorom dr. Mayera. U to vrijeme Andrijina brigada bijaše razbila ustaško-domobranski bataljun, a dvije haubičke baterije (155 mm) njemačkog 649. obalnog topničkog puka, primorala na povlačenje i od južnog logora i bolnice prodrla u predgrađe Mostara.

Kad je Andrija ušao u bolesničku sobu, osjetio je jak miris joda. Bolničarka mu je ograničila vrijeme posjeta i pošto je s njom izmijenio nekoliko riječi, nije prihvatio da odloži oružje, Andrija se pomaknuo do kreveta na sredini sobe, kao do odra. Na njemu je pokriven do grla ležao ranjenik. Glava mu bijaše sva u zavojima, a preko usta tanka i pomična gaza, pri govoru se dizala i spuštala, treperila kao list. Andrija krenu s oprezom, nije znao na koju će stranu, ni kako započeti s razgovorom. No koliko ga iznenadi toliko i okuraži glas ispod zavoja, spor i prigušen, glas još žive legende i čovjeka koji je bio, u prvim danima ustanka, strah i trepet ne samo za neprijatelja, već i za svoje.

- Andrija, priđi mi s desne strane!

Onih nekoliko riječi s bolničarkom bijaše dovoljno da Dimitrije prepozna Andriju po glasu, kao što je mogao razabrati glasove bolničkog osoblja i imenovati čiji su, pa čak i ječanje iz susjednih soba i to istim onim čulom kojim je raspoznavao plotun iz svakog oružja i bio u stanju pogoditi koji borac puca. Andrija se prisjeti da ga je slušao:

- Nijedan pucanj nije isti, a niti išta u prirodi sliči, ni jaje jajetu, ni

brat bratu. Uzmi pet prstiju na ruci pa nisu jednaki!

Andrija priđe s ranjenikove desne strane i kleknu, pošto stolice i nije bilo, licem okrenut prema prozoru. Dan je bio vedar i prohladan, grana blizu prozora povijala se i grebla zid, čas slabo, čas oštrije, a negdje ispod njih orgalo je more kao kad se kamenje ruši niz liticu. Razgovor nije odmah krenuo, bilo je zatezanja s obje strane, a ipak je Dimitrije prvi počeo.

Nakon uobičajenih izmjena o njezi i hrani, prešlo se na rat i ljude iz L., kako su se držali i što je bilo s mnogima. Dimitrije se raspitivao za svakog poimence, a za kratko se stiglo dotle da on sam govori, premda je oduvijek znao odmjeriti kad valja otpočeti, a kad svršiti razgovor.

- Ovaj rat je stavio na probu mnoga naša svojstva, kušnje i trpnju, vidio si i sam. Ja sam dosta podnio i jednog i drugog bola i sve savladao, ali ne umijem nikako da se oduprem ni voljom ni razumom onome što snijevam. Teška noć, brate, a jutro teže, osvićem izmučen i sav slomljen, po svu noć imaš obje noge i zdravlje, a kad svane suočiš se s onim kako je. Eh, kad bi nešto imalo protiv takvih bolova.

Uzdahnuo je i zašutio, a Andrija se pridigao, vrijeme mu bijaše isteklo, nije znao kako se oprostiti, ni što reći čovjeku čije lice nije mogao vidjeti i koje njega nije gledalo.

- Surova je ova kazna, Dimitrije! Božja ili vražja, ne znam čija je. Ali surova je, brate! - rekao je Andrija, pomalo nespretno, kao da mu se omaklo.

- Nisam kažnjen, Andrija! - ranjenik je podigao i tako slab glas, a gaza na ustima dala mu je blagu škripu i promuklost. - Mnogi su umrli za ista uvjerenja za koja sam ja ostao u životu. I ne treba mi ništa više snage no ovoliko koliko je imam. Ni mozga više nego da shvatim ono što čovjeku valja shvatit. Ako sam bogalj tijelom, jezikom, bèli, nisam i baratam njime ko ti oružjem.

ŽIVOT. Dimitrije V. bio je neženja. U tu stranu njegova života nije se ticalo ni u šali, niti se previše zalazilo, a ni sam za to nije davao povoda,

čak ni onda kad je u više navrata obilazio različite gradove, pa i kad je bio zatečen u sumnjivim kvartovima i mahalama. Bio je osrednjeg rasta, u plećima malo povijen, a u rukama jak, na prvi pogled spor i čini se bezvoljan da promijeni položaj koji zauzme, a kad se naglo okrene i nešto uradi, onda je to izrazit pokret. Njegovo lice je negdje na pola između grubog i oštrog, jer jedno je čvrstoća i jake čeljusti, a drugo, surov pogled i ublažen povremeno onim vragolastim smiješkom.

Bio je to neporočan čovjek, uredan domaćin i rado viđen savjetodavac u mnogim ratarskim poslovima, posebice oko vršidbe i konja, a u kalemarskom umijeću nije mu bilo ravnog. Ponekad bi se znao zagrijati za neku igru, plovka ili balota, a i to bi ga kratko držalo, opet bi se osamio pod lozom ili zagazio bos u dolinu.

Nedjeljom je oblačio sve čisto i dangubio s mlađim svijetom, a u svatovima bi uvijek uzjahao najmahnitijeg konja. Isticao se još kao kosac i mesožder, volio je zečetinu i svaku divljač, a ništa manje i ostala mesa s ražnja.

Teško je bilo pomaknuti Dimitrija V. iz onoga što je podigao oko sebe, a to bijaše sloga u familiji, malobrojnoj i siromašnoj, ali bistre i radišne čeljadi. Ima još osobina, probrale bi se, da ovog smirenog čovjeka učvrste u porodičnoj odanosti, no sami događaji požuruju pripovjedača, makar i nemao sklonosti prema njima, da ih iznese s oprezom.

Dimitrije V. rano je ostao bez roditelja, a onda i bez imanja, bio je prinuđen prodavati njivu po njivu kako bi njegov mlađi brat Milutin nastavio s gimnazijom, što bijaše očeva želja, molba i amanet u predsmrtnoj uri da se sve domaćinske snage upru da iz njihove familije izađe školovan čovjek, po svoj prilici prvi i jedini. Milutin je bio na pragu da se to obistini, proricali su mu uspon i karijeru i najviše dokle se može siromašan čovjek uspeti.

Milutin je bio omiljen, pomagao je đacima i podučavao ih, ali su sredstva za školovanje bila oskudna. Dimitrije je pritekao koliko se moglo, slao i obilazio ga, a svaki je izdatak za siromaha velik. Sam

Milutin nije mnogo trošio, a ipak mu je uvijek nedostajalo. To je učinilo da se studij otegne. Slab i iscrpljen dolazio je preko ferija u L., tu se oporavljao i čitao, a potom je neočekivano pridodana i jedna nesretna ljubav s udanom ženom, i tragičan rasplet - njezino samoubojstvo. Povoda ima više, ali je najvjerojatnije i on doprinio da se ta krhka i lijepa žena, Dubrovkinja rodom, odluči na takav čin.

Milutin je bio privlačan muškarac, ali tek kad mu se pobliže priđe i malko rastvori oštrina crta. U mnogim stvarima bio je nepopustljiv i činilo se tvrđi od svog starijeg brata i različit od njega u pogledima na ljude; lakše je sklapao poznanstva i odmah svakome sve vjerovao. Za mnoga drugarstva bio je previše vezan, premda ne i podložan tuđim idejama; sam je stvarao svoju političku sliku i sam ju je mijenjao. Za svakog ferija u L. je donosio pokoje novo tumačenje društvenih kretanja, a mještani su držali do njega i njegovih misli.

Tomislav mu je bio jedini takmac, premda u L. manje cijenjen i zbog svoje naravi i glasa koji je išao za njim da je ženskar i grub čovjek, zao ako ne slijediš njegovu misao, a naprasit ako mu proturječiš. Sam Milutin imao je skladan i mlak odnos s njim, niti je ulazio u njegov duhovni život, niti mu je svoj povjeravao, a i rijetko ga je viđao, dok je pak njegov stariji brat Dimitrije pokazivao naklonost prema mnogim idejama što mu ih je Tomislav doturao na sve načine, brošurama ili u razgovoru, pismima ili čestitkama za Prvi maj.

Zbližavali su se sporo, a ipak temeljito, pogotovu kad se zna da je Dimitrije bio nepovjerljiv i težak za sklapanje prijateljstva, pa i Tomislav nije lako dopro do njega sve dok ih nisu zaokupile iste ideje o socijalnoj pravdi. No, i tu je Dimitrije bio oprezan, još je od njega bila daleko svaka pomisao na proletersku revoluciju, kao što nije pokazivao volju ni razumijevanje za štrajk dok je radio kao građevinski radnik u Dubrovniku i unatoč tomu što je pripadao *URS*-ovim sindikatima. Mijenjao je zanimanja i gradove, na istom radnom mjestu nije mogao dugo, iako se nije ni s kim sukobljavao; svojevoljno je odlazio prema nekim unutarnjim uputama. Od cestara i pružnog radnika, pa čak i

poslovođe željezničke radionice u Mostaru, pa opet do zemljoradnika u L., bijaše njegov, nimalo miran i skladan, put.

Taj tihi čovjek, predan i vjeran samom sebi, prema Milutinu je zadržao onu naklonost starijeg brata. Istina, nije umio kao on obrtati pojmove i činjenice, niti potezati mnoga imena iz znanosti i filozofije, ali je znao u pravom času prekinuti ili obuzdati brata koji se lako zanosio i oduševljavao ljudima. Sad, ne može se tvrditi da je u tome pretjerivao, donio je i on odluka naglih i surovih, a do njih su svakako dovele i nove okolnosti, no pripovijest će o tome kasnije.

PRVI OSVRT. Pred kružnim tokom historije što se poput zmije pomlađuje i obnavlja, Milutin V. sklonio se u L. već u vrijeme kratkotrajnog travanjskog rata.

Daljnji događaji uključili su L. u sastav velike Župe Dubrava, kotar trebinjski, tako i u oblast *Vojne krajine* koja će nakon šest mjeseci prerasti u *Zapovjedništvo utvrđivanja* prema istočnoj granici.

Stvaranje nove države poklapalo se s uskršnjim blagdanima, uvedena je obrana protiv prigovora po zakonu spasiteljskog djela u mističnom činu uskrsnuća; bijaše to obredna svetkovina za spomen-dan ili izlazak iz versajske mape, prinijela je na žrtvenik darove proljetne žetve; već 1. lipnja 1941. godine u Trebinju je, prema znacima koji su se povezivali u cikličnu biografiju, bio isti broj žrtava kao i 1914. godine; očišćenje od kultne nečistoće, isključenje krivca iz zajednice, njegova smrtna osuda. Alija Šuljak[10] stvorio se da pooštri kritiku žrtava.

- Naše gostujuće stanovništvo nikad nam dobro nije željelo, ni o nama dobro mislilo. U tome ga nećemo mijenjati, jer radimo na pročišćenju, a ono podrazumijeva da se kažnjavaju ne samo krivci već i njihova djeca i njihov narod. Bili smo spori u gnjevu, a sad nam se nude sredstva za naplatu, koristit ćemo ih i ustrajat; oni će otići u vječnu muku, a mi u vječni život. Nama je obećana nagrada za predanost, jer smo služitelji Zakonu, a naša je nagrada unutarnji mir, vječni život ili smrt.

Uz Šuljka je bio stožernik velike župe Hum, Ivan Zovko, jedan od najodanijih ljudi Službi sigurnosti (Sicherheitsdienst).

U zgradi Sudbenog stola, logornik Smajo Kurtović, podnio im je svojevrsnu geografsku kartu na kojoj su bili ucrtani putevi i kozje staze, sela i zaseoci i veća mjesta, pravoslavne crkve i manastiri, a crni trokuti označavali su jame; znak biblijskog otvaranja zemlje, povezivanje s podzemnim svijetom sjena, strašna kazna za pobunjenike, njihove obitelji i imetak, konačni obračun sa Zvijeri. Ispod svakog trokuta išao je rimski broj, a na poleđini legenda; ime jame, udaljenost od puta, moguća dubina, doduše bez provjere i dokaza osim po kazivanju - narod je vjerovao da su to bezdanice o kojima su se rojile svakojake priče. Točno je, međutim, da poveći bovan bačen u dubinu dugo orga i razliježe se, razbija u komade i nikad ne stiže na pravo dno, privlače ga teške podzemne vode. Tako su se složili da se koriste samo one jame bliže putu da bi se olakšao transport i što brže stiglo do mjesta "božje odsutnosti", zaborava i kraja bez povratka.

Žrtvena gozba, kao znak sakralnog saveza, i nejak čovjek u njoj, trovan zločama i mučen tjeskobom da izmijeni svoj položaj i neimaštinu, privoljen Propagandom po kojoj su stočar i ratar, činovnik iz grada i radnik u tvornici, združeni u gotskog ratnika (Hroatang), već su s vidovdanskim žrtvama ostavili tragove obreda: krvlju namazane dovratke i pragove, poklanu djecu i spaljene domove, izgnane i unesrećene porodice, osakaćenu čeljad i opljačkane trgovine. Čak se i kotarski predstojnik iz Metkovića obratio velikom županu Velike župe Hum, Josipu Trayeru, s molbom da se leševima ne zagađuju, u prvom redu, vode Neretve i da se pronađe bolji način uklanjanja ubijenih kad smo već u domovini kraškog sastava. Jama kod Ararovih kuća bijaše zajednička grobnica dvije i po hiljade duša, mahom žena i djece, bačenih nakon kratkotrajnog zatišja, u novom valu ilindanskih zločina.

OPREZNOST. Uznemirenja nisu mimoišla ni L., česte su bile noćne uzbune, kad udare crkvena zvona, viđeniji i jači ljudi povlačili su se,

najprije sami, potom i s familijama, najnužnijim stvarima i stokom, a opet bi se, na poziv zvona i povjerljivih osoba, vraćali domovima.

Fra Ambro Nevjestić bijaše na svoju ruku počeo s pokrštavanjem djece i žena, u tome je išao ispred događaja što će kasnije u *Aktu blagosti* biti ozakonjeni. Fra Ambro je tako uspio spriječiti zloće divljih ustaša, a samo mjesto L. nije dalo nijednog, bilo je nešto domobrana, ali su i oni, nakon prvih neuspjelih borbi, prešli na stranu ustanika. Sam Fra Ambro, u činu pokrštavanja, nije zahtijevao odanost državi, već postizanje Božjeg milosrđa. U to vrijeme bijaše prigrlio i sklonio fra Paška Talajića, svećenika u poodmakloj dobi koji nije priznavao ni Državu ni Poglavnika i bio spreman i Papi otkazati poslušnost ako ih blagoslovi. On je saslušao fra Ambra i njegove razloge.

- Svaka je država raspadljiva i tvorevina nasilja - rekao je fra Ambro Nevjestić. - Jedina je naša sloboda u vjeri, a jedinstvo u Bogu. Ja ne činim ništa protuzakonito ako vraćam ljudstvo pradedovskoj vjeri. A to što mi povijest ide na ruku ne marim mnogo, jer činim spasiteljsko djelo. Đe je otkupljenje, a đe povijest sa ovozemnim slabostima. Zar obraćenje može biti protivno kad privodi vjeri?

- Nema ni korak od toga do onoga popa sa strojnicom - rekao je fra Paško Talajić sporo vežući riječi iznurenim glasom od sve češćih bolova u grlu. - Obraćenje se mora zbiti u srcima, fra Ambro! Svaku si akciju uskrati, jer svaki je pokret suvišan osim molitve. Ne uznemiruj nikoga i ničim, a moli za sve. I poslušaj *Evanđelje* kad veli: *budite oprezni*!

Fra Paško Talajić tu se savio u fratarskom stanu i sav posvetio sabiranju vrijednosti, dovijao se na sve načine da dođe do njih, otplaćivao ih onima što su ih razvlačili i nudili bez prave cijene. Fra Pašku se činilo da crkveno blago propada brže od svega što je rat stavio pod svoje. Nije mogao ni pomisliti da će ratne godine posvetiti tim komadima, različitim i hladnim, katkad i bezvrijednim, niti je znao da će se vezati za njih tako duboko i iskreno.

Skupio je lijepu zbirku, od ikona i slika do ćilima iz džamija, svijećnjaka i kaleža, posebno je volio nekoliko glava i poprsja apostola,

skupocjenu škrinjicu i dvije srebrne ruke, a više od svega moćnik sv. Apolonije, visok pola metra, s okruglim podnožjem koje je zasvođeno. Na povišenom središnjem dijelu poklopca je lik svetice, ona ima na glavi svetokrug, u desnoj ruci palmetu, a u lijevoj kliješta. U staklenom valjku je zub sv. Apolonije.

Sve te stvari fra Paško je čuvao i istraživao, opisao ih je i unio o njima valjanih opažanja i podataka. Dva puta godišnje iznosio bi ih na sunce i poredao na drvenom stalku, i to u jesen, pred zimsko odlaganje u podrum, i s proljeća da ih očisti od memle.

Bijaše ih iznio i listopada 1944. godine, na svetu nedjelju, osamnaestu po Duhovima, uz Bablje ljeto, išlo se u košulji i sklanjalo u hladovinu, dan i noć su još u znaku ravnodnevice, sunce je grijalo posvuda isto, nije bilo propuha ni da se gorko zelje fra Paška Talajića rashladi u blagovaonici; vojske su se udaljile od L., čas je da se obnavlja sretna misao o ograđenom vrtu (parádeisos).

Fra Paško Talajić je iz blagovaonice promatrao svoje uzorke na suncu, riznicu očaja. Najednom ga prenu konjski topot i trk; odstupao je četnički tzv. "ćoravi bataljun" potučeno i nimalo ratnički. Jedan odstupnik, sitan i urastao u bradu i kosu, zaostao je pokraj zida, dvoumio se nešto, kao da je imao namjeru preskočiti ga i naći zaklona dok ovo prođe, a onda je podigao strojnicu i osuo paljbu po figurama i kipovima koji se prosuše i razletješe u komade. Moćnik svetice posrne kao da je živ, a staklo i biseri i mnoga obilježja nepoznatog majstora s kraja XVI. stoljeća, strknuše u travu. Za koliko se prosu sve ono što je okupljalo duševne moći i nestade brže nego što je vojnik umaknuo, hramljući za svojim bataljunom u osipanju od kojeg je i sam malo dodao na poredak vrijednih stvari i toplih od sunca. Eto se za njega više ne može reći da nije doprinio sveopćem rasulu.

PRESUDA. Drugi dan po oslobođenju priveden je i fra Ambro Nevjestić. Bijaše otežao, crven u licu, mokrih dlanova i prepadnut. Nisu ga držali u postaji, među osumnjičenima, već u đačkoj kužini, bez

straže, istina pod katancem i uz jedan obrok. Kako je odmicao u godinama i težini, postajao je lakom na hrani; kad jede, gleda u tuđi pjat. Nije više bilo onih moći i zanosa kao u mladosti da se odriče užitaka i podvrgava isposništvu, premda nije prenaglio s drugim zemaljskim ugodnostima.

Ispitivao ga je Kuzma, mlad oficir, načelnik *Okružnog odjela zaštite naroda*, i to u nekoliko navrata sam, a onda naizmjence, s dvojicom drugova iz NOO. Kad god se Kuzmi činilo da je fra Ambro tvrd, zaprijetio bi mu oduzimanjem i onog jednog obroka, a nije se ustručavao ni pritegnuti mu vrat remenom od puške, naposljetku je iznudio od njega sve što je htio, ne toliko o njemu samom koliko o drugima do kojih mu bijaše više stalo ili barem dovoljno da ih optuži. Nakon što je uzeo ono što je znao, pa i ono što je mnoga od postavljenih mu imena teretilo, fra Ambro Nevjestić nije mogao ništa okusiti, iako bijaše izgladnio, a preda nj stavljeno za objed ono što je najviše volio, riba frigana na maslinovu ulju i pô litrenjaka vina. Pred Okružnim narodnim sudom, Kuzma ga je upitao:

- Dobro, fra Ambro, što će sad biti s tvojim žrtvama koje si pokrstio?

- Svi oni koje sam ja preveo mogu se vratiti svojoj vjeri ili izaći iz obje - rekao je fra Ambro. - A mogu stoga što su ostali u životu. Meni za obranu ne treba više, a za savjest i mir ni toliko!

Fra Ambro Nevjestić je pušten, oporavljao se neko vrijeme i postao probirljiv u jelu, zajedljiv prema svima, muhanat na piću, prgav u ispovjedaonici, u razgovoru grub, prekidao je subesjednika kad je htio, ni u propovijedima nije birao riječi, niti mu je bilo stalo da ga tko čuje, već samo da kaže, pa je, malo po malo, stupio u otvoreno neprijateljstvo prema novoj vlasti, ali ne zadugo; mnoge su mu radosti, a i gorčine uskraćene. Sam je to tražio.

OKRUTNI GLASNIK. Već u toku lipnja 1941. godine, za Stjepana K. bilo je gorkih sati, nemilih prigovora s jedne strane i sumnji s druge.

Sam Stjepan K. malo je mogao učiniti, pa ipak je nastojao da sve ono što se čuje i dopire u L., točno ili preuveličano, na neki način svede i izmiri u svjetlu praštanja i ustrpljenja, "u zajednici smo jedan s drugim" (1 Iv 1,7). No, savjetodavaca bijaše mnogo, dobrih vijesti niotkuda, a zlih na pretek, razbojstva bijahu odobrena, a malo izgleda na opravdanje; pred tim se povijao i Stjepan K., gonjen od ustaša, najprije zbog ženina podrijetla, potom i zbog brata, a opet štićen od uglednijih ljudi i muslimanskih prvaka kao dobrotvor u L., na njihovo zalaganje spašena mu je familija, a on sam stupio je u noćne straže, zaštitnice zbjegova, stvorene po novozavjetnoj podjeli od po tri sata u četiri dijela (večer, ponoć, pjevanje pijetla, jutro).

Danju je svraćao u trgovinu, zalihe bijahu ispražnjene, a ipak ju je otvarao; ondje se još moglo svratiti, premda uz oprez i na kratko, a među namjernicima bijaše ih odsvakud, različitih činova i postupaka, od rođenih krvnika do zaluđene čeljadi. Tu je predahnula, uz got vode, i umorna pratnja Glavara Glavnog stožera, domobranskog generala Laxe, na putu za Trebinje, a tjedan dana kasnije zaustavio se kamion, pokriven ceradom i zasut prašinom, pod pratnjom dvojice ljudi koji su izašli i stali blizu trgovine, neodlučno i pomalo nesigurno, vidjelo se da ne poznaju kraj.

Stjepan K. ih je promatrao kroz rešetke na prozoru, nisu donijeli ništa ratoborno niti opako, prišli su do čatrnje, umili se i počeli užinati. Dva neznanca izgledali su udaljeni od svega i zatečeni u bezumnoj zemaljskoj povijesti, dvije nedužne protuhe koje tumaraju selima da priskoče u pomoć kad zatreba, a pomoći vazda fali. Gdje li će se skružati ta dva usamljena stvora kad se sve ovo slegne, a bili su dio bezimene stvarnosti na izmaku srpanjskih suša, kao osuđenici na kamenoj klupi, u sporom opuštanju dnevne žege.

Stjepan je izašao iz trgovine, pozdravio ih i ponudio višnjevačom; nisu odbili, ali nisu oduševljeno ni primili. To razgovora što je bilo, niti je što dodalo ni oduzelo događaju, bilo je zatezanja i nepovjerenja, ali sve se svelo na njihova raspitivanja o cesti i odmetnicima. Vidjelo se da

su na dužnosti. Jedan je natočio cicu vode, a drugi zatražio od Stjepana komadić žice.

Kad su krenuli, Stjepan ih je dopratio do kamiona i donio navoj zahrđale žice. Obojica su prišli zadnjem dijelu kamiona, odigli kraj cerade koji je mlatarao kako bi ga zategnuli i učvrstili, odškrinuli su toliko da je Stjepan K. ugledao naslagane ljudske glave; otuda ga je zapahnuo vonj, mučan i ustajao, proširio se na otežali zrak i zastao u grlu. Obojica opaziše kako Stjepan zadrhta i poblijedi, na licu jednog od njih izađe zao osmijeh i zadrža se kao plamen. Bijahu to dvojica donositelja Strašne vijesti ilindanskih pokolja, žešćih i brojnijih od dotadašnjih; podatak je unesen u knjige.

Stjepana K. bijaše spopala muka i pozlilo mu.

RAZLIČITI POGLEDI. Odmah po ilindanskim pokoljima 1941. godine, stvari su se pomalo i osipale, jer svatko je zagonio po svojem, a opet i spajale, jer su se u Hercegovini, pa prema tome i u L., narodne čete i gerilski odredi stavljali pod jednu komandu. Bilo je i tu neslaganja i opiranja, pa i ustaničke kolebljivosti, prinude i straha, a i ubojstava i svega onoga što prati pokrete i u složnijim narodima.

Narodni povjerenici postupno su smjenjivani političkim delegatima, tu je dolazilo do izdvajanja, a u borbama do izdajstava; onda su se javili Talijani kao spasitelji i novo sjeme raskola. Sprovedena je druga okupacija, divizija *Marche*, sa stožerom u Dubrovniku, pojačana je pješačkim pukom divizije *Cacciatori delle Alpi*, te 4. eskadron lakih tenkova *San Marco*, bersaglierima svih rodova: Hercegovinu je zaposjela 2. *Armata* i u L. je izašla *Dnevna zapovijed* (Ordine del giorno) generala V. Ambrosija o preuzimanju zapovjedništva i uvođenju reda u ustaničkim krajevima, istaknut je *Manifesto Gli Ustaschi devono disparire*, to je dovelo do pometnje na obje strane, na jednoj su izvedena hapšenja nekolicine istaknutih ustaša, a na drugoj naoružavan srpski živalj i uvođen u *MVAC* (Milizia volontaria anticomunista), isprepadan i pod zakonom odmazde otpočeo povijest zlodjela, uz podršku razmetljivog

generala Lusana.

I oni ratoborni ustanici bijahu zadovoljni naplatom, a njihovi starješine složni s licemjerstvom *okrečenih grobov*[11]: iznošenje mrtvih iz utrobe zemaljske, svečane pratnje, pogrebi kao utjeha, a istovremeno priprava za zločinstva među braćom. Mnogi od ustanika nisu vidjeli svrhu dalje borbe, još su bili dužnici spasiteljima, a zahvala se očituje žrtvama, pa je tako privedeno ili strijeljano više pozadinskih radnika. Doduše, bilo ih je i za stvaranje komitskih četa koje bi upadale u muslimanska i katolička sela i pljačkale ih, tako bi se ublažila nestašica i sve nevolje koje će rat donijeti, a još će potrajati.

Pripovjedač ne ide dalje, nema kad ulaziti u historijske pojedinosti, pred njim je građa za epski pothvat, niti izricati svoju osudu, u tome ga je pretekla sama pravednost, dovoljno je ako prikaže stanje koje Tomislav K., nadimkom Burbonski, zatječe u L., negdje sredinom rujna 1941. godine.

Tomislav je nastupao oprezno i blago, sastao se s mnogim od ustanika, dovijao se na sve načine da ih pridobije i odgovori od suradnje s Talijanima; nije ih mogao okupiti na isto mjesto, ali se kod svih pozivao na osjećaje časti i ponosa.

- Ne volim sužanjstvo ni dodvorice, pa neka mi je teže. A još su mi mrzniji oni koji navode sirotinju na zlodjela. Niti sam, brate, za odmazdu, nego za rat. Evo, ja se i ne zorim herojskim podvizima Crvene armije, a mogao bih i trebalo bi. Neću, velim, jer su nam sadašnji ciljevi sloboda i izgon okupatora, a imat ćemo kad za politiku. Kad im padne i posrne ova mašinerija, a mi ne doprinesemo tome, ostadosmo kao govna na cjedilu. Ma vala ja neću, nego idem sam samcijat. Sve je lakše podnijeti od toga da te posramljenog odbacuju.

Tomislav je znao približiti se svakom čovjeku i spustiti se do njegove, srditi se i igrati gnjevnog, pa razočaranog, pričati šale na račun ovog ili onog naroda, naglo se snužditi kao da sam nosi svu tegobu i stid, a onda naprasno raskinuti sa sugovornikom, žurno se udaljiti, pa opet prići i strpljivo čekati da sve počne nanovo. I sve je to sad koristio i

točno prosudio tko oteže, a na koga da računa i čime da ga pridobije. No, sva ta njegova spretnost najviše je i odbijala, uvijek je izgledalo da se pretvara i kad govori iskreno. A među ustanicima bijaše ovladala volja za primirjem, iako ne kod svih.

U to vrijeme prišao im je Ibro B., bivši žandar oružničke postaje u L., uvriježden držanjem talijanskih vlasti koje su ga otpustile. Nije htio da se javi u Trebinje gdje je domobranska vojska imala stožer 14. pješadijske pukovnije, iako je ostao bez uzdržavanja. Ustanicima je dobavio 12 ručnih bombi, a oni su već posjedovali i teški mitraljez *Bredu* sa šest tisuća metaka, što ga je Dimitrije oteo, 22 puške s municijom i 2 revolvera. Slavu dotadašnjih borbi ponio je Milutin, pokazao se odvažan i razuman, u odlukama nepokolebljiv, u presudama pak umjeren. Bilo je ustanika koji su tražili da se Ibro strijelja, Milutin je sazvao skupštinu da odluči, a Dimitrije prekinuo svaki postupak.

- Protivim se tome, a ima ih još uz mene. Za dvojicu znam sigurno. To su Ibro i ovaj mitraljez! - glas mu je bio pribran, pokret tijela spor, a pogled prijekoran i upućen bratu. I otprije je imao prigovora na neke odluke skupštine, ali se suzdržavao i nije se glasno protivio, jer je bio i sam zadovoljan što Milutinu raste ugled u narodu.

- Svi nosimo oružje i taj je argument lako potegnuti - usprotivio se Milutin. - Stoga smo i stvorili skupštinu da svak ne bi vuko na svoju stranu. Sad ne znam što smo birali ljude u nju, ako se oni ne pitaju. Protiv sam da se Ibro strijelja, ali sam i protiv da ostane s nama!

- Onda neka skupština odluči! - rekao je Dimitrije blaže no maločas, i podigao vjeđe; čelo mu se nabralo, a pogledom je nekamo odlutao, ali nakratko, jer je Skupština odlučila da se Ibro uvede kao borac i ostane s njima.

Tu se Dimitrije izdvojio i bez suvišne geste nametnuo; nije bio daleko od datuma kojim se načne i izmijeni biografija i utvrđeni život, bilo da krene kao potok ili se ustavi i metne pod *pečat* shvaćen prema *Ponovljenom zakonu* (32,34) "Al' nije li on u mene poput dragulja, zapečaćen u mojim riznicama?", a *Midgalski spis* ističe da i surov datum

ima opravdanja, jer je izveden da se obistini u "ljudskoj punini i slije u čas otkupljenja". Dimitriju je godilo što je ostalo po njegovoj, a to ničim nije pokazivao, ležao je na boku, igrao se čahurama, a i tamo se, preko pušaka, svodilo nebo, bistro i gluho na sva dozivanja s ovog kraja, prileglo na modra brda; odatle nema mnogo do zalaska, dovoljan je dobar pokret oka do mjesta gdje sunce redovno sklizne, gotovo svakog dana, ponekad i u grimiznom paljenju obzorja.

Već rekosmo da je i među ustanicima bilo nezadovoljnih i spremnih na borbu, kao i onih povučenih i odvojenih ljudi koji su držali do sebe i ratničkog ponosa, poticani epskom prošlošću, lako im navru suze, ali se lakše odluče na svirepost. Isto tako i onih što bježe pred nečim, spašavaju golu kožu, znaju samo da se moraju braniti i tu im nema premca - oni su uvijek u drugom redu, hitri u zaklonu i ustrajni, brane život jednako uporno kao i oni što brane ideju.

Ali bilo je i ljudi koji se raduju podvizima, osvetoljubivih, onih koji su izgubili draga stvorenja i ostavili poljodjelstvo i ratarske poslove, kao što je bilo čvrstih i odanih prijateljstava, zavjetovanih idealima, pravednih pomiritelja.

Sam Tomislav imao je među njima istomišljenika, a svaki od njih i po neko svoje zastranjivanje. Bilo je galamdžija, tvrdih i surovih ljudi, prijekih i nasrtljivih; sve je to trebalo dovesti i staviti pod isti krov i sa svima njima, tako različitima, Tomislav se lakše složio nego s Milutinom samim.

Pregonili su se oko sporednih stvari, nadvikivali i protivili jedan drugom, bilo je pogrda i uvreda, mirnog razgovora i razložnog, ali prijateljskog nije. A kad se Tomislav rasrdi, podvikne tako da izgubi glas, lice mu se izmijeni u neprirodnu grimasu, iskolači očima, a sugovorniku se unese u lice, s prijetnjom i zlobno. Sve je to poduzeo i u razgovoru s Milutinom, a kad ga je bijes prošao, mirno je sveo svoju zapovijed.

- Da se izdvoje oni koji neće u dalju borbu, a kazne oni što odvraćaju od nje!

- Nisi ni do sad bio s nama - uzvratio je Milutin - a dobro smo postupili. Ovdje slušaju mene, a ja njih. Ustanak je stao za neko vrijeme, i stajaće još! Jer nije politički, no narodni i neće vlast no odbranu svog praga. A ti tražiš kaznu za one što ih odvraćaju, umjesto obrnuto: da se urazume oni koji su ratoborni. I ne znam kako ovdje misliš zavoditi boljševizam, a nemaš se na koga osloniti i niko neće promjenu. Pa čak i da je hoće, niko je ne vidi u tom pravcu. Meni su jednaki zločini onih koji nešto usađuju kao i onih koji iskorjenjuju. Što uznemiravati vremenski tok između toga. Kad se hoće opravdati onaj ubojica onda se kaže da on nije ljubio svoja zlodjela, već ono zbog šta ih je počinio. Da si pametan, a nisi, sad bi se sklonio i gledao, tako bi više doznao, pa i to da povijest još ne zna nekog ko je ponudio spas, a da istovremeno nije podigo i vješala.

PRIGOVOR NEPOUZDANIMA. U izbi koja nije lako puštala zrake sunca, ljeti hladnoj, a zimi ugodnoj, služila je kao spremnica za alat i ostala oruđa, pa i za one odbačene stvari do kojih je vlasniku još stalo, nepomično i otežalih udova, na okrečenim i zastrtim daskama, ležao je Tomislav, kao odmetnik od stvarnosti dana i sunca u zenitu, vrelog podneva na izmaku godišnjeg doba u nečujnom silasku prema ravnodnevici.

Tmina je donosila na pećinsku memlu, a hladna struja bila iz trapa do kojeg je vodio otvor, pa dalje u svjetlost i Tonkinu sobu. Čekao je da uđe Dimitrije, vrata su bila odškrinuta, no i kad se otvore, zrake neće prodrijeti, jer su nadsvođena terasom, ali će svakako ući nešto vidjela. Odjeću spremljenu za njega, Tomislav je držao u bačvi, a na poklopcu je ležao revolver, cijev okrenuta prema njemu kao pogled na svijet. Osjećao je kako ga probija studen i povremeno se slije niz njegove kosti, negdje u tminu i to kao pred groznicom.

Konačno i vrata zaškripaše, Dimitrije uđe i zatvori ih, stade napregnuto kao da iščekuje hod pratioca, ali od svega se samo tišina raspade, onaj dugo i uzaludno stvaran sklad između čovjeka i nje.

Tomislav se pridiže, skupi koljena i obgrli ih, ostade na trenutak tako sklupčan i zagledan u tvrdi naboj zemlje, a onda ga pokreti i prisutnost drugog čovjeka razriješiše i onog nemira što se bijaše nataložio u samoći. Kao poslije teškog sna, podigao se i protegnuo, a potom darovao Dimitriju vojničke čakšire, čizme i revolver, pomogao mu da se preobuče, ishvalio ga i čudio se kako mu je sve po mjeri, a staru odjeću smotao i priložio otpadu spremnice, sjeti minulih stvari.

Razgovor između njih se otegao; sporo je tekao i u razmacima, ali postojano i čvrsto kao kod ozbiljnih ljudi. I sunce se bješe pomaknulo i udaljilo od zenita, a sjene odvojile od predmeta i već krenule.

Dimitrije nije odobravao pregovore s okupatorskim suradnikom dr. Novicom Kraljevićem i pukovnikom Pignatellijem što ih je Milutin vodio u toku jučerašnjeg dana, a još manje sabor koji samo što nije počeo iza Duhanske stanice, a predviđa popustljivost pred Talijanima, oni im opet nude za uzvrat brašno i mogućnost iseljavanja muslimana, pa slobodu sahrane i umjereno naoružanje protiv odmetnika.

Tomislav je slušao njegov blag glas i tečan govor, ukrašen doskočicama i porugama, a bez namjere da bude dopadljiv i osvoji sugovornika, samo je izložio mučno stanje i pronašao zajedljivih primjedbi na držanje mnogih, pa i svog brata. Tomislav je pričekao da Dimitrije dovrši i da se opet slegne tišina, premda je nekoliko narednih zvukova jače odzvonilo u izbi, posebice konjski topot: to je projahao Milutin i u snažnom galopu zamakao iza Duhanske stanice.

- Intelektualac je zlo! - rekao je Tomislav. - Svuda u svijetu pa i ovdje, bogu iza leđa. Prijemčiv za sve, potreban i poguban u isto vrijeme. Prevrtljiv i brzoplet, kod njega misao ne stiže jedna drugu, a htio bi sve. Tamo i ovamo. Njemu se lako pomute granice, a onda je teško da uoči što je stvarno pred njim. Ne voli zakon, a voli silu. On opčinjava druge, a sam je opčinjen. Ja ih ne volim. Samo će ih komunizam učiniti odgovornim, iscrpljivat će ih u zaduženju. Ovo nije vrijeme za njih. Stvari su odviše muške i surove. Da je meni još dvojicu ko ti, nego nemam ni tebe. A ne znam što ti ne uzmeš sve u ruke, po

svom osjećaju pravice i svojim idealima?

Tomislav je zastao kao da iščekuje odgovor, ali ga nije dobio, a i kad bi Dimitrije nešto zaustio, prekinuo bi ga, bio je nadahnut i počeo je poizdalje, a da ni sam nije znao kad će i gdje stati.

- Pred nama je dano sve na upotrebu - nastavio je Tomislav. - Sve je tu da se ispita, čovjek i njegova odluka. Do sad nam se činilo da se krupne stvari događaju daleko, da naš život protječe mimo historije. A sad je sve na nama. Jer što je čovjek koji ne planira budućnost? Ratar bez usjeva, vrtlar bez sjemena. Ako se nametnemo i surovim sredstvima, imat ćemo se kad iskupiti. Stvar za koju se borimo nadživljuje svaki grijeh, pa čak i zločin. Što mi moramo biti dobri, ako je naša ideja pozitivna.

Njegov glas je postajao sve tiši ali puniji, a njegov slušatelj sve više mu podložan i ohrabren, nije skidao pogled s mladića koji je nakratko stao, da bi potom lagano sveo prigovore na greške i propuste, dao prikaze i opise mekušaca i kolebljivih, a onda nastavio misao maločas prekinutu kao da mu bijaše više stalo do praznog i učenog poopćavanja, velikih tema i zadaća pred njima.

- A i sva ta kajanja su licemjerstvo, sva ta silna popovska brbljanja, toliko riječi i zavođenja kad je sve jasno: vladalac je na zemlji čovjek, on uređuje društvo i to je mjera njegova života. Kad mi kaže tvoj brat da još nije vrijeme i da krivac nije onaj mali vojnik prinudno poslan ovdje, a ja mislim sve obrnuto: i da je pravi čas i da nije vrijeme ljubaznosti nego čvrstoće kad čovjek preuzima odgovornost, i da prvo treba udarit na služinčad, oni su u lancu, a i na dohvat su nam ruke, pa kad se izmaknu kao oslonac, posrnuće im i naredbodavci. Vas se naježim pri pomisli na uljudnost prema neprijatelju, a na to se ovdje spremaju. Srećom da ima i negostoljubivih i ogorčenih i ljudi koji dobro poznaju povijest spasa, i nezadovoljnih koji ne znaju razloge svoga nezadovoljstva, stoga im pritječemo u pomoć uvođenjem političkih komesarijata, objasnit će im se i ciljevi borbe. Nama sad nije dovoljno isprcat okupatora, on će sam skršiti granu na kojoj sjedi, moramo naći

osnovu da bismo udružili isti, a nesložan narod. Meni je žao što je i tvoj brat tamo, na pragu izdaje. Ne prema meni, jer smo mi na dvije strane, već prema onome gdje smo na istoj, a to je moralni princip naroda. Koriti ga ne pomaže, a sad, možeš li ga kako skloniti, to sam izvidi!

Mladić je naglo umuknuo u tmini, spustio se na ležaj još vreo, oprezno, a ipak umorno, stežući dlanovima rubove dasaka, neodlučan da sjedne, kao da iščekuje odobrenje ili pomoć čovjeka koji ga je do tad slušao, nepomično, okovan ustajalim zrakom, već uznemiren i ošamućen riječima što su dopirale do njega, rastrzane i nejasne, on ih nije pamtio, ali su ga poticale na odgovornost, primao ih je dubinom bića, a ne znanjem o historijskim pokretima i ideologijama.

Dimitrije priđe do vrata i odgurnu ih, otvarala su se prema van. Prašnjav i mali trg bio je pust, onaj sklad drveća na drugoj strani, rubom prema Duhanskoj stanici, bio je raščupan, lišće izmučeno ljetošnjim žegama, a kidano u dva tri navrata snažnim pljuskovima i olujom. Staza duž zida bila je izgažena i izrovana, samo prije tri dana tuda je prošao 55. puk talijanske divizije *Marche*, sastavljen od pješačkog bataljuna, čete bacača 82 mm i prateće baterije, sa štabom u Trebinju. Kad prođe vojska kao da se u prirodi ustali mučan prizor pustoši.

Iza vrata je dolazio miris znoja, a svjetlo nadiralo čak i u sjenovite kutove izbe; Tomislav ga je osjećao kao tegobu dana. U prozorima Duhanske stanice na trenutak bljesnu sunce, a Dimitrije pogleda u tom pravcu, zakorači preko praga, pa zastade, i sam mučen svim onim što je Tomislav pokrenuo, a više od svega bratovim držanjem, osvrnu se i ugleda mladića koji podiže spore i otežale očne kapke, bjeloočnice u odrazu svjetla kao da smanjiše dvije mrke pomične kugle njegovih očiju. Učini mu se usamljen i dalek, a tmina ispražnjena, pa ipak se nadoveza na razgovor, zlovoljnim i slabim glasom.

- Ne bih ti umio odgovorit, Tomislave. I ne znam kako se, ni čime uklanja onaj koji je omiljen i više zna, a brat mi je.

- Revolverom! - rekao je Tomislav.

Dimitrije se bijaše privikao na mladićevu naglost i to mu odbi na to, a na njegovu licu bljesnu ona podrugljiva sjen. Hladnoća izbe isprati ga i on prekorači prag, a vrata, koja je do tada držao rukom, uz škripu šarki sama se sklopiše, brava se užlijebi i škljocnu kao obarač na revolveru.

Tomislav se izduži na ležaju, savladan umorom. Osjeti kako mu tijelo sve više otežava kao da narasta i ispunjava tminu, san ga brzo stiže i učvrsti, odvoji od dnevnih zvukova, a uvede u teške i neumoljive košmare, nekoliko puta se trzao i budio, dizao oznojen i nemoćan da bi raspleo i odvojio san od jave; tu je ostao do mraka, onda se sklonio na sigurnije mjesto, a već pred zoru otišao iz L.

U SUKOBU S BRATOM. Dimitrije se pridružio zboru iza Duhanske stanice. Za tavulinom je sjedio njegov brat i vodio skup, odmjereno i pouzdanim glasom, nije se nadvikivao, nego je i druge privodio na razuman ton. Bilo je neslaganja i protivljenja, oštrih riječi pa i napuštanja zbora, a u graji se najviše isticao neki Mato M., pa ga je smirivao i njegov istomišljenik i zapisničar s ovog skupa, bivši oficir Mišeljić.

Milutin je pročitao letke i proglase jedne i druge strane, a onda je to sve odbacio i sam uzeo riječ, pažljivo slušan i bez upadica koje nije dopuštao.

- Ovdje sam izabran i postavljen da s pravom poričem svako pregnuće kad izlazi izvan dogovora i utvrde i garancija što smo ih dobili od Talijanske uprave. Oni već uspostavljaju civilnu vlast i nadgledaju ustaška uporišta. Što mi da brinemo o tome hoće li oni koji su nam nanijeli zlo biti kažnjeni, kad hoće i od svojih prijatelja s kojima su u savezu i Rimskom sporazumu, a već da ne govorim o Božjoj volji i sili i prirodnom zakonu i svemu na višoj dužnosti od naše. Od ustaša se valja klonit kako se mudar čovjek ne prepire s mahnitim, nego prođe ili okrene glavu ili naposljetku pobjegne! Ali ako uđu ovamo, ne dat im da izađu. Vojska što je sada stvaramo, morala bi umjeti da se pričuva i ne

srlja u napade i osvetu, pa i da se pritaji dok ne prođe ovaj kijamet i kastig, a mora proći, dizali se mi ili ne. Između svih zala koja su nametnuta, obično se pribjegava najmanjem. Toga smo se morali pridržavati. Ali mi ne bismo bili ovo što smo da zlo ne smenjujemo zlim! Makni Turke, dovedi Austriju, skini Austriju, natovari Ruse. A sad je pogodno vrijeme za nasrtljivce. U stanju je isplivat prosječan um ko veliki i odlučan. Lakše se nametne galamdžija od smjernog, budala od pametnog, a nesreća je ozakonila drskost i sva sredstva. Među nas su sišli agitatori i pozadinci, naše slabosti i neslaganja koriste u svoje svrhe, podbadaju na ustanak protiv Talijana koji miruju u gradovima, a u stvari se bore za boljševičke ciljeve i vlast i njihovu mi slobodu s Rusima, s njima još niko nije došo do nje pa što bismo i mi. Ko god je s Rusima oro, guzicom je povlačio! Tu veliku slobodu koju nam proglasima nude komunisti, mi nećemo, jer do nje se ne može doći. Nama treba mozga da ovo mjesto sačuvamo, mi još nemamo skoposti za veliki pokret niti kakvu zemaljsku izmjenu, mi smo i zavidljivi i neuki i lakomi i u tome ustanku slila bi se sva naša najgora svojstva, ne bismo posezali za pravdom no za tuđim govečetom i dolinom, ja za osvetom i još nekom nižom pobudom, jer mi smo osvetnički narod naučen tome u ropstvu. Gore od svake zloće jeste da se uredi svijet po nečijem i uvede u đavolju spregu, bez Božjih zakona kojima se izruguju i bez nebeske ideologije, a to znači mudrosnih knjiga na koje se ne pozivaju, a tamo lijepo stoji: *strpljiv čovjek podnosi do u pravi čas!* Mi smo šaka jada, mali narod i zakrvljen međusobno, ne slažu se tri brata, a kamoli tri vjere. Svako ima svoj pogled i ničiji nije kako treba. I svi smo krivi jednako. Onaj što zameće kavgu kao i onaj što istjeruje pravdu! Za našu odmazdu dolazi njihova i tako do konca. A svak misli da će konac prvo doći drugome, a ne njemu. Mi koji smo nešto saznali o zlu, znamo da dolazi svima podjednako. Sad nam se nude dva puta, nema ih ni u svijetu više, ali su nama i ta dva mnogo, a jednim ne možemo, stoga se zalažem za strpljivost, teži izbor od svake akcije i halabuke. Što bude odlučeno u svjetskim prijestolnicama stići će i nas, istina s velikim

okašnjenjem, ali će stići, jer sve što ovdje dođe na vrijeme je, makar da kasni i po sto godina. Ovo su veliki pokreti poput otapanja leda. Da mi ratujemo sami među sobom i oko naših slabih i nejednakih uvjerenja, onda bih razumio da se skupi narod i donese svoju odluku, da se brastvenici zauzmu za pomirenje. Nije ovo mali rat i plemenska svađa, no sva sila vojske i smrti. Mi se ne smijemo plekat u rješavanje sistema i upravljanja i uvođenja društvenih poredaka, no se povijati ko trska na vjetru prema onima što imaju najviše izgleda na pobjedu, osim ako to bude Crvena armija, e tada ćemo uzet pušku u ruke pa ili izginut ili odstupit s ostalim poraženim svijetom.

Dimitrije je bio od onih ljudi koji se rijetko uzbuđuju, a kada dođe do toga onda su pokreti tijela naglašeni, geste neumjerene, sav djeluje nezgrapno, čak i neprirodno, brza u govoru, ali njegovo tijelo dobiva na jakosti, raskorači se i povije u plećima, čvrst je i neodvojiv od tla. Tako je u dva skoka prišao tavulinu i udario šakom, rukav košulje bio mu je zavrnut, a ruka maljava, stvorio je pometnju i neslaganje, pale su uvrede i psovke, a onda se nad L., u jeku dana i mirnoći okoline, u času plandovanja i pastirskog sna, na izmaku kasnog ljeta, razleglo nekoliko pucnjeva jedan za drugim, a hitac bratoubojstva prenio brže od ostalih.

Ono ptica što je znalo kunjati na gredama sušnice i telegrafskim žicama, prhnulo je i razbježalo se, zlokobnih je glasova bilo i ranije, a javljahu se u vremenskim odmacima, bit će ih još i što bi mimoišli L.

Graja se za čas bijaše slegla, toliko da se i Milutin na miru oprosti od bistrog neba i sklopi oči u historijskom metežu; još se i krv stakala prema rubu tavulina nagnutog na onu stranu gdje je tijelo prevagnulo i u mlazu, koji se postupno tanjio, kapala u pržinu, u porozno udubljenje kao u posudu.

Sve bijaše usporeno, pokreti i udovi otežali od straha, a vrijeme se oduljilo za sve, osim za pokojnika.

Dimitrije se nije mogao pomaknuti iz smračenja, samo je osjećao pod sobom tvrdo tlo. Od sabornika se prvi sabrao Mato M. i prerano pouzdao u svoj kratež, prepravljeni mauzer. Tek što bijaše naumio po

istom presuditi Dimitriju, otvorio se prozor na Duhanskoj stanici, sijevnula je na suncu čista, izglancana cijev mitraljeza za kojim je stajao Ibro B. Uz njega je bio Andrija, mlad i otresit, podviknuo je uzbuđeno, a kosa, crna kao gavran, razdvojila se i skliznula na stranu.

- Ko nije s nama neka odloži oružje!

Tako se sve stišalo i podmirilo, omladinci su bili složni i u dogovoru s Andrijom, oni koji su odbacili oružje izgubili su se, a pred one što su ostali, izašao je Dimitrije V. Glas mu nije bio čvrst, još je podrhtavao, no kako je odmicao u izlaganju zadataka i ciljeva tek stvorenog bataljuna, sve pouzdanije je iznosio teškoće što ih očekuju, odlučan da ih istrpi, na kraju je opet došao na maločašnju boju glasa, htio se osvrnuti na tragičan udes, odvojiti ga od sebe i svršiti s tom pričom.

- Kad se o meni bude govorilo, a govoriće se, ovo bi valjalo preskočit. Ima i tačnih stvari da nam štete i datuma za križanje. A sve je to za nečije dobro!

Milutina su sahranili odmah i svečano, uz počasni plotun, otpratili su ga i oni što su se slagali s njim i što nisu, a ožalio ga je više od svih onaj koji ga je ubio.

DUŠA SVE UPIJA. Od toga se događaja Dimitrije V. promijenio, više to nije bio onaj čovjek odmjerenih pokreta, niti ga je kao ranije moglo držati jedno mjesto. Stalno u hodu, živo bi se okrenuo kamo treba, oštrog pogleda ispod nadnesenih i gustih obrva koje se sastaju među očima sve češće zakrvavljenim, razdvaja ih u čvor stegnuta bora, surov znak po sredini čela, a pri uzbuđenju iskaču mu i nabubre vene na sljepoočnicama, krv prođe i splasne, a plam se zadrži i obaspe mu obraze.

Zapovjedi mu bijahu stroge, odluke nepredvidive, izvršenja neporeciva; presude je sam izricao, nekad blago, a nekad oštro, ali prema četnicima uvijek svirepo. U Štabu Trebinjskog korpusa viđen je kao zlica, oni mu pripisuju da je nekog njihovog kneza, oficirskom sabljom, sasjekao kao repu. Ide uza nj još podviga, pridodanih i od

drugih ljudi preuzetih, no da nije tako ne bi bilo ni legende.

Nosio je kožuh cijele zime tisuću devetsto četrdeset druge, a na opasaču revolver, dar Burbonskog. Listovi nogu bili su mu stegnuti vojničkim uvijačima. Imao je čakšire od crvene čohe, sa srebrnastim lampasom.

Iste godine u travnju ušao je u L. na zaplijenjenom talijanskom tenku; Stjepan K. tresao se pred trgovinom. Od gerilskih četa narodne vojske stvorio je šest partizanskih i jednu omladinsku četu u sastavu bataljuna "L". Podvige je znao preuveličavati, a poraza nije imao. Čitao je ucjene koje su išle za njim, ime mu je zavedeno u vojnim i tajnim dokumentima, a on je uzvraćao zasjedama i noćnim upadima u veća mjesta, osvajanjem žandarmerijskih postaja i pljenidbom oružja, kažnjavanjem nepopustljivih.

Gazom je prelazio Neretvu ravno osam puta, a jednom kod Drežnice na konju. Nije dopuštao da se posegne ni za čim što je izvan ratničkog morala, štitio je nejač, žene i djecu, na isti način neprijateljsku kao i svoju, zarobljenike je razmjenjivao, u prvom redu njemačke i talijanske, a strijeljao samo ozloglašene.

Uz njegovo ime išle su pokude i hvale, pjesme u kojima je slavljen i proklet, u opisima je prikazivan i kao krvopija i kao melem; odbojan na metak, a nepogrešiv u gađanju, ušao je u legendu s različitim i proturječnim svojstvima, a kad sam sluša gdje je sve i kako izbjegao smrt, grohotom se nasmije, kao što se smrkne i natmuri kad čuje koliko ih je svojom rukom smaknuo. U oba se pravca pretjeruje, ali da je od njega hvatao zort gdje god bi se pojavio, to bogme jest.

Njegove su komande bile razumne, nije srljao bez pokrića i dobre zaštite, odstupao je kad drugi ne bi, a jurišao kad se malo tko nada. Jednu četničku grupu pridobio je i preveo na svoju stranu, a već krajem 1942. godine njegov je bataljun bio snažna vojnička jedinica dobro naoružana. Bio je od velikih poteza, pokatkad divalj, žestok i blag, preosjetljiv i slab kad pretrpi gubitke, snužden ako nekom borcu učini nažao, spreman osuditi samog sebe i javno se pokajati ako načini ma i

bezazlenu grešku.

Te godine snjegovi su počeli rano, a zima se otegla sve tamo do konca ožujka 1943. godine. Do *Četvrte neprijateljske ofenzive*, borbe su bile povremene, gubici umjereni, a Dimitrije sve češće potišten. Svojoj odjeći pridodao je čizme, teško ih je nazuvao preko geta i suknenih čarapa, lako i oprezno gazio snježnu skramu i probijao prtinu, ali i propadao u dubokim smetovima. Kožuh je ukrasio redenicima i izukrštanim opasačima, a beretku je zamijenio janjećom šubarom. Crni, gusti brkovi skrivali su mu gornju usnu tako da se isticala samo donja, ispucala i suha, a otečena. Očni kapci bili su mu upaljeni i crveni, sporo ih je i rijetko podizao. Što je vanjskim izgledom postajao suroviji, to je njegov unutarnji život bio duševniji. Isto, kako je bataljun dobivao na jakosti, tako su njegove zapovjedne moći slabile. Sve više se izmicao od komandi i držao po strani, a zaduženja prenosio na zamjenika i komandire.

U siječnju 1943. godine, konj mu je pogođen u čelo. Dimitrije je u tome vidio koban znak; životinja uvijek pomalo pretkazuje sudbinu gazde. Za smrt svog kurira preuzeo je odgovornost i krivnju; nakon pokopa šibao je svoje tijelo snopom ljeskova pruća. Nije kaznio samovolju komandira druge čete, a dovela je do gubitka u ljudstvu. Strogost je zamijenio blagošću, a naglost strpljivošću. Sve više je isticao predznake i tumačio snove, opsjednut kaznom koju je iščekivao kao što pravičan čovjek čeka na ishod svoje parnice, a on se sporio sa samim sobom i svojim duševnim jadima. Krivnju i grijeh za svaku smrt nije morao preuzimati na sebe, a to je sve više činio.

Nakon pogibije mitraljesca Ibra B., predložio je reorganizaciju bataljuna "L", tako je i rasformiran, a borci raspoređeni u druge bataljune. Ponuđeno mu je da uđe u Štab brigade, a on je tražio da umjesto Ibra ostane na *bredi*.

Tako se sveo njegov krug i nakon toliko borbi i marševa stigao je kao vojnik tamo odakle je, točno prije dvije godine, krenuo kao komandant. I mada se vratio kao drugi čovjek, priče o njemu nisu stale,

štoviše dobile su maha; za jedne je bio još ljući i krvoločniji, za druge pak smiren i pokoran, borac koji je malo govorio, a taj dio života ispunio podvizima.

Ali i pri odstupnici je praćen znakovima što ih je uzimao kao duševni teret: s njegovih je nosila skočio bolesnik od pjegavog tifusa u kanjon Pive. Dimitrije se tada izdvojio i osamio na začelju. Izostao i bez oružja, sam je stigao u Hercegovinu, a već kolovoza 1943. godine sam presudio dvadesetorici četnika u pojati gdje ih je zatekao na spavanju, ostavio glasnika kao u epskoj pjesmi da odnese aber u Štab četničkog korpusa o pogibiji i junaštvu pojedinca, a tako i o drugom narodnom ustanku, žešćem od prijašnjeg, jer se sada obnavljao u borbi za opstanak.

Aranđelov dan 1943. godine pao je u nedjelju 21. studenog, a na večernje, uoči svoje krsne slave, Dimitrije V., naoružan, u crkvi sv. Arh. Mihaila, odgovarao je među pojcima, isticao se dubokim glasom, ne odviše u skladu s ostalima: spasi *Hriste Bože blagovjernij i hristoljubivij pravoslavnij rod naš, hristoljubivoje voinstvo, ktitori i priložniki svjatago hrama sego i vsja pravoslavnija hristijani i sohrani ih na mnogaja ljeta*. O tome se odmah pročulo; za jedne je to bilo njegovo zastranjivanje, a za druge samo dokaz da komunisti ne kažnjavaju zbog vjerskih obreda, štoviše, sami ih odobravaju i sami vrše. Tako je pred svaku bitku oko Gacka čitao antifone tamošnji paroh pop Anđelić.

Mlad mjesec izašao je 26. studenog, na sv. Jovana Zlatoustog, u 16.40 h, a Dimitrije V. zatekao se na osmatranju (k. 883). Kiše bijahu stale, noći vedre i hladne, mnogi od boraca proricali su da će cijeli prosinac biti suh i studen, s jakim mrazevima i bez snijega, ali nije. Već s prvom mjesečevom četvrti 3. prosinca opet su osule kiše, sad studene i nošene vjetrom, u pomrčini su vojske nastupale i povlačile se, a samo jednom, 12. prosinca, uru po ponoći, pun mjesec izašao je toliko da obasja brigadi prijelaz preko rijeke, a potom prepusti tmini da je štiti od minobacačke vatre (82 mm) koja ih je sustizala s leđa od jedinica 7. SS divizije. U selima se pričalo da su mnoge stvari u prirodi stale na

stranu NOB-a, znakova bijaše u svemu, nebeskih i zemaljskih, čak i godovi presječenog cera imahu oblik petokrake.

U veljači 1944. godine, Dvanaesta brigada pomognuta Šestom crnogorskom, ovladala je dolinom Trebišnjice, a Dimitrije V. dobio par srebrenih mamuza istovremeno kad i prijekor komandanata divizije zbog nekih samovoljnih postupaka.

Početkom travnja Dimitrije V. igrao je partiju šaha s Pjerom Križanićem i predao, potom se povukao u mlin i zaspao, buđen povremeno ženskim glasovima i organjem žrvnja, a u jednom času pridiglo ga je nečije ljubavno uzbuđenje, nije znao odakle dolazi i je li stvarno, teško se raspoznaju toliki zvukovi još na prelasku od sna do jave. Sišao je niz drvene ljestve uz škripu i ugibanje, i otišao na politički sat, potom u *Narodni dom* gdje su borci uz objed seirili sa zarobljenim četničkim poručnikom Tasovcem koji svakodnevno izlazi na binu i drži predavanja o taktičkoj upotrebi pješačkog oružja i vatre. Poručnik se ozbiljno priprema kako i dolikuje gardijskom oficiru, odvažno nastupa, strpljiv je i kad ga izruguju, uporan i u tom kazalištu dosljedan zanesenjak, počeo je prinudno, a nastavio dobrovoljno, nastupao je u predahu između borbi i unosio živost i zabavu, predavanja su sve više prerastala u priredbe, a poručnik Tasovac u glumca. Njegovi tekstovi o izmjeni *Egzercirnih pravila* i primjeni u novim uvjetima, te o upotrebi puškomitraljeza i paljbi s cijelim okvirom ili redenikom, ponavljani su više puta kao uspjela komedija. Smijeh i graja zaglušivahu poručnikove komande:

- Tri prsta desno od drveta; 400. Počinji! Pravo; 300; brza! Koso desno, brza! Po deset ista meta!

Tako se bijaše zaboravilo da je poručnik Tasovac zarobljenik; dobio je nova zaduženja, preuzeo vođenje kazališta, spremanje šaljivih vrabaca i Ćopićevih skečeva, ali je nastavio i sa svojim predavanjima, sve do onog u bivšem *Domu zrakoplovstva*: "Kritika partizanskog rata i samovlasno otvaranje vatre". A posljednja priredba bijaše njegovo strijeljanje, ožujka 1945. godine. I taj prizor ispao je veseo; poručniku

je ispunjena želja da sam zapovijeda streljačkom vodu. Teatralna smrt.

Dimitrije V. jahao je po selima, spavao i jeo u sedlu, popisivao tegleću marvu, namirnice i sposobnu čeljad, a uoči *Prvog maja* 1944. godine sjedio sam u školskim klupama na probi komada *Đedo* od Janka Bjelice i u nekoliko mahova se grohotom smijao, a navečer je na sastanku Oblasnog komiteta predlagao neke izmjene statuta i vraćanje u članstvo Muniba Grčića koji je isključen stoga što je čitao *Kur'an* pred svaku bitku, a svoj ratni dnevnik vodio pod nazivom *Putem ibadeta*, a tamo bijaše zapisao:

"*Ibadet* je snaga koja ne dopušta da se poklekne ili zapadne u očaj. U svim namazima, na svakom rekjatu musliman moli Boga da ga uputi i održi na tom putu. A sve što se poduzima u smislu dobra i na korist historije i društva, uljudnog zanimanja i plemenitog poziva, ima karakter *ibadeta*."

Vele da je Munib, ako to nisu puste priče, pohađao medresu i zarana došao u sukob s učiteljima, pa je školovanje napustio i odao se sumnjivim poslovima i krijumčarenju, a na početku rata prišao komunistima. Na toj sjednici Oblasnog komiteta odlučeno je da bude strpljiv onako kako to i *Kur'an* preporučuje u ajetu 46, dakle, *Subur* (strpljivost) u aktivnoj borbi protiv zla i fašizma, a ustrajnost na putu revolucije. Samo što Munib Grčić nije dočekao da se o njemu ponovno raspravlja, poginuo je u vrijeme njemačke operacije *Sonenstich*, negdje sredinom srpnja 1944. godine, pokraj Dimitrija V. dok je tukao šarcem elitnu i čistokrvnu četu *Dunowa*, ukliještenu kod Studenca, obasutu bočnom vatrom i snažnim djelovanjem iz pozadine, primoranu na povlačenje, a u sumrak sasvim razbijenu. Komandant elitne čete *Dunowa* ostao je na cesti teško ranjen, bauljao nekih stotinjak metara, svijest mu se gubila i vraćala, iskapio je čuturu vode pronađenu kod mrtvog njemačkog vojnika, a posljednji večernji pucanj bio je njegov: sebi u usta!

BITKA. Nakon prvih neuspjeha operacije *Sonenstich*, neprijatelj se

osnažio u rajonu Gacka gdje je držao 2. bataljun 370. grenadirskog puka, uz pregrupaciju novih snaga iz Metkovića i jedinica 369. topničkog puka, te podršku avijacije i dijelova puka *Brandenburg*. Pridodan je i 327. protutenkovski alarm- divizion uz sudjelovanje Gatačkog četničkog odreda. Negdje u zoru 21. srpnja počele su oštre borbe na širokoj fronti. Pivski partizanski bataljun uzmicao je i prelazio u brze protunapade, nagoneći neprijatelja u samo područje grada. Južnohercegovački odred štitio je lijevi bok Trinaeste brigade već spremne za duboki manevar zajedno s Dvanaestom, a bataljuni Desete imali su žestoke i danonoćne borbe; jedan je od njih izdvojen za usporavanje hoda glavne neprijateljske kolone dok se ne ispolji manevar brigada. Cijela fronta bila je kao opruga koja se isteže u taktičkim navođenjima, a sužava u okršajima.

Njemački gubici bili su sve veći, četrnaest konja prebjeglo je u trku do položaja Drugog bataljuna. Stvoren je i konjički odred kao zaštitnica duž polja što ga je neprijatelj uporno branio, no prinuđen na povlačenje, ostavio je radio-stanicu i dva parabeluma. Mnoga utvrđenja su se raspala, a streljački strojevi, pod zaštitom topničke vatre, nisu uspijevali ponovno zauzeti visove oko Gacka. Uređena je i poljana za slijetanje aviona. Čekalo se na savezničku pomoć. Jedan je avion kružio u predvečerje, ali se nije spustio, padobranom je bačen sanitetski materijal i vreća čaja.

Na golom konju jahala je i Maruša, čvrsto stegnuvši jakim bedrima mršavi hrbat. Prevodila je upute s engleskog, govorila i njemački, gimnaziju je učila u Mostaru, a studij je prekinuo rat. Bila je lijepa, u bolnici utjeha ranjenicima, a u omladinskoj četi svirala je usnu harmoniku. Zdravi, bijeli zubi bljesnuli bi kad se osmjehne, a krajevi usana uznemirili kad se uzbudi. Oni koji su vidjeli njene obnažene dojke, obično bi uzdahnuli moleći se Bogu da se taj prizor ponovi. Jednom je utonula u zagrljaj s vezistom, blizu poljske radio-postaje, zaklonjena šumarkom, pod pripekom srpanjske zvijezde, negdje oko podne, tučena neprijateljskim topom kalibra 57 mm.

Maruša je izjahala do prvih isturenih položaja, u zatišju bitke. Bijaše se oteglo do ručka i sve stalo. Na zapadnim strminama neprijatelj se ukopavao. Jara je drhtala nad visovima, sasvim daleko vodile su se borbe uz sve žešću mitraljesku paljbu, a povremeno se oglašavalo i topništvo. I kao kakvo priviđenje, usred tog podrhtavanja sparine, djevojka na konju približi se do mitraljeskog gnijezda. Za šarcem je klečao Dimitrije V. i spremao redenike, dok su njegovi suborci podizali zaštitnu među. Dimitrije zadrža pogled na djevojci kako samo može čovjek željan one divne neukrotive putenosti koja bješe pozlatila tu nadnaravnu pojavu.

Konj je stajao na zaravanku, muhe su mu napadale naboje i rane, uzalud ih je razgonio repom i njihao glavom, noge mu nisu mirovale, tako da se i djevojka pomicala, a ispod bluze od padobranske svile podrhtavale su dojke, uzburkale bi se i smirile do novog pokreta konja, a iznad nje se osipalo nebo kao opustošeno, plavetnilo bez značenja, samo gluho i blještavo, a vječno. Dimitriju se ote s usana, kao što se omakne neuljudan prigovor ili uzdah za nečim nedostižnim:

- Šta držiš u njedrima, drugarice? De, pokaži!

Postiđen, on se osjeti kao čovjek koji ne vlada sobom i ne poznaje svoje misli. To nije išlo uz njega. Obli ga rumen kao znak nelagode. On je uvijek znao susprezati svoje želje i obuzdati nagone, a kad mu se nepromišljenost omakne, tada se snuždi i obeshrabri. Nije više imao kud nego ostati pri svome. Eto se i takvom čovjeku desi da sprega i volja omanu i to kad se najmanje nada. Mogao je sve to prometnuti na šalu, na lagan odušak u jeku borbi, ali on je bio čovjek strogih nazora koji je svoj život podredio podvizima, a tijelo pokorama.

Djevojka se uznemiri, naglo zabaci kosu otraga, izvi se u pojasu tako da grudi zategnuše bluzu, a vrat, dugačak i preplanuo, još više se izduži. Njezine oči veselo sijevnuše, osmijeh zadrhta, prstima lako raskopča bluzu. U tim pokretima nije bilo ničeg drskog, zlovoljnog i suvišnog. Blaga i ustreptala, Maruša mu pokaza dojke, čarobne pod nebeskim svodom, odvojene od svega stvarnog i surovog, zemaljsko obilje

užitaka i radosti, udaljeno od njega u tom času kao i oduvijek u životu. I dok sve ostalo bijaše tegobno, nepodnošljivo, taj je božanski prizor, kao neka objava tajnovita i bezmalo mistična, eto i njemu, jednom i nakratko, darovan, ali dovoljno da se čovjek zapita: tko nas to u pustinjama naših života dariva takvom čarolijom? Htio je Dimitrije ustati i prići dojkama kao što žedni prilazi izvoru, ali one se naglo zanjihaše, uzorno i nepopustljivo, i kao dva vala što se sustižu, udaljiše se u galopu i uđoše u brisani prostor tek otvorene mitraljeske vatre s drugog kraja neprijateljskih utvrda. Meci fijuknuše iznad Dimitrija zabijajući se u zemlju i rastresit krečnjak otraga.

Nakon prvih rafala naiđe zatišje. Zapovijed je glasila da se položaji nastoje zadržati do mraka. Negdje oko 14 h, u podnožju visa, eksplodiraše dvije granate, pa opet sve stade i pritaji se, pripeka još oteža i pritisnu položaje, a dolje prema drumu, plavičast i gust zrak drhtao je sve uzduž ceste, gubeći se u izmaglici koja je opasivala varošicu i kao titrava aureola svijala se oko šiljka minareta.

U šancu je Dimitrije čekao na daljnje zapovjedi, dojavljeno mu je da su uočeni pokreti neprijateljske komore, a snage Pomorske operativne grupe razbile Nijemce i spriječile prodor od Trebinja. Negdje oko tri sata popodne, sunce bješe dobrano poodmaklo od zenita, pojaviše se ponad Bjelašnice, uz onu zastrašujuću huku, dva *messerschmitta*; tukli su drum i puteve, dizala se prašina i čulo njištanje konja, a sitno raslinje, suho i ispijeno ljetnim žegama, namah je planulo, pa je vatra vijugala duž puteva i širila se poljem. Toga popodneva Dimitrije je ratovao s avionima, gonio ih mitraljeskim rafalima, a oni su uzmicali iza Bjelašnice i vraćali se poput napasti. Činilo mu se da samo njega progone i gađaju, iako su svi položaji, u roku nekih četiri sata, bili bombardirani. Napasnici su ga posjećivali u brišućem letu, a on je uzvraćao i borio se s njima, ne samo oružjem nego i nekim unutarnjim silama, jer za nj to sve više bijahu ljute zvijeri koje vrše odmazdu i stavljaju ga na kušnju, te da nije slučajno što nasrću odozgo, s nebeske i Božje strane.

U predvečerje, oko 19 sati, djelovala je posljednja avijacijska oznaka; tada je Dimitrije V. pogođen mitraljeskim rafalom. Na zapadnoj strani neba bijaše nanesena tanka skrama izmaglice kao da se ondje povukao prah i dim ratišta. Sunce se izdvojilo u užarenu kuglu i već bješe na silasku, a pripovjedač ovdje unosi svoju sliku večeri: svjetlosni ponor gledan iz zbjega Somina, ni dva sata hoda od događaja, i prisjeća se Rosina glasa: "Izručuju tovare bombi i stoje na nebu." Ta se slika kasnije unekoliko mijenja s rastom i godinama, ali spaja pripovjedačevu maštu s historijom i podacima, tako se u objedinjenom postupku pripovijest sretno dovršava.

Dimitrije V. osvanuo je i došao k svijesti u divizijskoj bolnici. Bio je sapet zavojima kroz koje je na više mjesta izbila krv.

Borbe su nastavljene na širokoj fronti. U istočnom sektoru neprijatelj je izgubio položaje i povukao se. Dimitrije je slušao kako u daljini štekće *Fijat* mitraljesca Draganića; prepoznavao ga je. Čuo je potom ženski smijeh kao zagrcnut, iz grla. Iza šatorskog krila dva volića tukli su se mladim rogovima i čelima uz snažan prasak i uz podršku i bodrenje ranjenika. Malo kasnije jedan je već bio u kazanu. Pomoćno osoblje u intendanturi dojavilo je stoku za klanje i dopremilo med za ranjenike. Politički komesar pisao je i slao zahvalnice onima koji su pomagali divizijsku bolnicu.

Kad je Dimitrije otvorio oči nad njim je stajala Maruša, lijepa Mostarka, u prostoru plavetnila koje se dizalo nad njom. Na sebi je imala uniformu i pištolj na opasaču, a na glavi titovku.[12] Dimitrije se osmjehnuo i rekao:

- Pogođen sam ozgo, kako i treba!

Maruša je ostala pokraj njega, oprala mu lice i obrijala ga. Govorila je tiho, lijepim glasom i biranim riječima kao što govore građani. Djed joj je rodom iz Segedina, došao je u Mostar kao mladi Streifkorp, tu se oženio, dobio tri sina, u životu je ostao samo jedan, Marušin otac, a i on nakratko, nesretno je poginuo od lovačke puške kad je Maruša imala četiri godine. Majka joj se preudala za naprednog krojačkog radnika

Sabita Brkića, a Maruša je 1941. godine stupila u *SKOJ* i ostala u okupiranom Mostaru sve do studenog 1943. godine.

Ona je sada govorila blago, tješeći ranjenika, da su jučerašnje borbe osigurale položaje i da je divizijska bolnica povučena dublje. Redala je imena poginulih i ranjenih boraca, potom njemačke gubitke; nije bila daleko od onoga što će se kasnije naći u izvještajima iz borbi od 21. do 27. srpnja.

Dva dana kasnije neprijatelj je bio sasvim odbijen. Već su pristigli savezнички avioni; spuštali su se u polje. Evakuirani su teški ranjenici, među njima i Dimitrije V. Štabu brigade saveznici su darovali dva sanduka ruma.

ODANDE IZVIRU GLASOVI. Za daljnji tok biografije Dimitrija V. raspolaže se oskudnim podacima ili barem samo ovlašnim, bez pojedinosti koje ulaze u pripovijest iznenađujuće, tvore je i izdvajaju; malo se da postići redanjem suhoparnih činjenica.

Dimitrije V. prebačen je u Italiju. U zgradi talijanske Vojne bolnice u Modugnu nad njim su izvršene, u kratkom roku, dvije kirurške intervencije. U prvoj su mu amputirane obje noge, a u drugoj lijeva ruka nakon mnogo pokušaja da se spasi i molbi samog ranjenika da je ne sijeku.

Sljedeće mjesece proveo je u tmini i pod zavojima izukrštanim preko trupa, a vrat mu je bio u gipsanom koritu, oči povezane, mogao je samo slutiti smjenjivanje dana i noći, a on je više razabirao, čak i onu točnu granicu između sutona i večeri ili svitanja, i svaku drugu promjenu, makar samo naišla sjena oblaka kao kakvo golemo krilo. Mogao je opisati pejzaž i svaki kutak izvan bolničkog prostora, ogoljena polja i jesenje kiše po izlokanom drumu, čitava jata čavki što su padala po ravnici i blatištu i na svaki hitac uzlijetala iz opustošenih voćnjaka, a bijaše pokatkad i onih hitaca kojima su ranjenici oduzimali sebi život. Makar je i Dimitrije imao malodušnih primisli i povoda za obeshrabrenje, kažu da je na rastanku s osobljem rekao:

- Ostatak života ću provesti u besanicama i noćnim morama, ali ću ga provesti!

Treći kirurški zahvat, već je rečeno, izveden je u oslobođenom Dubrovniku, lakši od prethodnih, ali bolan - ranjenik ga je teško podnio; svi su konci bili odstranjeni, a zarastanje se oduljilo. Previjanje rana teže mu je padalo od svih bolova, a bogme ih je muški otrpio, bez prigovora i uvrede; nikog nije okrivio za svoje rane, pa ni za poneki grub postupak prema njemu, a bilo ih je. Nastojao je da pomogne i olakša osoblju što se trudilo oko njega, i tako mu zahvali, jer mu se činilo da je na smetnji svima i samoj zemlji na teretu. Ne bi nikad podigao glas zbog jela ili vode, a drugi ranjenici znali su podviknuti i kad ne treba, a on se istaknuo kao čovjek koji svoj udes prima na svet i pravedan način. U svemu bijahu geste njegova trpljenja. Još su mu teško padali oni "ponižavajući instrumenti" kako ih je sam nazivao: guska za nuždu, klistir ili kateter. Izdvojen je u zasebnu sobu, a studen tisuću devetsto četrdeset četvrte počela je rano, žestoke borbe nastavljene i kroz cijelu zimu tisuću devetsto četrdeset pete, ljutu i opaku, čak i u onim krajevima gdje je bila umnina i gdje se ovih godina nije zima ni osjetila. Blagu narav ranjenika pomakao je samo dotle da mu se ispuni želja i donose izvještaji s fronte, koliko je to moguće.

A vijesti su pristizale na sve načine, kopnom i vodom, mnoge su komunikacije već bile uspostavljene, ranjenici su dopremani, glasnika je bilo odasvuda, podataka surovih i gorkih, ali i točnih i provjerenih.

Bolničar zadužen da izvještava Dimitrija bio je mlad i hrom, mobiliziran nakon oslobođenja grada, ponekad se znao i grubo našaliti s ranjenikom i obmanuti ga da bi mu udovoljio, povremeno mu je čitao omladinski list *Mladi Hercegovac*, a potom i *Slobodu* koju je pokrenuo Oblasni NOF.

Kad god bi čuo o podvizima na fronti, Dimitrije bi samo jeknuo uz škrgut zuba, otegnuto i žalobno. Mnoge je vijesti primao mirno ili uz kratke prigovore, ali najčešće uz odobrenje: "Tako je, izgleda, moralo bit." To je rekao kad mu je bolničar javio da je Dvanaesta brigada izašla

iz sastava divizije i ušla u sastav *KNOJ*-a, a isto bi popratio i mnoge presude i odluke o strijeljanjima okupatorskih slugu. A kad mu je saopćeno da se u Dubrovniku iskrcao artiljerijski puk britanske vojske po sporazumu Vrhovnog štaba i Komande generala Alexandera, samo je promrmljao nagoneći kroz nos:

- Hm! E, sad!

Na dobar ratni plijen, posebno u oružju, obradovao bi se i uznemirio položaj u postelji i uvijek tražio da mu se ponovi.

- Koliko reče mitraljeza? Uhhuhuhu!

No vratimo se još za malo, makar i da je suvišno, kako bismo pokazali da prvo što je Dimitrije ugledao, nakon skidanja zavoja s očiju, bijaše more, uzburkano, a blještavo pod suncem; valovi su se pregonili međusobno sve do obale i tu bi snažno zapljusnuli. Tamo je bilo nekoliko ribarskih čamaca, dovoljno mirnog života, sad mu se činilo da su svijet izmijenili upravo oni koji su ostali kod kuće.

"Uistinu, mirni svijet vlada i njegova su sva dobra", mislio je tako.

Nenaviknut da gleda, teško je podnosio treperenje izmaglice, upoznavao je stvari i predmete s uzbuđenjem djeteta, tvrdoću građevine i sveden luk prozora, veselio se vidu i svemu oko sebe, ali i tom radovanju pridošla je, kao sjena kratka i prolazna, ona očajna grimasa kad je ugledao što je ostalo od njega. No, daljnji slijed priče sve je blaži.

PODIGNUT SA ZEMLJE. U L. se o Dimitriju V. govorilo kao i za ratnih godina, ništa manje proturječno, zasluge su mu isticane i preuveličavane javno, a mane isto tako, samo u potaji. Sve se nekako vezivalo uz njegovo ime. Nagađalo se o dolasku i dočeku u L. Ako je učinjeno nepravdi, od oslobođenja naovamo, pozivali su se na nj; ako je manjkalo kazni, čekalo se da ih on zavede. O njemu samom zborilo se da je ljući no ranije i oštriji na jeziku, da više ne podiže očne kapke i ne gleda subesjednika, da je negdje u ratnom metežu ostao bez svog revolvera i uspomene na Tomislava, a na dar dobio ruski pištolj *TT*

uvijek napunjen s osam metaka, i tada je, na toj svečanosti rekao:

- Rat smo dobili mitraljezom i teškim oružjem, a za izgradnju i obnovu biće dovoljan i revolver!

Priča je bilo povazdan, a znakova svakojakih, ali tko bi sve to ispripovijedao i tko bi pričama mogao stati na kraj. Tako se i 1946. godine, može biti koji mjesec prije njegova dolaska u L., nisko nad Duhanskom postajom, pojavio aeroplan-dvokrilac i to u nekoliko krugova sve nižih i bučnijih; samo što nije zapeo o gromobran. Narod se skupljao i na trgu i iza Duhanske postaje, jer bila je nedjelja i zakazan miting. Poveli su se razgovori da je onaj što se vidi iza pilota Dimitrije V., čim toliko kruži iznad same postaje, da će sletjeti na zaravan blizu L., ali da još nešto okajava itd. Pričama ne bi bilo kraja da odozgo nisu bačeni leci o upisivanju Narodnog zajma, istina, sumnje su ostale, uz ono odmahivanje glavama i sumnjičavost. Jedva su dočekali da aeroplan umakne iza brda.

No, kad bi se išlo za svim što se u narodu pronosilo, pripovijest bi se oduljila sve tamo do onih fantastičnih sudbina ili legendi, a teže je od obilja podataka i svjedočenja probrati malo, pogotovu što i pripovjedač nastoji da se ne ogriješi o fakta, a istodobno mane historijskih obaveza ili se barem suzdrži od njih, a opet je i sam uvjeren da su najgore one umotvorine koje pokazuju usamljenog pojedinca čiju sudbinu varošica odgoneta, stoga je nagađanjima malo posvećeno.

Kad su rane zarasle, a Dimitrije se oporavio brže no se itko tome nadao, dano mu je u Sreskom komitetu da sam odluči o svojoj sudbini, gdje će i kako će. Nije se mnogo dvoumio, izabrao je L., rodno mjesto, tamo gdje će još moći utjecati na događaje i donositi odluke s mjerom iskusna čovjeka i gdje će biti rado primljen i slušan, uvijek je ulijevao povjerenje i kad zgriješi, pa i kad ispravlja svoju pogrešku. Odlikovan je uoči polaska za L., a u Komitetu je, po mnogim svjedocima, lijepo i dirljivo govorio, ali previše oduljio kad je zašao u rat i pojedinačne podvige, a o onima koje je malodušnost stigla, bez srdžbe i s razumijevanjem. Na kraju je prešao i na svoju odluku da ostane u

“službi naroda”.

- Dok je trebalo snage ja sam je davao i istrošio - rekao je Dimitrije. - Ma ja bogalja ne priznavam osim ako je u glavu udaren, ni invalidninu dok god je čovjeku bistar um. Za sebe mogu reći da mi je ostavljeno mnogo, da i ne znam gdje ću s ovim što sam saznao na bojištu i postelji jednako. Dok sam ležao, nisam kukao kao ženetina, ni mislio o usudu božjem, no sam čekao da se časprije uzdignem i krenem s mlađim i jačim u preobražaj društva i odbir ljudi. Rat nam je bio kao rešeto, prosijalo se toga dosta, doduše uz naše velike žrtve, a sad ćemo uzeti sito u ruku, a ko ima obje u obje, i dogotoviti ono što smo započeli. Nemojte mi reći da nam sad ne treba kuražnih ljudi! Mir je i sloboda pa kud ćemo s njima kad su zakoni uvedeni? A ja opet mislim da slab čovjek i kukavica može izopačit i dobar propis. Kad uvidim, ja i oni koji me šalju, i narod oko mene, da više ne valja po mome, tada će se naći neko odmorište gdje ću se skrasit. Počinka će za me bit, pô kreveta svuda, obrok dnevno i kvarat vina. Ja sam mnogo postigao kroz ovo što sam do sad prošo. Kročio sam velikim stazama i obreo se ovdje ko da sam s nebesa sišo.

Dimitrije imaše običaj da skupi svih pet prstiju na ruci i gleda u njih dok govori, a sve se čini da gleda mimo njih, razroko i odsutno. To mu kasnije postade osobina, pa su ga mnogi podražavali u tome, na zborovima i sahranama, a čim malo zamucnu ili skrenu, našao bi se netko da dobaci podrugljivo:

- Eto si skupio prste ko on, no misli ne možeš!

U L. je Dimitrije stigao noću, terenskim džipom, u pratnji dva vojna lica i Kuzme koji već bijaše dospio do čina kapetana, iako nije mogao imati više od dvadesetak godina. Obrazi su mu bili glatki i rumeni; za nj se govorilo da je “lijep ko đevojka”. Bio je veseljak, ali kad treba grubijan. Za njim je ubrzo došla i njegova majka; baš u vrijeme kad je Kuzma postavljen za načelnika *Odjela zaštite naroda* u L. Nastanili su se na gornjem katu kuće Antuna Meštrevića, s balkonom koji gleda na trg i poslijeratni život. Obnaženih mišica, bilo da je studen ili ljeto, ona je o

državnim praznicima iznosila stijeg na balkon i stavljala ga u željezni držač upravo tomu i namijenjen. Ako vjetar puše i zasvrdla zastavu, pomaljala bi se više puta i odvijala je. Često je znala, kad je vani lijepo, iznijeti na balkon stolić i ogledalo i šminkati se do u predvečer. Znala je i uživati. Sporo i uz podizanje glave, kroz nos i napućena usta, ispuštala bi kolutove dima, srčući s guštom kavu iz fildžana. Iz njezine je kuće mirisalo prženje kave kad je nitko nije imao i kad su se po dva zrna stavljala u prgu, tek da zamiriše. Ona ju je uvijek kuhala na čistu vodu, a ne na stari toz, sama ju je pržila u okruglom šišu i na laganoj vatri, uvijala u krpu da se orosi i ohladi, mljela ju je u nekom starom "arbanaškom mlincu", ali najčešće sama ispijala, jer s njom je malo tko htio, a ona baš ni s kim.

Koliko je Kuzma bio omiljen i ljubazan mladić, toliko mu je majka bila na drugoj strani, omražena i grde naravi, gradila se većom no je i zorila sa sinom i svojim velikim tijelom na kojem su grudi bile još dobro držeće, uzbudljive za mlađi svijet. To je i sama znala, pa kad god bi opazila onaj željni, ponizni i umoljivi mladićki pogled, podesila bi se izazovno, nezgrapno, a ipak prepredeno, podjarila bi žudnju pomalo hrapavim i otvrdlim glasom.

- Šta si se zablenuo u mene, mogla bih ti majka biti. Nanizala sam ih četrdeset i kusur!

A isto je govorila i kad je prevalila pedesetu. Ona Kuzmi bijaše savjetodavac u svemu pa i službi, podučavala ga je kako da se ophodi kao vlast, a kako kao čovjek, s njim je išla na sve proslave i u lov na divljač, kad je kiša i studen nosila je kukuljaču, ljeti sandale na nogama, a o blagdanima lijepe američke cipele s bijelim špicevima. Nedjeljom su odlazili u neki od gradova, najčešće u Dubrovnik, noćivali su u hotelu, a ručali u restoranu, išli u kino i teatar i kao ljubavnici sjedili jedno uz drugo; ona bi naslonila glavu na sinovljevo rame, a u nedjelju navečer vraćali bi se u L., kako kad, džipom ili vlakom, ali uvijek pred ponoć, majka je u kupaonici dugo grgljala usta i iskašljavala se, a sin spremao sutrašnje stvari za nošenje i prije nje zaspivao.

Dimitrija su iznijeli na nosiljci napravljenoj za njega, sa strane je imala držače, a oko metalnog obruča zategnutu tkaninu, po njoj rasprostrte jastučiće. Dočekao ga je samo Andrija i smjestio u sobu školskog stana, malu i uređenu kako valja. Stakla na prozorima bila su čista, a pod zastrt serdžadom, fotelja, s naslonom na patent, udobna i presvučena u maslinasti pliš.

Čim se Dimitrije namjestio i prislonio, pogled mu je zastao na bjelini Marijine crkve koju je obasjavala mjesečina i širila prostranstvo noći sve do sjenovitog brda. Čempresi i stari borovi doticali su vrhovima pun mjesec koji se odizao, a bio je kao požar nalegao na same visove. Staza do crkve bila je nasuta i pošljunčena, jedno vrijeme u sjeni, pa potom obasjana.

Dimitrije dugo nije zaspao, slušao je zrikavce kako strižu mirnu večer, a od rijeke i otuda iza crkve, neumoran kreket žaba. Čim je mjesec zašao, mrak se sklopio nad prostranstvom, oduzeo svemu oblik pa i građevini bjelinu.

Ostao je u mrkloj noći dug zvižduk lokomotive na signalu, pa onda s donje strane jeka i dva tri kratka piska; znao je da je željezničku postaju L. dopalo noćno križanje teretnog i putničkog vlaka.

Kad je svanulo, probudio se i pomaknuo feder da odigne naslon: opet je pred njim, u obasjanju rodnog pejzaža, izronila bjelina *Marijinog Uznesenja*, pod jutarnjim vidjelom i u blagom buđenju dana, s mnogo zvukova i udaraca.

Crkva ga je podsjećala na dobro uređeni dom, a manje na sveto mjesto. Tako je posvuda gdje narod ne ulazi i orgulje se ne čuju; u njoj se nije služilo odavno, ni prije rata.

IZVOĐENJE RADOVA. Da je Dimitrije stigao već se rano doznalo, a kakav je izgledom isto tako, iako ga još nitko ne bijaše vidio, niti će ga, narednih dana, sve tamo do konca mjeseca, vidjeti, a mnogi ni kad pasa ljeto, sve dok ne uđe u hladovinu i mir i ne uredi boravište i odaju za primanje. Osim za suradnike i osoblje koje mu je na pomoći, bijaše

strogo zabranjeno uznemirivati ga.

Ljudima u L. ne bijaše po volji što je tako, prigovora je bilo ali i opravdanja za takvo držanje. Sve živo u prirodi, gdje se vrijeme nataložilo, mora se smiriti, pa će se popričekati i na Dimitrija V.

Iz te male sobe izlazile su priče o njemu, širile se i dostizale svakojake razmjere, a neke su od strane MO čak i opovrgavane. Govorilo se da je sebi odredio samo dva obroka na dan, s malo vina uz objed, a pred spavanje čašu više, pa je to iz noći u noć povećavao dok mu nije postala mjera oka vina, ali preko toga ne ide. Isto se, u domišljanjima i dokolici, o svačemu brigalo, te kako ide na dvor i drugim potrebama udovoljava, ali pripovjedač se neće na to obazirati, ni do tih grana spuštati, nema mu stvari mrskije od svjetine s prostim šalama, okovane provincijskom čamotinjom.

Nekako za Dimitrijem, ni dva tjedna poslije, na željezničkoj postaji u L. iskrcaše miješalicu za beton, cirkular za drva i vagon štice, a oko crkve počeše radovi, poizdalje i samo ujutro. Za kratko su uređeni prilazi i obzidana česma, crkva okrečena izvana i crijep pretresen, ali radovi su stali. Bit će da su se oko toga nešto sporječkali, pa su nakon stanke radovi opet krenuli. Zvonik koji je bio mali i neugledan, sveden je i sravnjen, a zvono je ostalo kako je i bilo, kraj desnog dovratka. I unutra se kuckalo povazdan, ali pod ključem, za mještane to bijaše još tajnovito, a odluka Dimitrija V. o preuređenju, strogo povjerljiva.

Kad su iznijeli drveni oltar i premjestili ga u crkvu sv. Ilije, već svima postade jasnije. Skinuta su i velika vrata, a svećenički kor od orahova drva preuređen. Taj oltar nije usklađen u crkvi sv. Ilije, premda bijaše ukusno izveden, u baroknom stilu i na tri kata, s lijepo srezanim ornamentima u nišama, paučinom i osušenim larvama preko kipa Marije s djetetom, i dobrim slojem prašine na postranim kipićima od kojih je jedan sv. Franje raspukao po sredini, a svetac se taman bijaše zadubio u križ što ga drži u rukama. Kruna oltara je lik Spasitelja; uručena je župniku uz ostali crkveni namještaj. Ništa vrijednog ondje i nije bilo, a to malo stvari otišlo je u fratarski stan, nekoliko

jednostavnih svijećnjaka, škropionica, monstranca sa zrakama, pladanj, čaše, ampulice, škrabica itd.

I tek kad je izašla lijepa i uređena građevina, a firmopisac izradio tablu Mjesnog odbora L., svi se složiše da je to korisnije i izglednije no što je bilo i da će se na tom mjestu, koje je s ruke i na finom položaju, okupljati domaći svijet, uzvanici i svi sabornici o državnim i vjerskim svečanostima, te da je to sretno jedinstvo dvaju svjetova, starog i novog, neka vrsta pomirenja, a i jedini vlasnici tog zdanja utišaše srdžbu dogradnjom župnog stana i kužine, ogradom i uređenjem groblja. Ovdje i pripovjedač ima svoj stav o tome, ali on samo iznosi podatke, reda ih i to bez ikakve prosudbe. Takva je služba svakog pripovjedača.

Dimitrije V. uredio je sjednicu i razgovor, istina neobičnu i s odabranim ljudima, među njima bijaše i Stjepan K., dobar prijatelj biskupa fra Inocencija Bone. Sjedilo se u travi i pod voćkama, ispred prozora školskog stana, a svjetlo je pristizalo s ljetnog neba, od zvijezda među kojima ne bijaše mira, čas su treptale, čas se otkidale u ponor mraka. Dimitrije je ostao unutra, fotelju je privukao bliže, a na izbočinu ispod prozora stavio litrenjak i čašu, lijepu i vrijednu, od venecijanskog stakla, u pozlaćenoj košarici, na izduženom držku s čvorom i kratkom stalku s urešenim podnoškom. Blistala je u njegovoj ruci sjajnim vijencem zrnja.

U pomrčini je izgledao jak, sa širokim plećima, bio je razdragan, veselo se smijao, pouzdano rasuđivao čvrstim i punim glasom. Kažu da se šalio najviše na svoj račun i položaj čovjeka koji nema ništa i ne želi da ima, a što je imao, izgubio je. Pri razlasku je još dodao:

- Valja mi predić odavde prije no počne škola i nagrnu đaci. Ova mi se građevina ozgo sama nudila, svakog jutra, čim otvorim oči. Evo na! Bolje da otuda gledam, s uzvisine, na ovu našu krasotu i slobodu. Ali čuh da nam se biskup sprema u posjetu. Nema kud ovamo. Još nismo dobro stavljeni, a doček kakav zaslužuje ne možemo mu priredit. A nije ni narodu milo gledati one puste odore i zlato, sad u nestašici, kad nemamo ni ulja za lijek. Već bude li baš htio ovamo, imaće mu ko

pokazat i put i priječac!

Dimitrije se nasmijao, grohotom i silno, malo poizdalje i poizniže: više ga nije bilo u prozoru, oborio je prislon na fotelji i legao, obasjan zvijezdama odozgo i nebesima koja ga povezuju u vremenu, zar dubinom ili kojim drugim svojstvom, zaspao je ljudski i neporočno, pod sjenom blage noći, ispivši kalež crne i guste pomrčine.

---

[10] Prije rata profesor i poslanički kandidat za srez Gacko na listi HSS-a, živio je u Dubrovniku. U NDH član tzv. Pobočničkog zbora u Glavnom ustaškom stanu i povjerenik za istočnu Hercegovinu. Emigrirao 1945. godine. - *prim. nakladnika*

[11] Kristova usporedba kojom je osuđivao farizejstvo. "Jao vama književnici i farizeji, licemjeri jedni, koji ste slični okrečenim grobovima što se izvana pričinjaju lijepi, a unutra su puni mrtvačkih kostiju i svakog truleža! Tako se i vi izvana činite ljudima pravedni, a unutra ste puni licemjerja i nepravednosti." (Mt 23, 27-28). - *prim. nakladnika*

[12] vojnička kapa s crvenom petokrakom, nazvana po maršalu Josipu Brozu Titu

POGLAVLJE ČETVRTO

PRVO PISMO. Predragi Stjepane, dobio sam tvoje pismo od 2. svibnja ove godine. Blagodarim ti na pomoći što si je priložio za obnovu Gospine crkve[13], na koju se uvelike spremamo. Provincijal je zahvalio svim našim dobročiniteljima.

Narodni Odbor, u svrhu popravka crkvi u našoj Provinciji, priložio je u građevnom materijalu, te bakru i dinamitu. No mi se sve čini da bi najradije digli u zrak crkve posvećene našoj na nebo uznešenoj pokroviteljici. "Rat je učinio crtu preko mnogo naših osnova, pa i preko te", spominjem se fra Didaka Buntića.

Žalosno je što narod ove krasne i pitome župe ne vodi više računa o svojim zadužbinama. Nu, ja i nadalje vjerujem da je to divan kršćanski puk i da će se iznova naći na okupu i ispraviti svoje grijehe. Možeš me smatrati glupim, ali ja sam uvjeren, i daj Bože da je tako, da će ovo bezumlje rušenja svetih mjesta brzo proći i da će se opet naša braća katolici naći u Kristu. Ovo se stanje (abusus) održava, jer je došlo poslije većeg zla.

Dobili smo i 14 slika Križnog puta, rad Ivana Squarcina,[14] koje su bile vlasništvo dubrovačke obitelji Prokulo. I još k tomu dvije tisuće dinara. Otkako je naša crkva pretrpjela u ovom ratu, stiže nam sve više milodara. Udovica pok. Gondolića ostavila nam je zemlju i vinograd u Donjim Gospojinama, uz obvezu 3 tihe i 3 pjevane mise godišnje, a

Antica Batošević svoju bogatu numizmatičku zbirku uz obvezu 2 mise u trojci na ishodnji dan. Naših je dobročinitelja posvuda.

Nadam se da je još u životu onaj harmonij što sam ga za tvoju ljubav priložio Gospinoj crkvi u L. 1935. godine, u vrijeme kad i ja bijah predlagan za Predsjednika biskupskih konferencija.

Uvjeren sam da ćeš i sam još mnogo učiniti da ponukaš pobožni hercegovački puk da ne žali truda sebi pribaviti još jednu zadužbinu, jer hvale našoj Pokroviteljici nikad nije premnogo. Sve što je stvoreno nije slučajno, jer stvoreno je u slavu Božju, a svi instrumenti umijećem nadahnuti, od svirale i cimbala, do laute i orgulja, stvoreni su za hvalu nepoznatog, a nazočnog.

Ne daj mi razmahati se u pisanju, jer kad se lijenčina kao ja domogne pera, onda hoće sve da napiše, a ne vodi računa o čitatelju.

Što se tiče mog zdravlja, vjeruj mi, dragi prijatelju, da je svakim danom sve gore, a poboljšice su povremene. Oko mene se radi koliko se ikako može. I da mi nije dobrog brata Antuna, ne znam što bih činio. Čitavog prošlog tjedna bio sam prikovan za postelju. Vrlo često mislim i na zdravlje tvog sina. Da li su stigli lijekovi za njega? Ja sam sve učinio preko našeg brata O. Mandića da ih čim prije pošalje iz Rima. Tvoje umno dijete naći će ozdravljenje, budi bez brige. Obećajem da ću se moliti za njega. Mnogo pozdravi plemenitu Rosu. Isto, izruči pozdrave i Paolu. On je, čini mi se, ozbiljno potresen. A ti primi maksus selam.

Na blagdan Sv. Ante, u Mostaru

U Bogu, tvoj Inocencijo

P. S.

Kod mene je bio fratar Blago Tončić nakon što je izašao iz zatvora, malo je proveo za onolike grijehe, i tražio je da bih ga poslao službovati u L. Meni se daje ovlast protjerati iz biskupije “urgente gravissima causa” (kad je u pitanju težak razlog), pa sam odmah tog antikrista dao izbaciti iz moga doma vani, a ako me posluži zdravlje, izborit ću najstrožu kaznu kako bih tu muhu zgazio. Dao Bog da stvar s ovim

istragama koje su krenule, ne zastane. Ti znaš, dragi moj Stjepane, da je Tončić prijateljevao s Hermanom Tonogalom[15], a ništa nije poduzeo protivu pokolja pravoslavnog hercegovačkog življa, u Koritima, 3. lipnja 1941. godine. Tamo je mučenički svršio, maljem u glavu, i svećenik Spiridon Starović, sin prezbitera Gligora, iz sela Samobora kod Avtovca, kojeg sam osobno poznavao i poštivao i cijenio. Da mi je znati otkuda Tončić ima obraza dolaziti k meni i uznemiravati me. Ne smije se ozakoniti neposluh i razbojstvo.

Još jednom tvoj Inocencijo

DRUGO PISMO. Premili prijatelju, nemoj se na me tužiti kad i sam osjećam krivnju što ti na zadnje pismo nisam odgovorio. Da ti pravo kažem bio je to jedan razlog što sam sve više čekao ne bih li ti ljepših vijesti o svom zdravlju mogao javiti; nu, *fiat voluntas Dei* (neka bude volja Božja).

Nadao sam se da ću mnogo ranije biti u L., kod tebe, ali me je groznica poklopila u osmoj nedjelji po Duhovima, točno uoči Majke Marijine. Popio sam toliko lijekova, ali znatne olakšice niti kakve poboljšice još ne ćutim. Slab sam tako da nisam u stanju maknuti perom, a sve mi se čini da je ovo moje zadnje pismo na zemlji.

Želja bi mi bila da san pravednika snivam na mostarskom groblju. Nema mjesta ljepšeg za ukop, ni grada duhovnijeg za život, a ni klime blaže, ni hrane ugodnije, ni puka blagorodnijeg od mostarskog. Baš nam ovo mjesto bi darovano, drugdje ne bi valjalo živjeti, eto koliko nam je sreće potrebno. Ali ja se opet nadam da mi Gospa od Lurda neće ostati prekrštenih ruku. Pa toliko se jurišalo na njezin prijestol, pa će se i ako Bog da još žešće jurišati. Ma nije moguće da to ona mirne duše gleda. Tom se zgodom i tebi toplo preporučam da me se sjetiš u svojim svetim molitvama.

Istina, sad mogu dosta dobro jesti i dosta dobro spavati. Veselo očekujem ili smrt ili ozdravljenje, *in manu Dei sumus*. Nu, ja se ufam da ću u našoj dičnoj i brižnoj provinciji Marijinog Uznesenja, a u njezinoj

crkvici u L., za Vel. Gospu održati propovijed i pristupiti k obnovi crkve i uljepšanju na korist našeg pobožnog puka, pa i usprkos svih zabrana i protivljenja vlasti. Da li je fra Pavo primio moju obavijest o organiziranju skupa? Ne bude li narod htio doći svojom voljom, ne treba ga siliti i uvoditi u neprilike.

Ti znaš, dragi moj Stjepane, što mi znači tvoje pismo. Tako mi Boga to je za mene pravi cjelov. Prijeko odgurni svaku sumnju o smislu dragog nam Boga. Imaj stalno na umu da je pokornost najviša ljubav, a poniznost sloboda. Sloboda nam je i dana samo zato da izaberemo koga ćemo voljeti i mi smo izabrali: voljet ćemo sve, a sadržaj svih stvari koje ljubimo jest Bog. Tko može živjeti bez Uzora, suđeno mu je propasti. Niti ova moja klonulost tijela ne zadaje mi više nemira, sve je isto gdje ćemo nastaviti život. Izruči pozdrave obitelji, a tebi maksus selam iz Mostara, mjeseca srpnja 1946.

Tvoj Inocencijo

P. S.

Poslao sam Rosinom amidži dobrog duhana, rezanog našim avanom. Neka ga začini i pripali. Dogodine ćemo imati svega, kako čujem da i njega zdravlje služi. Čitah u novinama da i tamo nema kiše ni natopa, ovdje je isto tako, čini se da travke i zeljke neće više iz zemlje udarati. Mi nikakovih kartica ne posjedujemo, niti pak sljedovanja. Teško je naše breme, ma ćemo ga bèli iznijeti. Mi ustrajasmo, a hoće li oni, ne znam. Ne smijem ti govoriti da mi uzimamo pod prehranu stradajuće žiteljstvo, a ni sami ne imamo. Zamjera nam se i toliko, a to su siročad na čiji se očajni krič jedva obaziremo. Bio sam umalo izopćen što sam kudio ustašku vlast, a sad se zalažem da nejač koja je ostala bez muževa i staratelja ne ispašta njihove grijehe. Daj Bože da me tko posluša, ma neće.

Sve ti ovo dopisah stoga što ti se želim pohvaliti koliko se zôrim zlatnim križem što sam ga dobio na dar od jednog prekrasnog stvorenja. Ne zaslužujem tako skupocjen dar, ali ga s vrata ne skidam.

Još kad bi znao od koga je, no o tome ću ti se povjeriti, ako Bog dâ da prezdravim i dojašem do L. za Vel. Gospu. Da li je fra Pavo odlazio liječniku? Nagovori ga da što prije skine onu bradavicu s lica. On je uistinu lijep čovjek, a još se od toga dade svašta izroditi.

Tvoj Inocencijo

ZAHVALNO PISMO. Dobri Stjepane, oprosti što sam na tvoje utješiteljsko pismo odvlačio s odgovorom. Sve sam se pouzdavao da ću te zagrliti, ali nisam imao te utjehe, premda sam ti bio blizu i već ugledao tvoje dvore kako se bjelasaju među orcima i dubovima; željkovao sam da nam dadnu hlada i da se pogostimo o Gospinim blagdanima. Radovao sam se pastrvi i tvom domaćem *vrancu*. Ćutio sam se dobro i lako izašao iz postelje. Ostale su još slabije želučane boli, ali se stišavaju i dopuštaju mi koji kalež crnog.

Sad ne mislim da bi ti trebao doći u Mostar da me posjetiš, želim samo obnoviti svjedočanstvo svoje ljubavi prema tebi. Mnogo su mi na umu divne crte tvoga značaja. U bolnim časovima svoga života, u nesigurnosti ovih nemirnih godina, u uznemirenosti svojega zvanja, nema bolje okrepe od molitve. Stoga ti javljam da je mojega generalnog vikara i tvog milog prijatelja fra Paška Talajića snašlo strašno zlo: ranije pomični tumor sad se ustalio, ne može da unosi hranu ni tekućinu. Toplo ga preporučujem tvojim molitvama.

Djeca smo Božja pa možemo i nemile događaje veselo primiti. Sada ti mogu s mirnoćom pisati, pa i pošaliti se o razbojstvu što sam ga podnio na staciji u L. u dičnom zavičaju mojih roditelja. Ti znaš ponješto od toga kako bijah dočekan, i nadležnima su o tome dojavili, ali ne mojom voljom ni suglasnošću, jer držim da je svećenik žrtva čovjeka, a kao sluga Božji, ne bojim se ničega. Nikad se i nisam strašio tjelesne smrti, bojao sam se suda Božjega, jer sam grješnik. Odmah sam znao da tu neće biti svršetak mojih dana, dočim sam se molio da umrem na terenu, jer to je željkovani cilj siromaha. Samo gospoda odlazi u krevet pri maloj prehladi i čuva se oblogama. Od tog događaja mislim

da sam prezdravio i dobio na jakosti.

Bio sam zajedljiv u jednom pisamcetu kad mi je dojavljeno da vlasti imaju nakanu obnoviti crkvicu u L., ali ne za ono čemu je namijenjena. To mi se učinilo naopakim pa se otisnuh, tko zna, možda sam i prenaglio. Bio sam vođen svojim jasnim pravom da o tome potaknem vrlog svoga prijatelja N. D. koji je u visokom Saboru, a bio sam mu na pomoći i koristi od ranije. Pored ostalog tamo napisah: "Kako to da ugledaše našu bijednu crkvicu u L. za ured Odbora. Jest da je na zgodnom mjestu i da se odande najljepše vidi pitomina L., čari prirode i krasota doline u smokvama, predio za putovanje i obnavljanje duhovnih snaga. A je li to razlog da nam se oduzme? Ti si sada u poglavarstvu, pa ti stoga govorim: dobar je položaj i pravoslavne crkve, eto se u nju ne dira. Možebitno da smo griješili, te da pojedinac skrivi, ali je težak grijeh natovariti drugima ispaštanje zbog krivnje jedinke, pa se evo javljam da se nešto poduzme i učini, ako se još nešto dade učiniti. A je li tomu baš tako, onda vam ured na hair!"

Na to je neki od gospode državnih službenika udarao čizmom o pod, a kačket mu se namicao na oči:

- Davali su ih ustaškim zlicama za apsane i mučilišta, a sad se opiru!

Ne dao Bog da se osvetoljubivost ustali, ona je kao rijeka, kad nadođe i nabuja teško nam od nje. Moja je privola onoj lijepoj od sv. Pavla: *Volo etiam anathema esse pro fratribus*.

Nu, sad je vrijeme da maknem perom i o dočeku u L., i da ga potanko iznesem, ma ne znam hoću li imati umijeća u tomu, trebalo bi mi književničke nadarenosti, a sumnjam da je imam.

Poslušaj de hala i belaja. Kad stupih nogom iz vlaka, priđe mi jedno momče, nevoljno me pozdravi:

- Hvaljen Isus i Marija!

Privede mi kobilu na uzdi, pridrža mi i uzengiju, nemah kud no gore na kobilu. Be, evo ne ide naoposlom, mislim si. Momče krenu iza stacije, onom valom do kamen-mosta. Bog mi svjetuje da šutim, svjetuje mi strpljivost i sve protivno mojoj naravi. Kad li nas pristiže

lijepo žensko čeljade, ma imaše manje od 18 godina, ustavi kobilu i uze sindžir iz ruku momčiću.

- Be pope, kud si krenuo, ne možeš pro granice!

- Koje granice, dijete? - zapitah.

- Pa ove - rastegnu i momče usta - između crkve i države!

- Zar je baš ovdje stavljena? - nastojah se pošaliti.

- Ne zateži, biskupe - veli momče. - Ova će cura pisat, a ti zbori i bacaj na stranu sve što imaš!

Plju, plju, đavle. Ama ovdje nema šale. Bio sam neka vrsta dvonožne zlatarnice, te sam i prvi živi primjer nacionalizacije i pljenidbe dobra i stečevine. Dobro je dok se uzima ono što posjedujemo. Puno je hvale Bogu što me ne čini gnjevnim u tome podnošenju križevanja. Prošnja je naša davno ozakonjena. Ni svetac se ne postaje u odricanju, već uređenjem svojih mana. Tako sam i ja postupio i obuzdao svoju naglost.

Prvo sam ponudio crvenu kapicu *soli Deo*, od nje sam pošao, jer se skida samo pred žrtvovanim Kristom. Namučit ću te s popisom mojega ruha; nu, tu je potvrda o razbojstvu, druge ne posjedujemo.

Volio sam svaki taj komadić odjeće, od onog kratkog plašta poiznad rokete do svakog puceta na crvenoj reverendi. I sâm sam osnovao vezilačku školu pri družbi sestara Trećeg reda sv. Franje. Ta nisam prvi put pred mrziteljima vjere. Predadoh im i križ *pectorale*, u njemu je relikvij, komadić Kristova križa, te prsten od zlata s moćima kose ispod kamena. Ovalni ametist uokviren je s četrnaest dijamanata, kolutom povezanih preko jednostavnog trolista. Do skrajnjih moći zatezao sam kod zlatnog lanca s križem, u njemu je dragulj visoke vrijednosti, za mene pak više od toga: uspomena i svetačka relikvija.

U najgore smo stoljeće dopali, premili prijatelju. Dug vijek u njemu slaba je vajda za dobro. Volim umrijeti nego li se nečistim grijehom okaljati.

A poslušaj de i oko moje torbe s misnim ruhom. I razdor se među pljeniteljima podvostruči. Nije li biskupski prsten štetovan u mraku. Mladić ispretura ruho, a opis stvari dadoh sam, odgurnuh od sebe

zlatni kalež ukrašen slovima gotičke minuskule AVE MARIA, te patenu od zlata s malteškim križem na vanjskom obodu, isto učinih s hostijom, vinom i vodom i svetim uljem krizmenim i balzamom; i to učinih s gestom ijeda, no se ubrzo savladah. K tomu još dodadoh i moju biskupsku mitru od svilenog ripsa, vezenu zlatnom niti, a s ukrasnim kamenjem i biserima pri vrhu i optočenu resama otraga, pa još albu i cingulum, štolu, bijeli ubrus amikt, čarape sa zlatovezom i papuče, biskupske rukavice ispunjene svilenim i srebrnim trakom koji se prepleće i ukrašava ih arabeskama, te i moj pastirski štap.

Misnica je najljepši komad, zaloga kojom se diči *Sedes episcopalis*, a dar je preposita don Silvestra Guine, dvije tanke tunicele od bijele svile ukrašene prizorima *Bičevanja*, granama vinove loze i stablima maslina. Na jednoj su prikazane dvije uzdignute ruke koje drže hostiju na kojoj su slova IHS, a na drugoj je prikazan kalež u finom vezu, urešen kamenjem i zlatnim okima, uz koji je otvorena knjiga evanđelja s klasjem i listovima vinove loze u grozdovima. Povratiše mi od stvari knjige, *Misal* i *Pontifikal* i moj biskupski štap da bih se onako shrvan mogao uspeti uz skaline residencije.

Mili prijatelju, zašao sam u potankosti pri opisu ruha i mojih stvari, stoga što svjedočim pred Bogom, a pouzdajem se da ćeš i sam nešto poduzeti kod tamošnjih vlasti. Zaklinjem živim Bogom da se moj krič čuje i razbojstvo prizna, a stvari pohrane, one vrijede samo u riznici kulture, drugdje neimaju nikakove svrhe. Posebice se zauzmi oko mog zlatnog lanca, ako je tomu potrebito potražiti pripomoć od tvojega brata Tomislava koji je valjan čovjek u režimu. Ah, povero me, che ne ho fatto niente di bene. Izruči der svojima stotinjak selama.

U Bogu, tvoj Inocencijo

P. S.

Osvanuo je dan da nije mogao ljepši. Gospini blagdani su prošli. Trećoredice su stupile u sabirnu akciju ljekovitog bilja, starog rublja i papira, te svih vrsti lišća za čajeve. Poželjno je da se narod bavi

skupljanjem i predavanjem koštica od tikava. Narodni odbori stat će na put nestašici obuće među pučanstvom. Župnom uredu preporuča se da ozbiljno poradi oko toga da se drvena obuća širi u narodu. Čas čitam Kepplerovu knjigu *Mehr Freude*, osobito poglavlje *Galerija veselih ljudi*, čas sviram, u glazbi obavit mombardonom i okružen kreposnim mladićima.

Nakon događaja u L. vratio sam se natrag kao preobražen. Još mi se čini da je taj prizor krasan za koji umjetnički kist: opljačkani biskup na kobili, u koritu presahlog potoka, drži u ruci *Misal* u baršunovim koricama i sa srebrnim aplikama. Prisjećam se koliko je taj potok štete nanio tvomu vinogradu i opet će nabujati. Takva je i naša slabost ljudska, stoga i tražimo Božju ruku pomoćnicu da nas izvede iz korita naše zemaljske čamotinje. Predragi prijatelju, "ja živim, ali ne više ja, nego u meni živi Krist".

Tvoj Inocencijo

---

[13] Predaja kaže da je sagrađena od zarade na prodanim pijavicama. U početku je njen titular bila Blagovijest. Kasnije je posvećena Marijinom Uznesenju. Dakle, uvijek je bila crkva Bl. Dj. Marije, samo je mijenjala Gospina imena. Jedno vrijeme služila je kao džamija, a potom i kao vojnička župna crkva. Obasuta je legendama i čudesima, ali to je pisac izostavio. - *prim. nakladnika*

[14] Ivan Squarcino rodio se u Zadru 1821. Slikarstvo je učio 1844. - 1852. u Veneciji, gdje je i umro 1891. - *prim. nakladnika*

[15] Ivan Squarcino rodio se u Zadru 1821. Slikarstvo je učio 1844. - 1852. u Veneciji, gdje je i umro 1891. - *prim. nakladnika*

POGLAVLJE PETO

POBLIŽE O SVEMU. Dimitrije V. bijaše se već ustoličio i izdvojio pod lampadom, ukrašenom "all'antica" i lancima pričvršćenom o strop. Desno od njega je ljubičasta kupa, a pred njim krivični spis Lučić Jakete, protiv kojeg javni tužitelj dubrovačkog okruga vodi postupak zbog zločina iz čl. 3. Zakona o kriv. djelima protiv naroda i države i šalje dopis u L. da mu se uputi zemljišno-knjižni izvadak za spomenutog.

Dimitrije je primao u svom prezbiteriju u svako doba. Zvono kraj vrata je zadržao i sproveo uže do iznad astala. Stolica mu je bila s dugačkim naslonom, a pod njim istrošeni jastuci. Dok sjedi, odavao je snažnog čovjeka. Pomlađena koža na čelu zateže se u prozirnu i modru skramu, a kad krv struji, čini se da su mu to posljednji otkucaji.

Kroz prozor proširen naknadno gledao je u daljinu; bio je navadio golubove da mu ondje dolaze. I golubica veselo skakuće i poleti kad je mužjak izljubi.

Otkad je svima postao pristupačan i blizak, Dimitrije se više nije mogao odvojiti od svakodnevnih briga i običnih razgovora. Na njegov se izgled nitko više nije obazirao, pa i kad ga nose stranom prema igralištu da gleda bućanje ili momačka nadmetanja, jakanje i slične igre. Sad je bio dio njih, a njegovi prijedlozi razmatrani u zajednici kao što je svugdje red. Umio je katkad povisiti glas, ali odluke su mu bile valjane,

umio je karati, predbacivati drugome, pa i posvađati se, ali sve razumno i ljudski. Umio je biti zajedljiv, osoran, suhoparan dok preslušava sumnjivce, ali na rastanku, obično u kasne sate, pomirio bi se sa svakim od njih i zaspao anđeoski, kao dijete. Oko njega bilo je graje i smijeha gdje god bi se našao, a kad se veseli u svatovima, puca u vis iz livora. Sudjeluje i na recitatorskim priredbama i to sa šaljivim pjesmama. A kad sluša *Stojanku majku Knežopoljku*, uvijek pusti suzu-dvije. Gdje god je on, dobro se jelo i pilo, čak i u danima oskudice. Kad nema zaimao je, a kad ima dvostruko je vraćao. I pred njim je na stolu uvijek bilo suhog voća, ponajviše smokava; svakom bi dječačiću darovao šaku smokava, oraha ili lješnjaka. Bio je uvjeren da je gostoljubivost mjerilo na Sudu, a jelo zajednica s drugima, kao nekad meso i vino na povišenoj ploči kojoj su muškarci pristupali "s nogama otraga, oslonjeni na lijevu ruku; žene su čučale uspravno. Kasnije su lijegali na sagove, mekana sjedala, naslonjače i na istrošene jastuke." (*Bibel-Lexikon*).

Ljudi se vole za vrijeme jela, spojeni su zalogajima i pogledaju se međusobno, različiti su im pokreti u prinošenju kruha. Gozbe su čin ljubavi, kultno središte. Treba pričekati sat-dva da se jelo slegne, pa se neopaženo izvući između gozbenika i otići sa ženom u krevet. Čim se ljubavni dodiri smire, prijeći na trpezu i nipošto biti izbirljiv.

Posvuda uokolo bujao je novi život, a poražene snage trunule pod vlagom. Uvijek je Dimitrije bio pribran, miran i dubok, sva mu se snaga bijaše slila u tu ruku; naposljetku, kad sve sagledaš, čovjek je neuništivo biće.

On je imao zasluga za sve one koji su putovali, u grupama, na školovanje u Sofiju i Brno, na izučavanje zanata u preciznoj mehanici. On je utemeljitelj parnog mlina, a njegov život ispunjen je doživljajima. Prognao je učitelja koji nije pristao da se vjeronauk izbaci iz škole. Umjesto da se izučava povijest radničkog pokreta, đaci povazdan ispisuju violinski ključ. On je ozakonio lov i udaju usidjelica, bio smrtni neprijatelj bluda i izvanbračne djece. Čitao je kraj šterike u vjetrovitim noćima, radio je na izmjeni običaja i odbacivanju starog, a suzbijao

sumnje kod članstva. Najviše je bio ozaren i ispunjen kad vidi mladež na proslavi kako zagrljeni hrle štrekom prema Domu kulture i spomeniku; tamo se stoji, tiho je dok pritječu, nitko i ne obraća pažnju na janjce i ražanj; ratne rane još su svježe.

U L. je sve stupalo u obnovu, osim društvenih otpadnika i Paola Menze. Narodni neprijatelji čekali su u Sudnici, pomoć je mnogima obustavljena. Na sjenokosnoj livadi talijanski zarobljenik Alberto plastio je sijeno u naviljke; nagrađen je pomilovanjem, javljao se godinu-dvije redovno, uvijek sa žigom Ramuscello kod Pordenonea.

Kraj pruge je nađen torbak pun svilenih tavaja, mirisa, šalova, astragana i ženskog nakita i osumnjičen kao pljačka u bogatijim dijelovima zemlje, prije svega u nekom od većih gradova i u imućnijem domu; eto je ovdje ispao ili izbačen, bit će pod moranjem dok je vršen pretres vlaka, i to baš na sjevernom području L. gdje je sastav zemljišta uglavnom od vapnenca, postoje i manje naslage bitumina i nešto škriljevca, a razdvojeno je uvalom od brdskog kraja obraslog sitnijim raslinjem, zanovijeti, grabovinom, česminom i sličnim stabalcima koja pupaju i lako se povijaju za bršćenje, pa je ovdje u prošlosti uzgajana stoka sitnog zuba; sad se priprema novi zakon o zaštiti šuma.

Na južnim proplancima izvori žive vode pune čatrnje, dok se u sjevernom dijelu skuplja kišnica. I u L. postoje četiri strane svijeta od kojih je zapad obrubljen večernjom pozlatom, stoga što sunce ondje tone ostavljajući za sobom mrak i pustoš noći, priliku da se pojave neželjeni gosti ili škripari, pripucaju na terenski džip, da neumorno i dugo, s oba kraja L., psi laju, pa i da se odvežu, vukući sindžir po zemlji. Istina, noć donosi i nepotrebnih uzrujavanja i lažnih uzbuna.

Od svega je najteže kad o ponoći zazvoni crkva, svijet je isprepadan u ratnim godinama, a tek je tisuću devetsto četrdeset šesta, još se nije slegao pepeo sa zgarišta, dok se kolonisti iz zabačenijih krajeva raspoređuju po domaćinstvima u iščekivanju izvanrednog vlaka. Imaju naoružane pratioce, a seoske cure pjevaju do Alipašina mosta, gdje se presjeda. I što je činiti čovjeku probuđenom ratnim traumama i grdnim

snovima? Da odmah zaspi, ne može. Treba postupiti mudro, držati se Ćetkovog savjeta: "Najbolje je popušit cigar hercegovačkog duhana i otrijet usta kriškom jabuke."

VLAST NAD SOBOM. Usporedo s izgradnjom socijalizma, rasla je i ljubav između Pauline i Andrije, grabeći između zaduženja, pred procvatom i u prohladnom promicanju vremena. I ta je ljubav, kao i mnoge iz tog doba, imala svoje kušnje.

U isto vrijeme dvoje Andrijine djece svakodnevno se tuklo između sebe, ma gdje bili i ma tko ih vodio. Često ih nitko i nije razdvajao, prije bi se reklo da su jedni poticali mlađeg, a drugi starijeg. Tome se može stati na kraj samo stalnom brigom o djeci, a to su siročad.

Dobar dio dana Andrija je provodio na terenu, u prašnjavim cokulama. Lomatao se krševitim predjelima rodnoga kraja; otvarani su novi majdani. Vraćao se gladan i padao Paulini u zagrljaj. Umor bi ga savladao u postelji, ishrana nije bila bog zna kakva.

Ta je ljubav imala i protivnike, najprije u Paulininu ocu. Jedan stari svijet stavljao se naspram njih, svijet trule gospode, radikala i bivših članova zemljoradničke stranke. Bijaše protivnika i među nerazumnim pukom na koji je kler imao velikog utjecaja, no srećom bilo je i podrške, suzdržane, a od Dimitrija V. i neiskrene.

Ne valja odmah spominjati podrijetlo, ali je dobro ukratko o tome.

Andrija je bio sin zemljoradnika srednje imućnog, isto su i njegovi u prošlosti kopali zemlju i obrađivali je pod Turcima kad je kršćanski porez iznosio akču po glavi. Njegov otac Uroš bio je podigao lijep vinograd, ali ga je filoksera uništila u razdoblju 1918. - 1922., a Andrija ga obnovio uoči rata sadnjom amerikanice; to je divlja podloga i na nju se lako navrću sve plemenite vrste.

Uroš je ogrtao mertin uvijek bos, a radio je i u napolici, imao je birana oruđa i uredan alat, težak je bio na tome da ga posudi drugome. Od pala je imao kopaču i čistilicu i ašov s ručkom, od motika malu šokačku i švabulju i oštar budak za krčenje žila. Imao je keser i gluak,

rijetka oruđa u ovom kraju, stari ih je donio iz Slavonije.

Andrija je s odličnim pohađao osnovnu školu u rodnom mjestu, a jedan razred niže gimnazije u Trebinju. Školovanje je prekinuo zbog oskudice i nerodnih godina i ostao na zemlji, kao i otac radio u najmu, ali proširio imanje, mlad se oženio, a prvo dijete rodilo mu se 1942. godine, drugo, isto muško, dvije godine kasnije; majka im je nastradala od zmijskog ujeda. Andrija među prvima stupa u ustaničke redove, a njegov otac počinje se nositi s iznenadnom i teškom bolešću svoje žene, Andrijine matere, uvijek stidljive i brze na noge, bavila se samo stokom i pletivom. Umrla je prije no što je na svijet došao Andrijin dječačić, nije to dočekala, a ni mnoge stvari poslije.

Uroš pristupa tamo gdje mu je i sin; kuražan u ratu brzo se pročuo. U ratnom vihoru četrdeset treće otac i sin razdvojili su se u Bosni. U to vrijeme četnička djeca i njihovi pristaše pjevali su: "Nema Tita, nema Moša, ni Andrije ni Uroša." Nitko se još nije našao da kaže Andriji kako mu je i gdje poginuo otac. Bit će da nema svjedoka.

Paulina je rođena u bogatom domu i u izobilju.

Njezin otac Paolo Menze ne samo da je bio trgovac mesom i mesnim proizvodima, živom stokom i duhanom, nego i štediša koji se pretvorio u škrtca. Nepovjerljiv u pozajmicama i neučinljiv, slab darodavac i čovjek na svoju ruku, ponizio bi se ni za šta, a uznio u dobru i zadovoljstvu previše, podmićivao je duhanom i medom kad mu što treba, i bio prznica kad mu se ne učini po volji.

Od ranog djetinjstva pokazivao je strast prema kovanom novcu i nije čudo što je uredio dobru numizmatičku zbirku, posjedovao vrijedne i stare primjerke i o njima ponešto znao, razmetao se katkad i pobrojavao ih, teško bi pokazao krasne antičke komade, među njima šezdesetak zlatnih i očuvanih rimskih komada, rijetkih i u boljim zbirkama, a lakše bi odnio u zamjenu i trgovinu stare hrvatske novce, iz svih doba i kovnica. Rugali su mu se zbog toga, bacali pare za njim i gađali mu ženu novčićima, a on je stupio u dogovore s nekim Martinorijem iz Rima koji je izdavao časopis *La moneta*, prodao mu

grčke i rimske primjerke, a ostali dio zbirke državi, sad su i oni koji su gonili kenjčiluk s njim, uvidjeli koliko je to bogatstvo dodano onome što je parničenjem dobio po očevoj smrti.

Mnoge od onih koji su dolazili posuditi kod njega bogoradeći za pomoć i pozajmicu, odbijao je s užitkom, a katkad je takve ljude znao i poniziti. Nešto dukata i zlatnih talira, rimskog novca s pukovskim zastavama, jedna je pripadala keltskoj ševa-legiji, "denarii antiqui" s orlovskim krilima iz kovnice Zrinskog, te nešto mletačkih kruna, zadržao je tek toliko da obaspe kolijevku kćeri Pauline, rođene baš u vrijeme jačanja trgovine.

Ako je u svemu bio i neumoljiv i tašt, inatljiv i zao i stalno mislio da je sve protiv njega, od poreznih nameta do niskih cijena mesu i da on malo kuka koliko je zla u svijetu, Paolo je na drugoj strani pokazivao i brigu i ljubav prema ženi i kćeri, ali isto pretjeranu i nezdravu.

Kažu da mu se kroz lozu ukrštaju mnoge vjere i čuda, moglo bi se o tome opširno izložiti, jer sve ima zapisano kako su se povijali u prošlosti, prelazili na islam i vraćali se katoličkoj vjeri, siromašili i podizali se na noge, pregurali sve uprave i propasti i uvijek sa svima bili lijepo i neiskreno, a negdje u arhivu stoji da je tamo nekad, u ne znam kojoj dekadi ramazana i redžeba, Ivan Menze dobio *Temessük* (sudsko rješenje) kojim se kažnjava oduzimanjem konja zbog krađe janjca s franjevačkog pašnjaka, a on se još jednom spominje u nekoj teskeri kao poturčenjak. No, oni su svi s ponosom tvrdili da su Mlečani podrijetlom, a i tu su lagali. Paolo je posljednji izdanak te sumnjive loze, jedan mu je predak poginuo kao tolomaš,[16] a drugi otišao u ove krajeve, od toga potječe Paolo kao nezakonito dijete. Majka mu je rodom iz L., bila je sluškinja kod njegova oca, a stari je bio razvratnik i mnogo je kopiladi ostavio i većinu priznao.

Paolo je stalno isticao majčinu stranu, u govoru je zanosio po narodski, isto se i oblačio tako, hodio u opancima i gaćama od sukna, u izvezenoj svilenoj košulji i krožetu od čoje; tako je počeo i kćer Paulinu oblačiti kad je poodrasla i dok ga je slušala.

Pučku školu Paulina je učila u gradu, ali ju je rat omeo, zastala je, no nakratko, produžila je sa školom i pod Talijanima, a čim se rat svršio i sloboda donijela plodove, zaljubila se u Andriju i izašla iz gimnazije.

Prigovora je bilo odsvuda, a odobravanja malo; prijetnji od Paola suviše, i odricanja od kćeri: bijaše se zarekao da će Andriji sasuti oku sačme među plećke. Spominjalo se mnogo razloga da se razdvoje; posvuda se na tome radi. Utvrđuju se klasne razlike, a zaboravlja na ljubavnu postelju. Vode se beskrajni razgovori na verandama i u crkvama. Andrija registrira njezine ljubomorne scene. Godile su mu jedno vrijeme, a zatim su naišli skandali. Bilo je ljepše dok su izgarali na zadaćama što ih stavljaše *Aktiv omladine* pred nju, a historijska nužnost i obnova ratom opustošene zemlje, preda nj.

Bližio se kraj velike ljubavi; ona je, Paulina, sve češće i bez ustezanja odlazila nekamo u lakim haljinicama od cica, a on se opet sve više uvlačio u se, ponekad i naglo kao puž, samo je još dužnosti obavljao, a to je iznad ličnog života i potreba pojedinca.

Onda je Dimitrije V. odlučio da ih stavi zajedno na odgovornost za istu stvar, to je bio i konačni razlaz. Lijepo ih je ispitivao, bez gorčine. Objasnio im je sve potanko i dočekao ih fino. Posadio ih je na staro crkveno sjedalo, čudio se i sam ljudskim slabostima, e kad bi revolucija mogla sve da predvidi. Bio se malo zadubio, otišao daleko za mislima, ali se naglo trgnuo i na vrijeme rukom protrljao vratne žile i zatiljak i počeo izdaleka, sve polako kao da mu se priča.

- Ova je naša zemlja bogata svuda, i iznutra i spolja i po dubini. I ušparano je mnogo zlata i zakopano ćupova. A trebalo bi je svu prevrnut da se dođe do toga. U prirodi je ljudskoj i turskoj da se odvaja i skriva za crne dane. Jer se dobru nikad nismo nadali i rijetko nas je pohodilo. A u današnjici ne bi trebalo da je tako. Pred nama je svijetla budućnost i valjalo bi se otrgnut od ropskih navika. I ne odvajati ništa za crne dane.

- Još ne znam na što ciljaš - rekao je Andrija.

- Polako. Znaćeš. Ne ciljam ja bez neke. I ne zastupam ovdje boga

Jokina, no naš moral.

- Nisi, zar, sam u tome? - podviknuo je Andrija. - Imaš li još ikoga uza se? Ili misliš da si sam donio slobodu? Pa bih te molio da ne istresaš meni ono što znam.

- Kad znaš, onda reci da ne duljimo. A ja ću javit đe treba.

- A šta je to?

- Eno ti vraga, opet ja moram. Biskupove stvari vraćene su, kako i treba. Odežda i one druge popovske tandarije. Ali nije izgleda glavna za kojom biskup najviše kuka. Skupocjeni krst i lanac. Veli da je vredniji no sve što mi imamo. Čudo neko. Pa bi dobro bilo da ga stvoriš i ode tamo đe i spada. Šta će nama.

- Ne znam kako bih ti ga stvorio osim da ubijem nekog biskupa! - rekao je Andrija i zavrljio očima u stranu, a s malim i šiljastim osmijehom koji se naglo izvio i zasjekao u obraze. - Drugo ne znam, časti mi!

- Nemoj ići dotle, Andrija. Daleko je i odgovorno, kad možeš lakše.

- De, poduči me!

- Lijepo ga izvuci iz škrabije u koju si ga sakrio, i donesi mi ga!

Tu je Andriji navrla krv, a plam mu osuo obraze, rijetko se jedio i svađao, ali kad podskoči, a neposlušnu kosu svaki čas trzajem glave zabacuje, onda ne preza ni od čega, više se ne brani, nego napada.

Paulina je briznula u plač, zagrcnula se i istrčala van do česme, a potom odskakutala pošljunčenom stazom, bosa i s cipelama u ruci. I dok je Andrija bjesnio, Dimitrije je gledao za njom i čekao da se sve slegne, a potom je razgovor sveo na miran i povjerljiv ton.

- I svetac pa se ogriješi, a ne ja - govorio je Dimitrije blago i popustljivo, karajući sebe. - Ti si prav i čist, ruku bih dao, no je ona mijenjala boju i oblivao je desetostruki znoj. Sumnjiva mi je ko i sve drugo što ne potiče od nas.

- Odgovaram u svoje ime! - obrecnuo se Andrija, a gestom bijaše kao čovjek koji obrazlaže potonji put; prije svega gleda iskosa i mimo subesjednika, a rukama se pomaže u kratkim i energičnim pokretima. -

Za nju ne bih odgovarao ni da mi je bliža no je.

- Sad mi je laknulo - oraspoložio se i Dimitrije i nastavio prijateljski i po svome. - Ja te i nisam nikad odvraćao od nje. A pasja je to vjera i prokleta kopiljanska krv. No čovjek se zaćori, to je u prirodi. Tako može butum sve da upropasti. Zgriješiš li u ovom našem zvanju, ne opra te više ni gora ni voda. U partiju se ulazi čilo i veselo, sve ti se predskazuje kao dugoročno, a valja da znaš da se iz nje izađe lako i ponizno, ma s grbom na leđima. Imaše moj politički komesar lijepo upozorenje kad prima nekog. Onako nasmijan i blag čovjek, pa kad kaže: "Za ulazak u partiju vrata su uska i preuska, a za izlazak široka da možeš i volujska kola izvuć za sobom!" Vazda ga se sjetim i nasmijem. Ne valja nam ništa činit da se oteža razvoj. Naš pravac nije lak. Sad svi motre kako ćemo se držat i oćemo li posrnut. Ako mi ovdje počnemo jedan na drugog, neprijatelji će seirit. A svuda ih ima, pocrkali dabogda!

PODRUGLJIVCI. O Paulini će se još govoriti kroz poglavlja, a njezin otac veselio se na balkonu i pucao iz lovačke puške.

Iz dimnjaka se dizahu strukovi dima, potom su razrijeđeni iščezavali u plavetnilu babljeg ljeta. Krajolik će uskoro biti sav od jesenskih prizora. Čut će se i kišne kapi i goveda će preživati pod mokrim granama, kišnica će se ulijevati u čatrnje; svi su dovodi i trumbe očišćeni.

Ima još do praznika Republike da protječe vrijeme i kaplju sati. Od ove godine u nižu gimnaziju uveden je ruski jezik kao obavezan predmet. Đaci već natucaju ponešto i u osnovnoj, kad uče preko ferija. Najčešće se propituju značenja skraćenica i što predstavlja grb FNRJ. Fra Pavao piše sestriću u Mostar i pita ga:

"Parlataš li kako po ruski?"

Paulina je u majčinoj bundi otputovala iz L., u rukavicama i cipelama do gležnjeva, pola antilopskim, a pola od lakirane kože; ipak je to buržujski način odijevanja. Njoj se gubi svaki trag sve tamo do proljeća sljedeće godine, a bilo je svakojakih priča, mahom netočnih.

Tek se u travnju doznalo da je na izgradnji pruge, zadužena za kulturni život i biblioteku.

I u L. se polako svodila jesenja kronika 1946.

Bijaše stigao i Rosin bratić Vidak, baš u prosincu, po lijepom vremenu. Ogledao se u bunaru dirnut zavičajnim nebom i beskrajnom dubinom. Dok brzo hoda, poigrava mu ćuba na glavi, među prvima je napustio tzv. kokot-frizuru i počeo se češljati na stranu. On je unio još novina, a i kasnije ih donosio svake godine, najviše u oblačenju. Uvijek je bio veseo, sklon momačkim nadmetanjima, poput svoga djeda. I u tridesetoj godini znao se pojakati s mlađima i nositi se po ledini. Bio je dobar šahist. Kad je posjetio Dimitrija V., rekao mu je s vrata:

- Posta i ti prezviter, Dimitrije!

Dočekan je lijepo i čašćen kako valja, a i Dimitrije mu je uzvratio u isti dim:

- Samo što je crkva otkad sam ja u njoj puna ko šipak. Narod se žali i ispovijeda vazda jednako!

Paolo Menze je slabio i žalio se da više ne nišani kao nekad. Pred večer bi malaksao. Oči su mu sve više suzile. Drugi su opažali da ga snaga ostavlja, a pasjaluk u njemu ostaje isti. I na licu mu se širi zao osmijeh. Jezik mu je dugačak i još se dobro nadvikuje i svađa. Prijetili su mu više puta, među njima i Andrija, i zaricali se da će mu skratiti jezik. Naposljetku je Paolo Menze upućen na prisilni rad; bijaše mu za kaznu stavljena norma da istuca i uredi kraj ceste četiri kubika šodera. Jer dok je žvakao duhan i ušmrkivao ga po navici, omalovažavao je priredbu u čast rođenja Josifa Visarionoviča Staljina (21. prosinca 1879., Gori, Tifliska gubernija). Dovikivao je da nema predstave bez Engleza i škripao vratima. A priredba je bila uspjela, gostovao je zbor pjevačkog društva *Napredak*, osnovan još 1913. godine kao ogranak limene glazbe, koja bijaše pratilja žalosnih i radosnih zbivanja u gradu. U vrijeme Prvog svjetskog rata društvo je preraslo u pjevački zbor više posvećen crkvenim i narodnim svečanostima, ali je nakon Ujedinjenja obnovljeno i nastavilo sa snaženjem kulturnog života, pomaganjem

đaka kod školovanja i širenjem pozitivnih misli. U predratnom razdoblju okupljalo je napredne ljude, a pod okupacijom prestalo postojati. Dalo je i sudionike u NOB-u. Bilo je i odlikovanja. *Napredak* je bio ogorčen nedoličnim ponašanjem Paola Menze. Stoga je prinuda i uslijedila.

No, čim je odradio kaznu i složio četiri kubika šodera, Paolo je, iz tih stopa, otišao u Odbor i naklonio se Dimitriju V., teatralno, kao kakav komičar. Dimitrije nije obraćao pažnju na nj, a Paolo je otezao da što progovori, stajao je, zlurado se osvrtao i sve oko sebe razgledao dok se nije sreo s gruzijskim očima na zidu i osmijehom koji se nazirao ispod gustih brkova; tada je poslušno sjeo. Koliko glume i prenemaganja u njegovom životu i tandarija u ponašanju.

Dimitrije je sve vrijeme nešto pisao, umačući pernicu u tintu češće no treba, a Paolo je kašljucao, kao, eto, stigao je, glaska se i najavljuje kašljucajući. Ali razgovor je bio protivan tom uvodu i marifetluku; Paolo ga je prvi zapodjenuo, zajedljivo, kao čovjek kivan na sebe i na cio svijet.

- Dobro, šta više čekaš, Dimitrije? Eto si ordenja dobio i vas se nakitio?

- Čekam što i ti? Smrt!

Tek tada je Dimitrije podigao glavu, pernicu odložio, a zagledao se u Paola, mršteći svaki nabor na licu; to je izraz kojim se omalovažava prisutni, ili sugovornika ometa da se sabere. Za Paola nije trebalo ni toliko, niti je imao što sabrati ni reći pametnog, a za istjerivanje vraga i podbadanje, za onu njegovu zlovolju i kmeku, nema se rašta ni pribirati, jer to je lako, može se vazda.

- Ti ništa ne dade za ovaj naš pokret - utanjio je glasom Dimitrije kao kad se obraća nesoju. - Ni drama, ni deka, ni crno iza nokta, ni ovoliko! - kresnu palcem o zub.

- Davo sam ja, obraza mi, imam i priznanice! - Paolo je navio glavu u stranu. - Samo ne milom no silom!

- Debelo si govno izio uz ovaj rat! Kako se sad osjećaš? Je li ti još u

grlu? - nastavio je Dimitrije podrugljivo.

- Osjećam se bolje no ikad, no me vid počeo izdavat. Kao što znaš, šćer sam dao na izgradnju! - tu Paolo rastegne, a oči mu se usjaje. - Radnju stavljam pod inkanat, imam dosta, šta će mi. Eto živi se, devera se nekako. Neđeljom još idem u crkvu, ma sve rjeđe. Put me nanese i kraj groblja. Tamo je i tvoj neko, no je zapušteno, crno se obilazi!

- Samo mi se ti ne primiči tamo! Jer nije volio kučke. A poginuo je od boljeg junaka! - suzdržavao se Dimitrije, ali je već vas kiptio i savlađivao se koliko je mogao da ga ne izvede iz granica nesojli čovjek. - Ne valja se nikad pravdati pred rđom, niti nikogovića podučavat ljudskovini, a još manje dići ruku na nj. A ja sam stigo tamo gdje pasje pogani ne mogu. I odigo se i pao i opet dočeko. Dozno obje strane i preteko sebe. Stekao više no je dato za života. Mnoge svoje razbacane misli slio u jednu. Ko što sam vrijeme skupio, da ne protiče. A tebi zborit i podizat te đe ti nije mjesto, može samo mahnit čojek ko ja. Tebe uvlačit u najdublje duševne sprege i tebi se u ovom hramu pravdat!

Tu je Dimitrije naglo stao i snuždio se malo, sav se onaj plam u njemu bješe stišao i sve se izravnalo. Prema Paolu nije osjećao ni gađenje. A sam Paolo Menze bio je najednom obeshrabren; sve što je bio spremio izručiti pred Dimitrija, bješe smetnuo s uma. I sve što se u njemu nataložilo mržnje i neslaganja, prođe ga mirno. Više nije mogao odvezati jezik kako bješe naumio, nije mogao prigovarati i na onaj njegov podrugljivi način zadijevati, a ni ostati na klupi, saviti cigar duhana i prijekorno pogledati subesjednika, niti se odmah dići i izaći. Ništa više nije mogao učiniti, podvio je rep kao kučka, izašao ponizno i postiđeno i ostao takav neko vrijeme, usamljen i bez prijatelja; zanemario je sebe i svoj izgled, ako ga je kad i imao, a sve kućevne stvari, od suđa i presvlaka tamo do podruma i alata i kazana, zapustio i ostavio da propada.

Svoju kravu miljenicu vodio je na užetu gdje je bolja ispaša i otava, sam je zaspivao posvuda gdje prilegne, popodne i navečer pio vino, a

kad svane i do ručka vareniku.

Imao je još goveda, o njima je vodila brigu Janja, najmlađa od šest sestara koliko ih je imala njegova pokojna žena. Janja ga je kadgod posluživala, ali prema njoj je bio strog i surov i stalno ju je izgonio iz kuće.

Janja je bila šepava i sva iskrivljena; nedužan stvor i uklet od rođenja. Hodala je tako što se pridržavala šakom iznad koljena one tanje i osušene noge, a i tada nije mogla spriječiti da se noga batrga i odskače u stranu. I brzo bi se zadihala čak i na ravnini. Jedino s kim je razgovarala to su goveda, tepala bi im i bodrila ih kad se bodu, a kad poharaju nečiju dolinu, smijala bi se kao vještica. A smijeh joj je bio zagrcnut i stvarno iskren, no ipak truo, valjda i od tih škrbotina u ustima. Umjela je proklinjati vime ako se naljuti na krave, obično kad se razobadaju i preskaču među; tada bi sisu predavala đavolu. Umalo ne zaboravismo: na nosu je imala bradavicu koja je već izduženi nos još više zašiljila.

No i kad se đavolština suzbije, kad-tad ponovno progovori i izađe ista kao i ranije, možda samo otrovnija. To nije moglo mimoići ni Paola Menze, samo što se pripovjedač nije povodio za tim, istina, nešto je želio prikazati čim mu je poglavlje sedmo posvetio.

PRIGOVOR OPAKIMA. Pred Dimitrijem se mnogi smjenjivahu te godine. Izađe slab čovjek, ljenčina ili peksijan, a uđe otresit i bistar, tako po svim zakonima i sve u krug, jedni se izvode, a drugi uvode, a samo se krajnosti smjenjuju: pop hodžu, siromašak zenđila, kriv i mršav izrod zorli-čovjeka; samo protječe i protječe, vraća se i nadolazi masa grdnog i lijepog svijeta, a sve u kratkom roku, negdje do pred kraj 1946. godine. A između svega toga silnog svijeta što je tamo makar zastao, bilo da se pozori nečim i istakne svoju zaslugu u NOB-u, ili da se davija, i od svih koji su prekoračili taj prag, čovjeka ljepšega stasom, visinom i izgledom od našeg imama Hilmi-ef Puzića tamo nije ulazilo.

Hvala ti Bože, kako to priroda učini. Dva krupna mrka oka, živa i

radoznala, na bijelom i dugačkom licu, sve crte pravilno svedene, a dvije bore-smijavice izrazite, usne tanje ali se lijepo izvijaju, zubi bijeli, osmijeh pomalo djetinjast, u stvari blag, iako Hilmi-ef bijaše prevalio pedesetu. Prsti na rukama izduženi, gipki i stalno ih krši. Za nj se govorilo da je načitan čovjek, iako to ničim nije pokazivao, osim može biti među svojom ulemom.

Ovamo kad se pojavi, bijaše drukčiji od svega što se o njemu znalo, samo sluša i odobrava, a nikad ne predlaže, niti odgovara na postavljeno pitanje. I nikad ništa bistro i brzo nije rekao, niti što spomenuo da se pamti. Kako se nije mogao naći ljepši i otmjeniji čovjek od njega, tako se nije mogao, da ga tražiš svijećom, naći ponizniji i lažno umiljatiji pred vlašću od Hilmi-ef Puzića. A kad je trebalo nešto izmoliti, nema toga u što se nije znao prometnuti. Ta visina i ljepota kako se lako da saviti. Sve to nije išlo uz taj stas i građu, ali je tako.

- Svaki se poso započinje s jednim, a svršava s dva! - rekao je pred Dimitrijem V. i ušiljio osmijehom i bradom, sav se nagnuo naprijed kao da klanja, a to mu bijaše najmudrija izreka: jednim, znači Bogom, a dva, Nagradom i Kaznom.

Dimitrije je čekao da imam počne s prenemaganjem i bogorađenjem, a ni sam Hilmi-ef Puzić nije se odmah upustio u to; nastojao je prvo odobrovoljiti sugovornika nekom manjom pažnjom, lijepim pogledom i blagorodnim osmijehom, pa malo zračiti dobrotom i razumijevanjem, a tek onda prijeći na ono zbog čega je došao. Tako je i ovdje postupio, o svemu duljio i okolišao, pa ako je gdjegod i pokazao što od svoje učenosti, to je pred Dimitrijem, a toliko zna svaki đak kad stupi u Gazi Husrev-begovu medresu, a kamoli kad izađe iz nje.

On je bio od onih ljudi koji kad mole i traže, glavno ostave za kraj, odgađaju i smeću s toga kako bi se steklo da je to u stvari sporedno, a da je preče sve drugo: prijateljstvo, lijepe riječi i pohvale. No ako se takav čovjek spotakne negdje u razgovoru, onda i to glavno izostane. I ne dođe se ni do čega.

Hilmi-ef bijaše se raspričao da ni sam Dimitrije V. nije mogao

pohvatati njegove razloge tolikoj besjedi, ni sve pohvale islamskom nazoru koji usklađuje i prožima volje i to za tokom reda u svijetu i kruženjem opće volje, pa se tako čovjek, kao zastupnik na zemlji, obavezuje na odgovornost, punu i sadržajnu, kako bi svoju misiju izvršio. A da bi to učinio mora biti upućen u sve pravce, jednako tamo gdje je Bog gnjev izručio kao i onamo gdje je blagodati ostavio.

Dimitrije se upinjao, koliko može, da uđe u druge povode imamove. A on je razvezao, uživa u sebi i grakće o čvrstoj vjeri u budući svijet i o kažnjenicima koji će ostati da tumaraju u svom prijestupu.

Dimitrije ga je u nekoliko navrata podbadao pitanjima, te što je u islamskom učenju iman i koja je svrha džamije, a on je na sve to, i mnogo više, odgovarao, čak i dotle razvio da istakne sve prednosti džamije u odnosu na kršćansku crkvu; ona je dana za najviši skup i odvraća od svih loših sklonosti i bestijanja.

Čovjek čini opaka djela, ali je njegova prednost što zna i za dobro, a to je smisao "sedžde" koja ističe spoznaju nad svim. Isto, džamija nije samo bogomolja, a mujezin s minare ne poziva samo na molitvu, to je objava duhovnih moći i izbora, a ne samo poslušnog ulaska unutra. Ona je istovremeno sve što čovjek može zastupati prema svim odgovornostima, jer od toga što on čini i kako čini, ubirat će se plodovi ili će izostati. Tamo je i sudnica i vrhovni sabor i učionica i sve ono što je bilo i u doba prvih halifa što su s mimbere objavljivali zakone i označavali mnoge naredbe i održavali slavne besjede. To je mjesto gdje kruže misli i raspravljaju o svemu, mogu se suprotstavljati svakome osim *Jednom*, onome kojem su svi najiskrenije privrženi. U džamiji su uostalom i veliki mistici učili o vahdetu i vadžudu.[17] A ne treba ni spominjati filozofske osnove Ibni Sina i drugih, ni temelje pravnih nauka Ebu Hanife, Šafije Malik, pisane u džamiji.

I odjednom je, sa svega toga što svaki dobar softa zna, Hilmi-ef naglo prešao i nagnuo se prema Dimitriju, a svoju nepovezanu besjedu smijenio svim suprotnim i od onoga što je do tada ispovijedao, i opet zauzeo onaj ponizni i laskavi pristup.

- Šta ovo bi, Dimitrije mili? Nemamo koga pitat ni kome se obratit. Ovi strijeljaše neke ljude. Da si ti bio ovdje, ne bi došlo do toga!

- A ne znaš koliko? - Dimitrije se malo začudio.

- Šestoricu iz naše okolice!

- Auu! E, da sam došo! Ma, bèli, efendijo, ne bi toliko!

- Znao sam to ja. I svuda tako zborio! - umiljavao se i lijepim osmijehom dodvoravao naš pobožni predvodnik.

- No, ne dođoh, efendijo - nastavio je Dimitrije.

- E, po jadu. Da, da, da. Kakva grdna šteta.

- Jer da sam došo - nagnuo se Dimitrije preko astala i tijelom privukao stolicu - i kad bih se pito, strijeljo bih ih još sedam puta toliko! A među prvima Hilmi-ef Puzića!

Tu je imam poskočio, naglo raširio oči i prepao se, zbunjen je otišao, tako da mu je izmaklo ono zbog čega se toliko uvijao. Baš se bio pripremio da svog sestrića, zatvorenog odmah negdje po oslobođenju, izdvoji od drugih i ukaže na mnoge časne osobine i zablude mladića, da svojom slatkorječivošću spere s njega, ili kako ublaži ono što ga je teretilo; bijaše to pljačka državnog magazina, a da četvoricu ostalih provalnika što su ležali s njim još više okrivi, ostavi ih tamo gdje jesu i svrsta u treći soj ljudi tzv. munafike, a nije ni znao ni slutio da je i njega Dimitrije V. odavno svrstao u taj munafikluk i osumnjičio ga za suradnju s ustašama, no srećom ne tako opasnu, nekog velikog zla nije počinio, dovoljno je što se povodio za vlašću i klanjao u zajedničkoj molitvi sa Šuljkom, a na mnoge sjednice, protivne ajetima Svemogućeg i namazima koji uzdižu u duhovno i jačaju vrline u neposrednoj Njegovoj blizini, gledao s naklonošću i odobrenjem - nije se dakle vladao po besmeli ni u ime Dobročinitelja. Zaslužio je bio da mu se sudi, ali je ostavljen po strani kako se ne bi produbljivali osjećaji krivnje, a i da bi se mnoge osvetoljubive strasti stišale.

Eto kako se izjalovila posjeta Hilmi-ef Puzića, stoga smo njegovu kratku povijest zadržali u ovom poglavlju, drugdje je ne bismo imali kamo udjenuti, a šteta bi bilo ostati bez nje, pa i toliko koliko je ovdje

izneseno, kao što bi jazuk bilo otići s ovoga svijeta, a ne doznati o Hilmi-ef Puziću. Pogotovu što je takvih ljudi posvuda.

POUZDAN I OBAZRIV. Dok se na drugim mjestima nižu opisi izgradnje, ovdje ističe godina tisuću devetsto četrdeset šesta; pomičemo se u bolji svijet. Dograđena je škola, nastavljena na staru i dobru podlogu, a tek će, dvije godine kasnije, otvaranjem sedmogodišnje, prestati kao četverorazredna.

Nastavnik botanike još nije kročio u L. Školu pohađaju i đaci iz okolnih sela, a nekad su ovdje, u turskim zemanima, samo svećenici bili pismeni, oni su i otvarali prve škole, pa i ovu, na čijim je temeljima dozidana nova. Nekad davno zvala se *Muška pučka učiona*.

L. obiluje kulturnim ostacima. Ima lijepih primjeraka umjetnosti među iskopinama i u crkvama, a dalo je i znamenitih ljudi. Također, spominje se u starim ljetopisima i župskim arhivima, pa i u putopisu A. Fortisa *Viaggio in Dalmazia*.

U temelju apside stare crkvice, na čijem je mjestu sazidana današnja sv. Ilije, otkopana je ploča s čitljivim natpisom: HIC IACET M. HEROS PETAR DULETICH AN: 1694 NATUS ET CAESIS TURCARUM 67 CAPITIBUS AN: 1748 SEPULTIS.

Dosta se toga zna iz prošlosti, čak i mjesto gdje je ubiran tzv. vlaški porez i gdje je davno bio ozidan *Le sbarre*, tu su držani ljudi s istoka i podvrgavani provjeri o kužnim bolestima.

Postoje i osobitosti u rječniku ovog kraja, mnoge je riječi sabrao, još kao gimnazijalac, Tomislav K. i objavio u časopisu *Starine*.

Narod priča da postoji prag na ulazu u L., nekad ga je davno prekoračila trebinjska kraljica, mada to povjesničar Rindalu poriče.

Pronađeno je u Školskom glasniku pismo prvog učitelja u L. Pored nedaća s ogrjevom, đačkom kužinom i školskim priborom, završava ovako:

"Mjesto je malešno, za proći jako ugodno, za kratko ostati privlačno, a za živjeti teško, pogotovu što se čini da je ovdje svako

godišnje doba dulje no igdje na svijetu."

Iz L. je izašlo u svijet svakakvih ljudi, mahom veseljaka, ali i odlične gospode što je, između dva rata, navraćala u zavičaj, svih struka i poziva, a opet, u odnosu na druge grane, najviše liječnika.

Pored toga iz L. su poznate lijepe vezilje.

No, odmah po oslobođenju otvorena je menza društvene prehrane, a od dolaska Dimitrija V. đačka knjižnica i zadružna klaonica umjesto mesnice Paola Menze. Napredak se opažao u svemu. Podignuta je i nova zgrada Odbora, solidna građevina od obrađenog kamena. U prizemlju je bila Zadruga u jednom dijelu, a u drugom Zdravljak i Gostionica. Selidba Odbora protekla je u veselju i uz pratnju harmonike, a u ponoć je, pri razlasku, pala sjen na proslavu: izbila je tuča među regrutima. Dotadašnje boravište Dimitrija V. pretvoreno je u Sabirni magazin ljekovitog bilja.

A već 1950. sve je razvrstano po novom; ta bi godina zaslužila više divljenja, samo što pripovjedač ne zalazi dotle, ni dalje od slike koja mu je ostavljena kao povod za ovaj rukopis: Stjepan K. pred crkvom sv. Arh. Mihaila, lijevo od porušene ograde zasut vjetrom i česticama prašine, prahom zemaljskim najtočnije, u prohladnoj ožujskoj večeri, na pragu druge polovice dvadesetog stoljeća, usamljen kao zrno u beskraju, uzdignute kragne, nošen prema ulazu i spreman zaroniti u tminu kroz raskriljena dvorna vrata, a sve vrijeme je gologlav što je dovoljno da i pripovjedač zasuzi nad jadnim izgledom svog oca. Vratit ćemo se na događaje koji su Stjepana K. doveli do toga, ako je to u moći pripovijedanja, pa se naredno poglavlje, a i cijeli rukopis, vodi u kratkom razmaku od sredine 1948. godine, pa tamo do kasne jeseni i velikog narodnog mitinga, a zalazi malo i u prvu nedjelju Adventa koja pada negdje oko Dana Republike.

One koji oduševljeno stupaju u ovaj rukopis oraspoložit ćemo još i lijepim opisima prirode, pa i mnogim vragolijama što čudno nailaze, nekim sjetnim uspomenama na drage stvari djetinjstva, blagom ironijom tu i tamo, našim krasnim južnim perivojima i zavičajnim

radostima, milinom prizora u kojem cure nose grozdove iz vinograda, a đaci u stranama beru pelin. Manje ćemo prikazivati tečajeve, analfabetske i druge, nestašicu vode i pastirske nedaće s ratnim ostacima, a gotovo da se nećemo osvrtati na klevete i osporavanja našeg puta u blagostanje. Bit će još zadovoljstva kroz cijelu pripovijest.

---

[16] autonomaš

[17] Transcendentno jedinstvo bića i bitka; samo Bog posjeduje istinski bitak, a sve drugo što egzistira zahvaljuje Bogu i od Boga prima egzistiranje. - *prim. nakladnika*

POGLAVLJE ŠESTO

PRIKAZ DJETINJSTVA. Đurica Mrkajić stupio je kao četrnaestogodišnjak u trgovinu Stjepana K. oprezno i stidljivo, kao što seosko dijete ulazi u grad ili bogobojažljiv čovjek u crkvu.

Stajao je pred artiklima poslaganim na policama, čudeći se obilju svakovrsnih stvari. Sve mu se učinilo bogatijim, no što je bilo, drukčijim od onda kad je sam dolazio kupovati divku ili cikoriju, sve etikete i firme raskošnijim i zavodljivijim od svega što je do tad vidio u svom seoskom djetinjstvu. Tako je trgovina Stjepana K. za Đuricu postala drugi dom, pogotovu kad je smrt, u kratkom razmaku, stigla njegove roditelje, iznenadno kao što pohodi sirotinju.

Majka mu se zamakla užetom, bez pravog povoda, ako ga tomu uopće treba tražiti. Oporuke nije ostavila; a i da je željela, ne bi je umjela sročiti. Otac mu je i ranije pobolijevao, na njegova tuženja i okanja svi se već bijahu privikli. Takav je svaki radin-seljak, uvijek malo povit u pojasu i teško se pridiže. Kad je Đuričin otac sahranio ženu, izvan seoskog groblja i bez sanduka, došao je kući i legao pokraj vatre, jeknuo glasno i bolno:

- E, mučenica.

Onda je Đuricu upućivao u život i očuvanje doma i odvraćao rukom dim koji mu je išao u oči. Uvijek mu je zimi točilo iz nosa, a samo bi se povremeno useknuo. Rijetko bi svratio u tuđu kuću i lakše trpio glad,

no uzajmio. I otkad je legao, tu pokraj ognjišta, nije se pridigao do proljeća. Rukama je sve slabije prinosio žlicu ustima.

To živog što su imali, čuvao je Đurica, sjedio u ozelenjeloj gori po cio dan i javljao se jasenovom piskom. Znalo se gdje je i na čijem čuva. I tek što je sve olistalo i počelo da miga u prirodi, otac mu se ukočio, vele presvisnuo za svojom ženom. Đurica mu je savio čeljusti i stegnuo ih rupcem. I prije no je ikomu javio, opremio je oca za sahranu, oprao ga, a to robe što je stari čuvao za crkvu i ukop, obukao mu i položio ga na dvije štice ispred kuće.

Stjepan K., prema sirotinji uvijek dobrotvor, naručio je drveni sanduk tako da je Đuričin otac otmjenije otišao pod zemlju; samo ga je međa dijelila od ženina groba, inače su jednako svemu drugom bili izloženi i spojeni podzemnom tminom.

Stjepan K. uzeo je Đuricu pod svoje. Dječak mu se nije učinio odviše bistrim, premda je osnovnu školu u L. završio s odličnim, a od predmeta su mu najbolje išli račun i vjeronauk. Istina, znao je naizust i velik broj junačkih pjesama i pobožnih legendi, ali bi ih izgovorio samo kad se to od njega traži i uz podosta muke i nagovaranja.

Pozajmicu koju mu je odobrio Stjepan K., svu je utrošio na uređenje doma i okućnice, podigao je ono što je bilo palo, a po urednosti i smislu da je sve na svom mjestu, već kao petnaestogodišnjak, Đurica se izdvojio, ne samo od svojih vršnjaka, nego i od ostalog svijeta, a po čistoći i nedjeljnom rublju bio je među prvima. Stjepanu K. to se dopalo i pripomogao mu je kad god je mogao.

Već u toj dobi Đurica bijaše osamljen i postrance od svog godišta, naglo se izdužio i utanjio, mutirao je na čudan način, bio je to prozukli glas, škripav, neugodan, ali srećom dječak je rijetko i malo govorio. Kad god stanu, uz cestu ili bilo gdje, tri osobe, a s njima Đurica, lako ga je poznati: stoji korak-dva od njih i gleda u prašinu. Tako i pješači ona četiri kilometra od L. do kuće, uz vjetar i zasipanje čestica, isto i po oblačnom i susnježici: korak mu je dugačak i naglo se lomi u koljenima,

vrat pognut a gleda ispred sebe, ni lijevo ni desno, često otpljune u stranu i to je sve.

Tako i dolazi u L., niti ubrzava niti usporava, ma što ga pratilo na putu. Istina, zadržava se pokatkad na mostu i promatra protjecanje, zuri u obalu i rado prati kad se odronjava zemljište. Osluškuje one lagane kratkotrajne šumove osipanja. I tada bi nakratko bio ozaren i veseo. Odatle se vidi stočno pazarište na desnoj strani; ondje skviče krmad, a ima i ostalih životinjskih poziva - rike, meke i blejanja. Sve rjeđe i rjeđe otuda dopire konjsko rzanje, jer konji se tada prodavahu na udaljenom sajmu i za mnogo bolju cijenu. Odlazio je Đurica i na tu tržnicu da bi se nagledao ždrebadi.

Tek što je bio napunio šesnaest godina Đurica je, šparajući od zarade, kupio magarca upravo na tom udaljenom pazaru i već oko podne doveo ga i svezao ispred ulaznih vrata svoje kuće. Milovao je njegovu glatku i meku dlaku, a životinja je žmirkala očima i godila joj je briga i ljubav, nježan osvrt na povijest njenog mesijanskog dostojanstva.

Nekad je magarac služio za karavanski promet kao što se kaže i u *Postanku*, nekad za prijenos tereta i poljske radove, a ne valja uprezati u plug vola i magarca zajedno. Tako piše u Bibliji. Kao što ondje piše da se i na ogrtaču stave rese i da se ne kudi žena s kojom si proveo noć u šatoru i ne ističe njena ružnoća.

U povijesti je magarac služio za jahanje, to stoji zapisano, a i danas je tako. Obično ga jaše ženska čeljad, mahom zabrađena i s pletivom u ruci, klateći se u struku, i uz povremeno gibanje dojki. Sjedaju na goli hrbat, ali češće kad je osamaren; obje su noge na istoj strani, a pri blažem usponu zagrebu o tlo.

Nekad su na magarcu pregonili barila maslinova ulja, drvo za žrtve paljenice, bale vune i cilicijske kostrijeti za nepromočive kabanice grubo tkane. Takvu je nosio i apostol Savle, jedva je išao pod njom, mnogo naboja i rana ostavila mu je na tijelu.

Đurica je pak koristio magarca za dogon smokava u sepetima i za

iznošenje đubriva na dolinu, isto i za drva, burila vode, mlivo, kreč i pržinu, za sva oruđa kad se nose u kovačnicu Muse B. na klepanje.

Magarac nije podložan urokljivim i zlim očima, osim kod muslimana. Đurica ga nije resio nikakvim podvezicama, ni ular plavim manistrama, kao što nije na njemu još ujahao u L., niti u grad, jer to je priznato samo *Jednom*, svi drugi bi ostali nezapaženi, oglašeni kao ljenčine i izrugani.

Svaki ulazak u grad ima svrhe, čovjek ondje ispunjava mnoge od svojih obaveza, a nameću mu ih svi, od familije do zadruge, i stalno strahuje da nešto ne zaboravi, pa bilo to u željezariji ili apoteci, kao što se boji da mu neki od gradskih fakina ne orobi ono malo sirotinje. Nad čovjekom koji odlazi u grad tortura je usavršena, jednako mučen od onih što ga zadužuju za petrolej, ulje, oriz, cukar, kavu, boju za tkanine, kao i od onih što ga opslužuju time. Osvrće se oko sebe da mu nešto ne ispadne i to kad proba gumene opanke ili ulazi u kožarsku radnju. Tako je bilo i s Đuricom u djetinjstvu. Stalno je mislio da će biti zakinut i da je grad stjecište imućnog svijeta koji je do imetka došao nečasnom trgovinom i zakidanjem naivnih seljana. Proći će mnogo događaja i bistre vode proteći da bi se ušlo u grad pravedno i pobjedonosno na "magaretu mladetu magaričinu". Stoga se i Đurica žurno vraća i sjeda u škanj pred kućom, premda je tek sedamnaestogodišnjak. Ali sjeda na način kako to čine stari ljudi - pljuckajući na obje strane i pušeći cigar duhana.

Počeo je pomalo dupsti drvo, rezati i djeljati, obično praznikom kad nije u trgovini i kad sve pospremi oko kuće. Pravio je minijature jarma, rala, kabla, badnja, zatim i upotrebljive stvari: karlice za razlijevanje mlijeka, korita, kace itd., no, tu svoju sklonost nije dosljedno razvijao, čak ju je i zanemario, tako da je od njegova duboreza ostalo malo i to se ne čuva, pojedeno je crvotočinom, a mnogo praha prosuto u vjetar.

Istina, izdvajao se umijećem u drvorezbariji pri izradi pučkih muzičkih instrumenata, a to već kad se bijaše zamomčio. Zadržao je u svojoj kamari gusle od javorova drva s dva kozja roga pri vrhu i lijepo

izvedenom glavom koze - kroz njen vrat probodeno je krcalo kojim se zateže struna od mladoga vranca, ukrašeno je šarama kakve su provedene do kusala; to je zapeta jareća koža po vanjskim rubovima učvršćena drvenim čavlima. Čak je i kobilica preko koje se navija struna sva izrezbarena, a gudalo od drenovine je kao zmija-šarka. Njegove gusle bile su lake kao perce, a kad se gudalo prevuče smolom, jeknu mekim elegičnim zvukom. Posuđivali su ih za sve priredbe pa i sreska takmičenja guslara, pronosile su sjetu prosjačkih pjesama. Izradio je i diple s piskama sa šest otvora na udubljenjima za prste.

Vratimo se na povijest djetinjstva koju većina ljudi proživi, neki pod svojim trsom i smokvom, a mnogi u sumraku. Odmah da kažemo da je Đurica naspram prirodnih pojava stajao u nedoumici; ljetne vrućine teže je podnosio, a dočekivao ih je mahom u gustim krošnjama, hodio je mnogim stazama i kamenjarom, najčešće u gumenoj obući ali i bos, i mnogo puta promatrao mrave i bumbare, kidao krilca konjskim muhama i otpuhivao ih s dlana u visinu zajedno sa srebrnastim leptirovim prahom, izlazio na livade da sluša zujanje i misli o pčelama. Zanio bi se nebeskim prostorom i runima oblaka kao janjcima na ispaši.

Dok je prolazio sjenovitom stranom, nije ni slutio da će se sjećati nečega što je promicalo, a da ništa nije bilo vidljivo osim izduženih zraka i kretanja u sunčevom sustavu. Niti itko drugi pomišlja tada da će odgonetati jednostavne radnje iz djetinjstva, pomalo sjetnog i usamljenog, na dragim proplancima i pod različitim svjetlom, na čatrnji, u jutarnjoj sjeni dubova i popodne na vrelom cementu, dok nudi vodom radnike koji užinaju, polijeva ih iz velikog plehanog bokala i bježi psovan, gađan kamenom, zadihan uzbrdicom jer ga vodi, nekih stotinjak metara, od ceste do njegove kuće. Drhti kao ptica i na vratima spušta rezu.

Ovdje nećemo razrađivati navode o svim postupcima, ne barem sa stanovišta etiološkog pripovijedanja, ni metodom simboličkih oblika djetinjstva, ovdje je zadovoljstvo u umijeću, pripovjedač odiže pokrovac, želi javiti da se ne događa ništa, ali on to saopćava svijetu po

svojoj naravi. Svi, svi koji pišu željeli bi biti apstraktni i nedokučivi.

Kad se uđe u dvadesetu godinu, sve prije toga ujedno se odbacuje. U mnogim kasnijim radnjama utisnut je pečat rane dobi, vječno nas prati sjena maloljetstva. Onaj tko ne upamti okus majčina mlijeka, nije spojen sa svijetom, teško će doći do pouzdanja. Đurica je rano odvojen od sise, ali nikakvim mazanjem bradavice da bi mu se zgrstilo. Rečeno mu je da nema mlijeka i on je to prihvatio. Pod tim je njegov život protjecao. Sve je uzimao kao dovršeno. Nije se protivio slabom objedu, niti bacao posuđe. Trpio je glad i podnosio neimaštinu. No, nije još nigdje proteklo sretno djetinjstvo, pa ni u L. I nema ih mnogo da nisu otrpjeli izrugivanje. Jer rođenje se uklapa u politički okvir i teško nam je.

POSLUŠAN I STRPLJIV. Kad je sve prošlo, a tako i mnoga poniženja, Đurica je napunio dvadeset godina i još se više udaljio od vršnjaka, nije poznavao mladenačke užitke, onaj osmijeh iz djetinjstva, ponekad sjetan, a rjeđe veseo, ugasio se potpuno. Tvrd nabor s obje strane usana pojavio se kao brana i dao mu tmuran izraz. Klonio se razgovora i pogleda u oči, vodio je brigu kod prijema robe i točnog popisa svakog artikla, za mnoge je znao i po više naziva.

Bio je uredan u predavanju pazara i sabiranju, rijetko je odlazio u nabavku, pa i kad ode, slabo je to obavljao. Nikome još nije zakinuo grama na vagi i nitko se nije potužio na nj. Kako u mladićkim godinama tako i kasnije.

Za bankom, u trgovini Stjepana K., proveo je dobar dio života. I uvijek bio poslušan i brz na noge. Ako je imao koju manu onda je to sporost u vraćanju kusura. I po nekoliko bi ga puta mušterije podsjećale na to. On nije bio ljubazan prema njima, niti bi razvalio usta da ih dočeka, ali je zato bio hitar i točan. I to sve bez ijedne riječi. Prema ljudima previše govorljivim još bi se odlučnije zatvarao. Veresiju je bilježio precizno i u cenat.

Trgovinu je otvarao redovno u osam sati, a pazarnim danom uru

ranije. Đurica nije kasnio, uvijek bi uranio i sve uredio, pomeo i naškropio beton pred vratima, a Stjepana K. dočekivao iza banka, u poslu ili nagnut nad računicom, s olovkom iza uha i cigaretom koja dogorijeva i dimi u pepeljari.

Ako poznaje mušteriju, nikad ne bi rekao ni "na" ni "daj", sve bi narudžbe metnuo u košaru i fino složio i sve bez prosipanja usuo u sakete. Novac bi povukao vrhovima prstiju, hitro i uvježbano, uvijek desnom rukom, dok bi lijevom otvarao škrabiju, oprezno kao da je zmija u njoj i svaki put se pogledom uvjerio gdje leži koja novčanica. Krupnije bi stavljao dublje, podvlačio ih ispod ploče od mesinga, a kad nema da razmijeni, vraćao i promrmljao: "Razbij i donesi", a već prešao na sljedećeg.

Neće zar ispasti kako Đurica Mrkajić nikad ništa nije zborio. Doduše, nije premnogo, ali jest toliko da se sporazumije, dakle, imao je i on nužnih riječi, a uvijek bi pale negdje između dva otezanja, sporo i suhoparno, kako bi drukčije. No, Đurica je imao uzvika koliko i drugi, ako ne i više; kažu da mu je to došlo po ocu.

Kad goni krave stalno viče: "Aee, aeee!" Isto, i kad ga potrese neka šteta, daje sebi oduška na svoj način i za svaku od nedaća ima posebno obilježje. Kad ga nečija smrt iznenadi, jekne potmulo i dugo. Kad ljetina omane, samo gunđa, gleda žito na dlanu ili koji drugi zakržljao rod, a kad čuje za lošu vijest, zgrči usta: "Mmmm!"

Na crkavanje živog ili šugu otpljune, a kad dozna za bilo kakav politički događaj samo šuti, prosto je okamenjen i sav usporen. Tada gleda na ljude, oči su mu žive i cakle se, prelazi s lica na lice, sluša i sve pamti, a ne zapitkuje i ne ulazi u odluke i dogovore, čudi se onima što znaju i lako se sporazumijevaju, i vjeruje da je to dano za ljude posebnog kova. Samo što on tada ne ispunjava nikakva zaduženja, opire se činiti ono što je iznad njegovih moći, može mu se sve objasniti, gdje da odnese pošiljku i koga da pozove, kojim riječima i gdje da stane - sve će to odbiti, jer ne poznaje svrhu svega toga, a neće da uči bilo što, jer ulazi u godine kad je kasno, kad je za mnoge spoznaje posve kasno.

Ali i on će jednom poslušati i ispuniti volju drugog, stoga se ova pripovijest o njemu uvodi ovako opširno. Bit će to njegov dan, ispunjen i veseo, a to za pripovjedača vrijedi, mada nije lako odgonetnuti sve njegove razloge.

Još da unesemo i to: potresen je kad se listovi duhana naboraju i probuše pod pjegama plamenjače. A nezadovoljstvo pri procjeni duhana iskazuje škrgutom zuba. Isto, kad se određuje klasa i zakida na vagi, on uzima denjak i snažno ga baca preko velike gomile, udara njime o unutrašnji zid otkupne stanice; nekad se znaju prosuti lijepi i žuti listovi *ravnjaka*.

Ovo što smo odabrali dovoljno je da se pokaže da Đurica nije posve odvojen od svega, štoviše, dio je mnogih zbivanja, samo što je to izražavao škrto i na svoj način, bez mnogo riječi, ali s uzbuđenjem. Svatko je od nas podložan vanjskim događajima; nijedan čovjek ne može opstati ako se barem jednom ne uključi u tok zbivanja. A kad se to jednom dogodi, kad šutljivac postane govorljiv, a tmurko nasmijan, kad se sporać pretvori u brzog i okretnog stvora, a suzdržani u razmetljivca - to je ono što odmah, po prirodi stvari, ulazi u pripovijest. Pri kraju ćemo i to dočarati.

DUŽNO POŠTOVANJE. Kad god Stjepan ulazi u trgovinu, Đurica malko uspori u ma kakvom poslu bio, obazrivo pogledne ispod oka, nekad iskosa a nekad u potpunom sjaju, kao da je zbunjen, a u stvari ukazuje poštovanje prema čovjeku koji mu je pomogao, on na taj način izražava zahvalnost za dobročinstvo i odužuje se. To može da opazi samo uvježbano oko kakvo je pripovjedačevo.

Jutro u trgovini Stjepan bi počeo šaljivo, nazvao bi dobrojutro i odgovorio u ime Đurice. Ako je vani vjetrovito i kišno, Stjepan bi ušao iza banka, stavio podmetač i sjeo na stolicu, otvorio novine i dugo ih čitao. Ali ako je lijepo i blago jutro, to bi isto obavio, samo na klupi pred vratima. A Đurica bi ga u oba slučaja podvorio džezvom kave. Stjepan bi ispijao iz fildžana, sporo i srčući, a Đurica bi na to pazio i

dolijevao mu kad treba. To je bio dio jutarnjeg rituala, toga više popodne nema.

Istina, bilo je nekih nepredviđenih stvari, ali one su već za nama, skoro mrtve. Kad Stjepan ponudi Đuricu rakijom, onda odbija u njegovo ime i stresa se. Kao pri hladnoći. Ili od neugodne gorčine. Kao kad desni utrnu od divljake. Ima još usporedbi, ali se to ljepše svršava: Stjepan u njegovo ime miriše fini trebinjski duhan, napaja se i razvlači ga, nekoliko trina stavlja između zuba i žvače, to je cijeli obred posvećen zemlji, rodnoj godini, uživanju svih slojeva naroda. Đurica bi se na to malo razvedrio, ali ne i osmjehnuo.

Potom bi sve bilo svedeno na španjolskog redovnika fra Romana Panea, koji je donio sjeme duhana u Europu, 1498. godine, posijao ga u vrtu samostana sv. Josipa i uzgojio prve strukove, rod je bio bogat i donio šest branja, nanizao ga je i podigao malu tendu za sušenje, dočekao da ojuži i da ga lijepo izreže, a onda u platnenoj vreći prenese cestom što je onda išla preko Escalonea, gradića, utvrđenog uz obalu Alberche, preko Vente de los Toros de Guisando gdje je Izabela Katolička 1468. godine proglašena kraljicom Kastilije, preko Cebrerosa, Avile, Madrigale do Fontiverose, nekih pedesetak kilometara pred Medinom del Campo; tamo je živjela njegova sestra Katarina, među ostalih pet tisuća stanovnika ove kastilske varošice, smještene u visokoj ravnici, u odsjaju plavetnila ali i bijelih obrisa s juga, od Sierre de Gredos, u jednoj od onih malih kamenih kuća između kojih je razasuto nekoliko kapelica.

Redovnik je pripalio sa svijeće cigaru i zajedno sa sestrom povukao prve dimove, kušali su do kasno u noć da im već bijaše pozlilo. Na kraju su priznali da je ta muka prijatna i da je valja održavati. A već je tada, nakon što je toliki put prevalio fra Roman Pane, da bi radost užitka podijelio sa sestrom, postavljen temelj šverca duhanom, dakle istovremeno s nastankom biljke u Europi.

Tek poslije spominje se slavni Ferdinand Cortez koji je iz Meksika poslao sjeme kao dar svom prijatelju Karlu V., a potom i Gonzalo

Ferdinandes de Oviedo, negdje 1519. godine. A kako to i u drugim područjima biva, Jean Nacot, francuski konzul u Lisabonu, slavljen je kao otac evropskog duhana, makar da je sjeme dobio od nekog moreplovca, a lako može biti i iz rasadnika agronoma Ovieda.

No, bilo tko da je tvorac, *tabacco* se širio Europom, njegov opojan i blag miris dospio je i na dvor, a mekan list na rane i otekline, pridavala su mu se svojstva veća, no što ih je imao. Pancjovus ga je uzimao kao zaštitu od kuge, a u stvari je s plavičastim dimom otjecao umor i misli išle na drugu stranu, daleko od nevolja i briga, stoga je našao, već u početku sedamnaestoga stoljeća, pogodno tlo u Hercegovini i odmah se pročuo, sve sorte imale su specifičnu aromu i boju, Turci su ćefleisali uz duhan i kahvu, a raja se nadala u bolje dane.

Tako je Hercegovina preko duhana spojena s Europom. A tu je priču, tko zna već koji put, Đurica rado slušao, istina, ne bi ga to ometalo u poslu, samo bi malo nagnuo glavu i napregao uho, jer čovjek voli slušati istu priču, pogotovu kad joj pripovjedač ponešto doda i oduzme, a to Stjepan K. svaki put učini. Makar i da je netko drugi priča isto bi bilo tako, a oni koji se ne drže toga nisu slušani, prekidaju ih kako kome padne na pamet.

UREDNOST U POSLU. Đuričina namrgođenost bila je različita, to su već sve mušterije zapažale. Kao što i tmuran dan ima obasjanja, tako ih ima i Đurica, ali samo do granice. Kad bi se ukazala mogućnost da se razveseli više no što treba, oborio bi glavu i okrenuo je u stranu ili bi otišao u podrum da natoči demižanu vina. Vraćao se s mušicama u kosi. No, kako su njega poznavali, tako je i Đurica sve druge.

Već kad mušterija uđe na vrata, odmjeri ga pogledom, ali hitrim i kratkim, i zna kakav će pazar biti, na veresiju ili u gotovom. Ako bi kad otkrio koju nepoštenu radnju pri kupnji, ne bi vikao, nego bi samo izašao iza banka, uzeo takvu osobu za mišicu i izveo je van, pokazavši joj put. A bio je tako jak da kad stegne vrat ili zavrne ruku, ostanu modrice. To su đaci dobro poznavali, naročito oni siromašniji, željni

slatkiša. A inače je Đurica bio sklon surovim šalama s djecom. Uzme kakvog mališana za noge i okrene ga strmoglavce kao da nešto istresa iz njega. Zatim škaklja djecu, čupa im uši, savija vratić pod svoj tur, streca ih i prepada noću, baulja iza drvljanika i zavija kao zvjerčica. Ima još takvih i sličnih radnji, stariji svijet mu to odbija na ljubav prema djeci, a ona bježe da ga ne sretnu. Isto, bijaše jedini čovjek kojem đaci ne skidaju kape i ne nazivaju mu pomagabog! Razbježali bi se s puta, a on se često nàda za njima, pa ako sustigne koje dijete, izvali ga na podinu i dugo muči.

Prema ljudima je gajio povjerenje, doduše razumno i oprezno. Oslanjao se na riječ kao na najčvršći dokaz. No, imaše i on čovjeka u kojeg je sumnjao, čak i dok je bio pošten, ako je taj čovječuljak, prgav i uskih ramena, ugnutih prsiju i s nekom vrstom nerazvijene grbe na leđima, mogao i u čemu biti čestit. A bijaše to, kroz ovaj rukopis već spominjani Špiro, nekada ortak Stjepana K., držao je pokretnu radnjicu na željezničkoj postaji u L., obojenu u bijelo i na dva kotača, uglavnom ju je otvarao u vrijeme putničkog vlaka, a to znači najviše dva puta dnevno, ostalo je vrijeme provodio u bifeu ili u trgovini Stjepana K., i uvijek nešto prigovarao, izazivao ljude i cerio se idiotski.

Đurica ga je kao dječak podnosio, ali čim je ojačao i porastao, okrenuo se protiv njega i zabranio mu pristup u trgovinu kad god je besposlen. Tako je Špiro jednog dana ostavio radnjicu, a svoju zaradu i ono što je uložio, podigao i nestao iz L. Dugo se o njemu ništa nije čulo, osim da je, negdje u Primorju, stupio u žandarmeriju. Teško se u to da povjerovati, a nakon dvije godine, vratio se isti kakav je i otišao. Gdje si bio - nigdje, što si radio - ništa!

Onda je počeo trčkarati za svakakvim poslićima i raditi koliko on misli da je potrebno, a sve napustiti kad mu se prohtije, uzeti nadnicu ili samo dio, i odmah se za te pare najesti i podnapiti. Počeo je pomalo ići uz vlast i pomagati pri kakvoj pljenidbi, pristajati uz finance kad pretresaju i gone nekog. Želio je moć i vlast, a nije bio za to, najprije izgledom, a ni ostalim svojstvima.

Stjepan bi ga uzimao pokatkad za nabavku rakije, slao ga u Imotsku krajinu i Konavle, on se spuštao u konobe, kušao sva pića više no što je pazario, cjenkao se i godio, razblaživao višnjevaču, služio se svim i svačim. Onda se počeo sukobljavati s Đuricom, ni u čemu se nisu slagali, ni u kvaliteti ni izboru, a ni u cijeni pića.

Špiro se već bijaše sav smežurao i zbabio, ali je ostao žilav, svuda se znao protiviti i svaditi s čovjekom i potegnuti nož, istina prečesto, pa je u tome postao neuvjerljiv. Đurica ga je jedini ukrotio. Davio ga je za grlo taman toliko da se više nikad ne usprotivi. Mrzili su se obostrano, a kad ostanu nasamo jedan s drugim, onda je Špiro, onaj hvalisavac i galamdžija, bio taj koji šuti i podnosi, a Đurica bi izlazio iz svoje prirode i siktao na nj psovkama i uvredama, ali nikako glasno, no kroz zube, stegnuto i šištavo; to je mogao razabrati samo onaj koji se već priviknuo na nj i podnosi ga bez opiranja.

Đurica je grdnje iznosio jednu za drugom, bez mnogo razmaka, najčešće ovako: "Kučko od kučke, pi-pogani, krivorepa rđo, jado, krepo", a poslije rata karanjima je pridodao: "Špijune i pi-govno!"

Špiro je bio i ostao čovjek za kojeg se režimi nisu mijenjali, a istodobno i onaj na kojega su sve vlasti računale. Odmah poslije rata, o svemu što se zbivalo u L. pisao je Vidaku, potkazivao i nadodavao, ružio ljude na obje strane, a gdje god mu je zapalo da koga ozlijedi, bèli je to ispunio. Narugao bi se kljastu djetetu i bogalju, isto, lako nasrnuo na udovicu i znao izlagati što pas s maslom ne bi pojeo; i svakog bi osramotio.

Njegova su pisma pripovjedaču bila dostupna, dvoumio se da ih unese u rukopis, najzad je odlučio i odbacio ih, jer to nikamo ne vodi, prepuno je u njima gorčine, zloće i kletvi, a premalo tjeskobnog na čemu pripovjedači mahom tvore svoja djela.

Kad god bi Rosa ušla u trgovinu, Đurica je bio pažljiv, blag, poslušan i umiljat. Iako je Stjepan njegov dobročinitelj, on je mislio da je to sve po ženinu nagovoru. Imao je velikog respekta za njenu porodičnu granu. Rosa je brinula više o domaćinstvu nego o trgovini, a

kad bi Đurica njoj predavao dnevni utržak, ne bi ga ni izbrojila. Istina, Đurica ni nju nije dočekivao nasmijan, ali to Rosa i ne bi tražila od njega. Dovoljno je što se raduje i dvaput hitrije posluži mušteriju da bi mu ostalo vremena da Rosi štogod učini po volji. Kad se njih dvoje osame, obično oko podne, popiju po čašicu likera ili pelinkovca. Đurica tako sjedi, ponosno i muževno, a čini se da će svaki čas otvoriti dušu pred njom i reći sve što ga tišti. No, od svega se samo dignu i udalje, pokatkad ručaju zajedno, ali ga je stid ako je to češće, iznađe neki razlog da odbije objed, a na nj se ne navaljuje mnogo da priđe trpezi. Pa ipak je ovaj šutljivi i zatvoreni čovjek s Rosom najviše govorio i nju najradije slušao. Ako ona odlazi u grad, uvijek bi mu kupila ponešto korisno i to mu ostavila na banak da ga dočeka. Nikad mu dar ne bi uručila i tako prinudila da nešto izusti, lijepo ga je i nenametljivo oslobađala more uljudnosti. Vele da mu je jednom rekla:

- Ne mogu te gledat kako svaki dan klančaš pješice četiri kilometra oduda i četiri odunda!

I kupila mu polovni bicikl.

Ako bi njih dvoje putovali zajedno u grad, onda bi je Đurica uvijek častio u slastičarnici. S njom je prvi put ušao u kino i bio začuđen pred živim i uvelećanim slikama, čak mu je pozlilo i tjeralo ga na povraćanje. Dugo se sjećao vojskovođe kako sjedi ogrnut za stolom, s crnim povezom na oku, vidljiva mu je svaka bora i šupljina na koži. Žena izduženog vrata, s punđom na tjemenu, donosi mu dva isfrigana jaja na poslužavniku i stavlja na stol. Ona se udaljava iza masivnih vrata. Vojskovođa piše, umače perušinu u tintarnicu, a s njegove lijeve strane iskače mačka i doručkuje. Svi su ga iz kino-dvorane upozoravali, ali on je pisao u zanosu. Mačka se već vratila na svoje mjesto, sklupčala se na svilenom jastučiću i počela kunjati. Vojskovođa je lijevom rukom odlomio komadić kruha i pomazao ono što je iza mačke ostalo na tanjuru. Tu se Đurici stužilo.

A kad bi on sam odlazio u grad, vraćao bi se večernjim vlakom i donosio Rosi na dar najčešće neupotrebljive stvari i neukusne sličice,

zapravo ono što je njega očaravalo, razne drangulije s tezgi, staklene ptičice i male limene pijevce, keramičke zviždaljke u obliku konjića i vrča s vodom, dječje guslice iz kukuruzovine tzv. gingaru, čitav jedan izlog nevoljnog djetinjstva. Dirljiva je, međutim, njegova pažnja, on bolje nije umio, a za nešto više i vrednije nije imao. Uostalom, riječ je o harmoniji.

Nije lako kad prođe djetinjstvo bez drugova. Svi imaju neko zadovoljstvo i uživaju u ponečemu. Đurica je sve to skrajnuo u stranu, odmjereno, pokretom zrelog čovjeka. On je svršetak porodične uskosti. Iz njegova doma, tako se čini, još nije izašao veseo čovjek; doduše, nije se ni imao čemu radovati. Rosa je željela preokrenuti taj njegov sumorni produžetak. Bila je obazriva u tome, htjela mu je razviti smisao za sedmi dan odmora i svetu nedjelju, kako bi dao oduška svemu onom što se za proteklih šest dana nakupilo i taložilo u njemu. Kako je znala da bi joj ispunio svaku želju, privoljela ga je da nedjeljom, nekoliko puta zaredom, odu na jutrenje i da ga poduči odgovaranju. Od knjiga mu je dobavila *Kratki tipik*, dovoljno da se uputi i ne pogriješi u crkvenim pravilima, zatim i *Pravoslavni molitvenik* s odgovaranjima na sv. liturgiji i prazničnim antifonama, vhodnima, troparima i kondacima. On je sve dobro izučio i usavršio da je išao u crkvu i bez Rose, a već kao zreo mladić otkrio sve čari nedjeljnog blagdana.

SEDMI DAN. Svuda u svijetu nedjelja se zove danom sastajanja, a ponegdje i spomendanom, uz obilatu pashalnu gozbu koja je sadašnji događaj, a počinje uvečer, ne mnogo od zalaska, ali se lampa mora užgati u pravi čas i ne smije biti previše sjeni da ne padnu po rukama dok lome kruh iznad čaše, a već kad počne lokanje vina iz vrča i bukare, može biti potpuni mrak. Euharistijski mrak.

Ako si ispunio šest radnih dana kao čovjek, nedjelja ti je dana da misliš o budućnosti i kuješ planove s familijom, da se nađeš s bližnjima uvečer za trpezom i mezite nešto. Ako si pak proteklih šest dana proživio nevaljalo, nedjelja ti je dana da se kaješ i postiš; nema

pozlaćenog, sedmokrakog svijećnjaka, s četiri čaše u obliku bademova cvijeta, jer on već osvjetljava prostor sprijeda, tamo gdje je rodbina postigla dobro u minulom tjednu.

Nedjelja je i u prošlosti bila dan suda i iščekivanja, kad se narodu ukazuju objave. A isto i u djetinjstvu na koje pripovjedač gleda s čudom.

Kad se nedjeljni dan osnaži i prođu mnoga jutarnja zadovoljstva i niz čistih stvari, negdje oko deset ura, u dnu pjace, pomalo već prašnjave, telal poziva na okup i udara u bubanj prevelik i bučan, pogotovu što je bubnjar patuljak, a donosi radost dječurliji, glas mu treperi i lijep je za slušanje, a on prvo čitanje razlaže i zamuckuje, potom pijevnim glasom iznosi naredbu za svoje zadovoljstvo, naposljetku, strogo i ozbiljno, ističe važnost uredbe, a i svijeta je oko njega sve više, on se lagano pomiče prema centru, na način kako već kepec hoda, penje se na dvokrake ljestve ispred staklorezačnice, pa i njih pomiče tamo gdje krošnja lipe baca sjenu i to konačno završava:

- Umoljava se pučanstvo da svaki slučaj kašlja-rikavca odmah prijavi zdravstvenom uredu!

Nedjeljom se, po krasnom sunčanom danu, i kroz opojni zrak, širi miris stajskog gnoja, sve tamo do ruba sela, a blag vjetar nanese ga malo i u L.

I svi se na to obziremo i dišemo duboko, jer evo mi postojimo, ovdje na svojoj zemlji, i sve nam je dostupno, ispunjeni smo štalskim gnojivom, razvija se i napreduje naše poljodjelstvo, a isto tako i stočarstvo i druge privredne grane, a sve to stoga što je ovo naš zavičaj, draga Hercegovina, počesto mučena sušom, ali mnogo više udarana strašnim sjevernim vjetrovima.

Ta je naša pokrajina imala toliko imena da ih valja, po Bakulinom šematizmu, iznijeti.

Najprije je napisana kao Humska i Hlonska, a od Porfirogeneta[18] nazvana Kelma, Kelmona, Zakulmia, Kelmum-Kuduergia, pa potom se zvala i Gornja Dalmacija, Vojvodstvo sv. Save,

kao i Hrvatska Dalmacija. Šematizam ističe da je od svih tih imena u uspomeni najviše ostalo vojvodstvo svetog nadbiskupa mileševskoga, a konačni je naziv potekao od posljednjeg svetosavskog vojvode Stjepana, njega je njemački car prozvao Hercog, knez koji vlada, tako je od XV. stoljeća nazvana po njemu Hercegovina, a stanovnici njezini Hercegovci, ljudi čvrste tjelesne građe i jakih kostiju, bez navale debljine i sala, nisu kuljavi kao druge race, ni otromboljenih usana, ni ono mrtvuljavi kao drugi narodi, niti ćeš ijednog naći kržljava ili nakazna, niti pak s razrokim očima i slabom pameću; njihova su lica lijepa, izdužena, oči kao žive žeravice, a kod muškaraca runja umjerena, žene se ističu oblikom tijela i strukom, snagom u rukama, ponesene su za djecom, paćne i čiste.

No, ako neki putopisac opazi kakvu šepavu ženu za kravama, to može biti samo Janja, svastika Paola Menze. Isto, ako vidi kakvo nakazno i kljasto čobanče, bubnjara-patuljka, neka onda istraži njihovo podrijetlo, uvjerit će se da su oni sami, ili netko njihov, pridošlice, tuđa i tanja krv, ostatak mnogih pohodnika i osvajača, raznih civilnih i vojnih uprava, nametanih s Istoka i Zapada.

Tri su vjere ostale utjecajne i najbrojnije: pravoslavna, koja se vodi u Zahumsko-hercegovačkoj eparhiji na čelu s episkopom, a ima preko tridesetak mirskih svećenika, dobar broj crkvi i kapela, sama eparhija razdijeljena je na četrdesetak parohija; islamska, s muftijom na vrhu, preko sto dvadeset džamija, trideset pet mesdžida, četiri turbeta, a opslužuje sedamdeset imama, na području koje je razdijeljeno u sto pedeset džemata; i katolička, objedinjena u mostarskoj biskupiji, a podijeljena na devet dekanata sa šezdeset osam župa i velikim brojem redovnika, crkvi i samostana i mnogo glasila i vjerskog štiva, a na čelu je biskup. Ovaj obavezni dio da svršimo o naravi što je ističe fra Petar Bakula:

"Hercegovci su razdražljivi, ali ne nose dugo srdžbu u duši, niti snuju potajnu osvetu. Lako se i za sitnicu raspale srdžbom, ali se lako i povrate. Nisu proždrljivi, vole popiti. Nadareni su oštroumljem, veseli,

neobično vole pjesme i priče."

A sada kad smo prošli nužni povijesni dio, vraćamo se nedjelji i stočnoj pijaci. Tamo se okupljahu pastiri, razni nakupci iz udaljenih krajeva, gostioničari i vlasnici ćevabdžinica, trgovci iz gradova i ljudi koje do tad nismo poznavali; ova naša naseobina imaše krasnih momaka. Bilo ih je i u prošlosti, a najviđeniji među njima bijaše vojvoda Musić. S njegove crvene kape i tepeluka od kadife, spuštaše se preko kunevine k vratu kita čistih zlatnih žica, a niz bedro, preko čakšira od tamno-modre čoje, sablja posjeklica. Za svilenim pojasom bijahu dva samokresa, a njegovi pastiri gonili su brave, vunu, kozliće, sir i skorup u mješinama.

Ovdje smo prošlost objedinili i sve naveli samo da pokažemo kako smo narod s korijenom, a da se i ranije znalo uživati u mnogim darovima, a posebice u svetoj nedjelji i blagdanskim radostima što ih donosi. Jer i *Otkrivenje* veli: *sve što vidiš u nedjelju, unesi u knjigu!* A vide se obasjani predjeli u daljini, tamo gdje pušu vjetrovi, modričasta brda s bijelim pokrovom. Taj snijeg se kasno otapa, ostaje u nekom zaklonu, barem u onom sjenovitom dijelu gdje sunce i ljeti slabo dopire, pa ipak se jednom otopi, podriven vlagom odozdo, postane skrama tanka kao papir, najzad se i ona polomi.

Ovo je naš svijet i naše imanje, neveliko ali plodno, smješteno u pogodnoj klimi, s uzvisinama i ravninom, povezano gorskim lancima, krasnim krajolicima za uživanje i mnogim bistrim i brzim potocima, s bogatim nalazištima ugljena i bakra i ostalih rudača, a ima rijeka koje izbacuju dragulje, kao što ima divno zasvođenih uzvisina obraslih svakovrsnim travama, ljekovitim vrijesom i pelinom, a sve južnije kaduljom i lavandom. Ima pitomih proplanaka s maslinicima, malo podalje sa smokvama, a dublje prema sjevernoj strani ima krasnih udolina šumovitih i bogatih plodovima lješnjaka, žira i drenjina. Ima crvenkaste zemlje i gline i rastresitog tla pod vinogorjem i nepristupačnih predjela, na jugu obraslih ružmarinom i grmljem, a na sjeveru neprohodnom dračom i smrekovinom. A sve što u Primorju

rađa, može i u Hercegovini. Evo, to je nedjeljni zapis, ispunjen dug prema *Otkrivenju*, a tek sad pripovijest može mirno uvesti Đuricu u daljnji tok.

Tako je za Đuricu Mrkajića nedjelja postala sve, utočište sedmodnevne šutnje. Davao je maha sebi i svom glasu, s uzbuđenjem dočekivao svako praznično svanuće, vodio sve po pravilima i ustavu pravoslavne crkve. Već uoči nedjelje spremao bi se za bogosluženje, a mnoge od poslova za koje su crkovnjaci zaduženi, sam uredio.

Onaj šutljivi i potuljeni trgovački pomoćnik i u neku ruku posvojče Stjepana K. postao je na jutrenju grlatiji od svih. Da je čemerom hranjen šest dana, nedjelja bi ga očistila, jektenija mala i svih osam pravoslavnih glasova što padaju prema pravilima pojanja kako ih koji praznik zaslužuje. Đuricu je to ispunjavalo i osmislilo one ranije sumorne godine i svaku proteklu sedmicu. Iz onog zatvorenog čovjeka i namrgođenog u trgovini, izlazili su blaženi glasovi, a lako je hodio s kadionicom, veseo dok gleda narod u crkvi, a on s pojcima nastavlja pojanje stihira iz *Trioda* i *Mineja* i *Slava i ninje*.

Bio je predan i posvećen, sve je izučio i savladao, kako se što i kojim redom poje, kad svetac ima polijelej s velikim slavoslovljem, a kad bdenije, ovladao pashalnim slovom što ga je iznalazio u godini pomoću mjesečeva i sunčeva kruga, a preko toga obilježja unosio dane nedjeljne i mjesečne u koje padaju pokretni i nepokretni praznici i drugi, u pravoslavnoj crkvi, važni dani. Sve je Đurica sam razaznao bez ikakvog pobližeg tumača.

Đurica je na večernji rijetko bio, dovoljno bi se ujutro iskazao, a sav nemir i treperenje izašlo bi iz njega kroz ponavljanje *Gospodi pomiluj, veliko 3 puta*. Narod je to popratio na svoj način, kao što uvijek biva kad se tko promijeni. Đurica se opet nije zbližavao ni s pojcima na lijevoj ni desnoj pijevnici, ni s onima na sredini hrama, kao ni sa služaščima, niti svjećonoscima, ni s kim. Čim bi izašao iz crkve, jednako bi postajao odbojan za sve, nije ga lako bilo navući na pozdrav, a kamoli na odgovor. Što je imao kazati, rekao bi preko antifona i prazničnih

irmosa. Ali svijet kao svijet, voli nešto priupitati i doviknuti u prolazu: "Jesi li promukao?" ili "Čime si jutros podmazao grlo, Đurica?", premda se na takva pitanja Đurica nije obazirao.

I u trgovini je ostao isti, prema mušterijama i dalje uslužan, uredan i uvijek na vrijeme, pred onima koji ga podbadaju strpljiv, a sa svađalicama i ljudima što se gorde previše, pomirljiv.

S Rosom je isto zadržao onu umilnost koliko je to on mogao i koliko mu je pristajala. Porazgovarao bi s njom kad su nasamo, najčešće o bogosluženju, a dovoljno je da on kaže iza banka: "Na praznik Preobraženja i na odanije njegovo poje se Krstovska katavasija", pa je već govorljiviji no ranije.

A kad Rosa dođe na nedjeljno jutrenje, Đurica bi se isticao nešto dubljim glasom, sve češće bi pogledavao na nju, a opet se njoj činilo da je to po navici, kao glumac što baca pogled s bine. Glavno je da nije držao vrat pognut, a oči oborene kao u trgovini. On nije morao čitati kao drugi, sve je znao naizust. Koliko je puta pojao pred Rosom *Ininje*, glas 8: "Na spasenija stezi nastavi mja Bogorodice, studnimi bo okaljah dugu grjehmi, i v ljenosti vse žitelje moje iždih: no tvojimi molitvami izbavi mja ot vsjakija nečistoti." A sve vrijeme glavu je imao uzdignutu, pogled ponosit i od Rose neodvojiv.

Posljednje je Đurično pojanje bilo pred sam rat, na Blagovijesti. Od Stjepana je bio dobio uskrsni dar, odijelo i bijelu košulju. Na liturgiji su bili svi, čak i oni što su do tad malo ili nikako išli u crkvu. Rosa je povela i dijete; M. se toga ne sjeća, ali pokatkad i tuđe priče koje danomice slušamo, postaju vlastiti doživljaji.

U dva sata popodne zvonila su zvona za večernju, a služila se *Zlatoustova liturgija*. Od tada više Đurica nije stupio u crkvu, rat je proveo u zaklonu što mu ga je Stjepan K. stvorio. Trgovina nije radila redovno, a posljednje dvije godine rata sasvim je stala. Đurica je poslovao oko kuće i to živog što su imali, ali bi radije ostajao u tamnim kutovima i povazdan u podrumu strugao dužice i dna bačvi.

Da još iznesemo ovoliko: dok je Đurica odgovarao na liturgijama,

premca nije imao u tome, a ni ovaj kraj takvog pojca. Postupao je sve najbolje, onako kako treba i što se od čovjeka traži, ni najmanje zabune ili pogreške kod njega nije bilo, niti je suvišnog pokreta učinio, ni glas pobrkao, svih se uputa držao i onoga što je sam naučio, samo što on nikad nije vjerovao u Boga, a još manje u kaluđere, crkva je za nj bila mjesto na kojem se skuplja i bogat i siromašan svijet zajedno, i svi pronose isti miris, tamo se mogu iznijeti jadi i nevolje i to u lijepoj i uređenoj prostoriji, pod sjajnim svijećnjacima i uz neprekidno dogorijevanje, tamo sve višestruko odjekuje i nevoljnik čuje kako se njegov glas umnaža.

No, ako je poruka ove pripovijesti da se dobro i predano rade samo stvari u koje se ne vjeruje, onda nije točno ocijenjena. Đurica je bio takve naravi i u svim drugim obavezama.

Oslobođenje je dočekao isto onako nanesen i tmuran, kao što je primio vijest o ratu. On se izgledom nije mijenjao u bilo kojoj prilici, sve ono novodošlo što ga zadesi, ispunjavao je kako valja, a nije riječ samo o poslušnosti. Znao se kloniti nepravedne strane, to se da potkrijepiti primjerima iz ratnog doba. Kao što je dobro nanjušio da po oslobođenju nije poželjno ulaziti u crkvu i stajati na pijevnici, niti odgovarati na liturgiji, iako ga nitko nije upozorio ili mu to predbacio. On je uvijek, na neki način, ispunjavao nečiju misao koja njemu nije rečena, pa čak i kad bi postala obavezna, on bi bio posljednji zadužen.

Kad je Stjepan K. opremio trgovinu i otvorio radnju, Đurica je nastavio sve kao i ranije. Istina, trgovina je oskudijevala u živežnim namirnicama, ali je dobivala u galanteriji i raznim poslijeratnim rukotvorinama. Mnoge stvarčice, boce i pipe, škatule pune vezica za cipele, male i lijepe flašice orahova ulja, gotovo sve od željezarije, dakle i alat: blanje, šege, mistrije, itd., sve ono što je u ratu bilo sklonjeno u podrum, sad je izneseno i raspoređeno na policama. Ponekad je trgovina izgledala pusta i sva od tih hladnih stvari koje dugo mogu trajati i svašta preživjeti, a svaka nova nabavka kad stigne, kratko ostane u radnji, rasproda se i razgrabi, pogotovu ako je za pojesti i popiti;

sepet smokava plane za tili čas, a da ne navodimo fine artikle.

Crkvu su posjećivali nazadni i zaostali ljudi, pa oni što se inate s narodnim vlastima i uvijek hoće protivno, misle da oni gospodare i umuju mimo sve. Ne slažu se ni da se trg u L. prozove po vođi revolucije, no se potežu nekih loza i koljenovića, jašta no ih sprcat u podrum, druge nema.

Đurica je opet provodio u trgovini šest korisnih dana, a nedjelju nije imao čemu posvetiti. Osjećao je da poredak svakodnevice valja izmijeniti. Počeo je pomalo svirati uz dvojnice, najprije u potaji, dok nije uvježbao, a onda bi iznosio škanj pred vrata i širio zvuke dipli u nedjeljna, praznična jutra. I nije se na tome zadržao, no je naučio i udaranje u gusle i to brzo savladao; imali su i drugi zadovoljstva, dakle svi oni koji su ga željeli čuti. Đurica je napredovao na još nekim instrumentima, a za Prvi maj 1948. godine, svoje umijeće pokazao na seoskoj priredbi; išli su mnogi iz L., željni zvukova, napajali su se tamo, milina ih je bilo gledati u povratku.

Đurica je u kratkom roku dobavio mnoge lijepe primjerke muzičkih, narodnih rukotvorina, malo se bijaše otvorio prema svijetu, ali tek toliko da bi pronašao i naručio instrumente, unio ih u kuću i isprobao i složio po onom redu i značenju što im ga je sam odredio i namijenio i po tome kako je koji poznavao. A već imaše iz roda žičanih instrumenata: gusle na jednoj struni, lijericu s tri žice, vojvođansku tamburu-dangubu, kupljenu od nekog kolonista, mada na njoj nije znao, a ni mogao naučiti svirati, niti bi mu izgledu i stasu pristajala, a od usnih sviraljki: dvojnice, zurnu hercegovačku, nekoliko frula, panovu sviralu, diple s piskom, gajde na mijeh, kozarski rog s dalmatinske međe, malo sopilo i dječju sviralicu-duduk, a od udaraljki: jednu čegrtaljku i čaktar od bronce.

Sve to sam nije mogao pokrenuti i okružiti se zvukovima, a želio je. Drugi nitko nije htio s njim, ljudi su imali svojih zadovoljstava i briga, i nedjelju bi dočekali za odmor, posvećivali se familiji, zaronivši brže-bolje u tišinu. Đurica je nalazio utočišta, nakon šestodnevnog

posluživanja, u tim zvukovima i muzici što ga je uzdizala do lijepih osjećaja, daleko od trgovinske čamotinje i onog ustajalog zraka unutra, mirisa na trulo voće i kvasinu. Nedjeljom bi počinjao rano, otprilike u isto vrijeme kao i nekad na jutrenji, izmijenio bi po nekoliko instrumenata, čak i one što ih nikad nije zavolio, i odabrao zvuk koji bi ga te nedjelje najviše dirnuo u onu njegovu unutarnju, treperavu žicu. A ratari su i berači duhana već svršavali s dnevnim poslom, vraćali se na marendu i u prolazu dovikivali:

"A, Đurica, a pusti Đurica, zorom pjeva ko pameti nema!"

Njemu su najbolje pristajale dvojnice, izvijao je na njima što je htio. No, imat će kad i uz druge, sve se može naučiti, budućnost je pred njim, a bit će još gorkih sati i samoće i neimaštine, imat će razloga da se skloni u kakvu mu drago zvučnu kulu, eto sve dok ne legne u savršenu i vječnu gluhoću.

Već ponedjeljkom Đurica je počinjao narednu sedmicu, utvrđenu i bez ikakvog pomicanja, može biti s kojim doživljajem što ga nameće različit svijet koji tamo svraća, a svakojakih ćudi ima, no to je samo malo, gotovo ga nikad nije potreslo ili izvelo iz njegova oklopa. Pa pošto bi otključao i pomeo radnju, po istom je redu i običaju, svakog jutra, dočekivao Stjepana K., sve kao i za vrijeme stare Jugoslavije, šutnjom i uz kavu i bogme pažljivo. Samo jednom nije, a o tome ćemo kratko.

JAO TRGOVCIMA. Ponedjeljkom je bio mali pazar u L., još otkad je pao kadiluk, a to se nastavilo i po ovom oslobođenju. Bijahu se pazarlije odmah sjatile, kao po dogovoru, da se štogod proda i kupi, a više da se raspitaju o novoj vlasti i upravi, i odnesu, gore u sela, vijesti o svemu i više no su ih čuli, a nimalo dobrih i valjanih, već mahom zastrašujućih: te da će sve pod kolektiv i u državne ruke, u zadrugu i na jedan kazan, da će mnoge familije predići u Vojvodinu, a onima koji ostanu zabraniti držanje koza i sječu šume. Seljaci će pocrkati od studeni, morat će se, htjeli ili ne, primicati gradovima i hvatati posao na utovaru ili kakav mu

drago, njihovu će zemlju i tako prepoloviti i jednako razdijeliti, neće se smjeti po nadnicu u drugoga, a domaćinstvo će moći toviti jedno krme i napasati dvije krave, sve preko toga ide u zajednicu.

I tako, od jednog do drugog ponedjeljka, vijesti svakakvih, nekad gorih, a crno boljih, pa su odbornici držali konferencije po selima, svuda, na čistini i pod krošnjama oraha ili u većoj hladovini, na gustijerni i kraj škole, u nekom viđenijem domu, a vraćali se po mraku, s glavnjom u ruci i upaljenom gumom, s nepromočivim ceradama kad je kiša, a otud gdje ima ceste, terenskim džipom.

Đurica je ponedjeljkom trgovinu otključavao u sedam sati, ljeti-zimi, a večer prije očistio i pomeo, da bi Stjepan sišao u trgovinu tek poslije osam, kad su već kupci-galamdžije pazarili i umicali s punim torbama, a kosci isprobavali kose, zveckali po njima i prinosili ih do uha, iznosili na sunce i sječivo prevlačili palcem ili bi se s nasadom-kosištem razmahali po radnji, malo pognuti, naglog trzaja u koljenu, kao da su na sjenokosnoj livadi, onda bi odmjeravali težinu kosišta, pa ga prislonili uz banak i neko vrijeme promatrali iskosa, uz nabiranje i stezanje usana, ostavili bi ga tu dok se dobro razmisle i priberu i skontaju sve što su prodali i pazarili, pa se vraćali i još zagledali, a oko podne, ili pred samo zatvaranje, kupovali.

Bijaše već davno granulo sunce i tog ponedjeljka 1948. godine, osam ura je dobar komad dana, pogotovu u lipnju, a trgovina Stjepana K. još bijaše zaključana, kapci na prozorima priljubljeni.

Žagor na pazaru u to vrijeme ide naviše, a već kad pasa podne, malo pazarište se ispražnjuje, još za neko doba žene u crnom stoje kraj boca drenjinove vode i kotura voska, pa se i one pokupe i razdvoje, graju dok napuštaju L. i sporo zamiču stranom prema sjevernoj cesti, štite se od sunca na sve načine, hodaju prečacem kuda ima hladovine i, prije nego zamaknu iza prenke, osvrću se na L., gledaju koliko se proteže na južnu stranu, duboko u pitominu, tamo se cesta savija u lakat, jedan se kraj puta, kao pošljunčena staza, penje uzbrdicom u dva-tri zavoja, stiže do muslimanskog groblja pri strani i tu prestaje, među nagnutim nišanima.

I tada lipanj bijaše blag, dovoljno rose i prijatne ispaše, uz mnoštvo pratećih zvukova, zvona i čegrtaljki, uz poj ptica i komešanje živih bića, čak i onih sićušnih. A isto, bijaše prirodno da se tko bilo od probuđene nacije upita:

"Što 'vo Đurica jutros ne otvara, fala je bogu. Neki belaj jes!"

Stjepan K. je sišao i sam otključao vrata i raskrilio škure, zrak je unutra bio opor i težak. Vrata je pritvorio za sobom, jer kad stavi letvu između dovrataka to nitko ne poštuje, svi se provlače i ulaze unutra. Pod je naškropio vodom, uzeo metlu i počeo čistiti, a prašina je uvijek nešto staro i u raspadanju, osjeća se njuhom i okusom. Pomalo se ljutio na Đuricu, ali više brinuo, a ipak je htio da ga obraduje i dorani čistu trgovinu. Bijaše zagušljivo i vruće, pa je Stjepan prišao do banka, skinuo svoju radnu košulju bez ovratnika, kamisiolu od zelenog serža i pogledao kroz prozor, stoga što se naglo zanjihala krošnja mlade lipe, u stvari je vezan bik tukao čelom u stablo. Tek što bijaše odlučio da izađe i odriješi ga, zna se kako se i gdje vežu volovi, otuda se pojavi Đurica na biciklu, zvonio je sve otkad je ušao u L., a za sjedalo privezao osamareno magare koje nekad trči usporedo, a nekad izostaje i prelazi s druge strane, prestiže biciklista i to sve s lakoćom i veselo, rijetko bi druga životinja to podnijela, no bi zatezala i vukla u stranu. Stjepan nije odolio a da se tom prizoru ne nasmije.

Đurica je ušao u trgovinu oprezno, ništa bahato, a ni ponizno, a Stjepan je odmah opazio da neobično nastupa, ne bi on ranije gledao širom otvorenih očiju, niti na taj način pognuo glavu; to je onaj pogled koji izaziva sugovornika, ispituje mu držanje ili ga hvata u zamku i čeka da mu iznese čvrst dokaz ili javi povjerljivu vijest. Kad se Đurica nasmijao, za Stjepana to bijaše posve nov prizor; njegove tanke usne naglo su se rastegle, a gornja pobjegla i gotovo se spojila s nozdrvama, desni su iskočile i istakle dugačke i crne zube.

- Dobrojutro gazda! Ha, ha, ha! Smijem se na ovo gazda, đe rekoh tako. Oho, ho, ho! Sad smo po tome jednaki! Hi, hi, hi!

Kako se zagrcnuo smijehom, Stjepan je gledao na nj kao na

neznanca, s čuđenjem, jer više ništa nije bilo da ih spoji - kako se prisnost i prijateljstvo lako raspadnu, a dobročinstvo začas zaboravi.

Gledao je neobične Đuričine kretnje, žive oči i sve modrije desni, hitar hod po radnji, dizanje kažiprsta visoko - sve se to slijevalo u novu i do tad nepoznatu pojavu. Onaj šutljivi i spori čovjek bio je kočoperan, ali nezgrapan i ne odviše siguran u toj ulozi, štoviše žalostan.

Stjepan se susprezao, nije se htio nasmijati jadnom položaju u kojem se obreo njegov pomoćnik - ne bi to bilo ljudski, a i htio je ostati sabran i miran, otmjen u svom jadu. Ni sa kim ne stupati u prepirku i ne voditi nikakav spor oko nacionalizacije, nego podnositi i sve uzimati onako kako je, jer što god mu dali za trgovinu, i koliko god mislili da je pravo, njemu će dovoljno ostati, a uza sve, još i ponosa.

Ne bi valjalo da se protivi bilo kakvim sredstvom, ni da se poteže pravedne naplate, jer ona se pokazuje dvojakom: kao kazna i nagrada istovremeno; zbog te dvostrukosti izranja misao o onostranoj naplati, stoga ne gunđaj isprazno, a ako je negdje nepravda na pomolu, uzmiči!

Pridošlice i mušterije koje su htjele u trgovinu, Đurica je grubo odbio, a u govoru iza banka bio je previše ushićen, pa tako zna izbiti pomalo mržnje i prijetnji - to mu bogme ne valja.

- U kolektiv! U kolektiv, gazda! - izgovarao je Đurica i to sve potvrđivao napadnim gestama. - I gospodu malo da nažuli jaram. Svi su moji, tamo nazad tri koljena, sekali i teglili tuđe, pa ni fala. Podigoše cio ovi kraj, a odoše željni svega. Nisu imali su čim prismočit guku pure. E, sad je drugo došlo, sve spada pod narod, narodnu vlast i narodnu imovinu. Rečeno mi je u odboru da izađeš onako kako te zatečem i da možeš iznijet samo ono što ti se u rukama zadesi. Eto, viđu da držiš metlu, izađi š njom i uzjaši je ako hoćeš! Ho, ho, ho! - još se jednom slatko zagrcnuo.

Stjepan K. poslušno je izašao, kako mu je Đurica i odredio. Malko je zastao ispred trgovine, jer mu je magare mahnulo glavom; tu bi životinju uvijek rado pogladio, jer je lijepo obilježena na hrptu.

Đurica je stajao na pragu trgovine i gledao za Stjepanom, a on je

lagano hodao, ponizno, a otmjeno, gol do pojasa. Trebalo je obići čatrnju da bi se popeo kamenim skalinima do velike kamare, tamo je Rosa sjedila i vezla tavaju od indijske svile i ukrašavala je resama optočenim po rubu.

- Što se ne obučeš u haljine Isusa Hrista! - doviknuo je Đurica, prsnuvši u smijeh toj glupoj rečenici.

Rosa je briznula u plač i odložila vezivo, dok joj je Stjepan polako iznosio i razumno prikazivao ukidanje privatnog vlasništva. Teško ju je mogao urazumiti, a ona još teže zaustaviti plač. Posrnula je na krevet između kušina, bijahu to kapecali, tvrdi i plitki, od flandrijskog platna; skružala se na pokrivaču i već ridala, a naspram nje, kraj prozorske zavjese boje plama, stajao je Stjepan K., ne kao utjeha, već kao simbol smirenosti, a udvajao se u velikom ogledalu koje bijaše raspuklo po dijagonali, povremeno je slušao stative iz Tonkine sobe, tiho je govorio o tome kako još imaju svega u izobilju, makar da je i pretjerivao, zvučalo je istinito, a naveo je vrijednih stvari i pogodnih za rasprodaju. Svaku je riječ odmjerio kao siguran dokaz, i jamčio za uredan i dostojan život, njoj i djetetu. Briga i ljubav prema obitelji i tako su krasili njegovu prirodu, a što su sati bili teži, ta se osobina isticala. No, kako je on jačao kad ga zadesi nevolja, tako je Rosa propadala; njoj bijaše u krvi crno predviđanje, čak i u danima trgovinskog uspona njenog muža, ona je bila nadarena da pretkazuje porodično posrnuće.

Još je jecala na krevetu, zastrtom pamučnom koltrom, dok joj je ruka neumorno tragala da makar što dotakne, najprije rubac, pa tek i neki od radosnih simbola, ovalni medaljon u bareljefu, ili koji drugi. Stjepanov dar. Odatle, pa dalje, vodi se, nenametljivo i suhoparnim stilom, povijest njenog straha, tek ovlašno, kad pripovjedaču pogoduje, jer ostali događaji, nametnuti redoslijedom, požuruju ga.

Ovdje se svi zanimaju za popis, ne toliko zbog uvida u trgovinu Stjepana K., to nije lako obaviti, pored vidljivih stvari uvijek postoje skrivene, koliko zbog Đurice što ga je predano izveo, napisao i priložio Odboru. A sve je svoje snage upro da stvari nazove pravim imenom i

rasporedi ih po značenju i korisnosti, ne samo one koje su mu bile na dohvat ruke i u policama, već i one u domaćinstvu, a Đurica ih se prisjećao, htio je prikazati cio uvid u dom i imetak Stjepana K., i to odmjeriti sa sobom i ostalom sirotinjom, da bi se tako još čvršće povjerovalo u pravednost zakona i poravnanje razlika, ako već ne u konačnu jednakost.

POPIS. Đurica je izvana prikucao, na komadiću kartona, natpis s velikim štampanim slovima: LIKVIDATURA. Zaključao je vrata, a prozore raskrilio i stajao neko vrijeme iza željeznih rešetki, olovom zalivenih u sve četiri bande prozora: utoliko je magare prestalo s revanjem.

Jutro je pomalo odmicalo od opojnih i blagih oznaka lipnja, pritiskali su ga obrisi dnevne vrućine. To još nije ni blizu onome kako ovdje zna zvijezda upeći. Bolji poznavatelji prilika u Hercegovini tvrde da smo sami krivi, u prošlosti smo sjekli šume i prodavali ih po mizernoj cijeni, ogoljeli smo predjele i sad smo izloženi suncu i vjetru.

Đurica je u Odboru dobio teku tvrdih korica, a prvi list već je bio ispisan krasopisom Grgurovića, predratnog sreskog pisara, a sada i službeno zaduženog da sprovede likvidaciju. Tamo je on upisao uredbu i član po kojemu se vrši popis, naziv trgovine i vlasnika, mjesto i srez, datum i sat. Đurica je preko toga mirno prešao, opljunuvši prst, a na sljedećem listu uveo svoje ime kao izvršitelja popisa. Sam je stvorio redoslijed i po svome dao konačni inventar.

Tek oko podne, kad je već Đurica poodmakao sa skidanjem artikala s polica, jer će sve biti sortirano po novome i s novim cijenama, Grgurović ga je posjetio i donio formulare koje mora ispuniti Stjepan K. Isto popodne, sam Grgurović popisao je i zatvorio krojačnicu Selimbegovićevu, ona je naime prerasla u krojačku zadrugu, a bivši vlasnik ostao u njoj; usluge su bile jeftinije, a kroj i šivanje slabiji. Grgurović je bio popustljiviji od Đurice, dopustio je vlasniku da zadrži dio pribora za sebe i povjerljivo mu rekao da sve ovo neće dugo durat i

da će država, ma ni u roku tri godine, poticati na privatne usluge i zanatske radionice.

Đurica je bio neumoljiv. Vele da mu je Rosa iskala raspelo, ono i tako ne spada u trgovinu, već u zbirku nabožnog života i ima porodično značenje, a on ju je odbio i izrugao, bio je ohol i ružno se ponio, razgovarao je držeći se rukama za rešetke na prozoru i preko cigarete koja je bila obalavljena, pa ju je tako raskvašenu ispljunuo van, mimo Rose, a potom je i njene molbe sveo tamo gdje one ne spadaju, uzeo povjerljiv ton i šaptao kao đavo iz trgovine, da to nije pravoslavno raspelo, no kako je od srebra, iskucano, gravirano, lijevano, to će se dati na preradu i služiti u druge svrhe.

Tonka ga je proklela bacivši crnu maramu ispred koljena. Rasplela je kosu i spustila u krilo. Bile su joj vlasi sijede, a on ju je sramotio, već kako to čine zli ljudi prema onome koga je zadesila prirodna nevolja: Tonka bijaše usidjelica, muška je ruka nije taknula, pa ju je Đurica zvao unutra na ružan i sramotan način, a to je bio jedini način da se makne ispred radnje i stane s kletvama.

U svom popisu Đurica je najprije iznio podatke o prostoriji gdje je trgovina, a isto i o podrumu, izbi i magazinu, ovlaš se osvrnuo i na druge prostorije, iako ne spadaju pod zakonsku odredbu, nadležnima je to i tako poznato, a u Poreznoj upravi još davno zavedeno. Potom je prikazao ambalažu i opremu trgovine, mjere banka i polica, pomagala i sprave, pa je iz toga izdvojio dvije decimalne vage i unio ih među ostale mjere kao zasebnu stavku popisa. Tu je spao i stari kantar iz podruma na principu visećeg utega i plitice za teret, sić za tekućinu od oko devet litara, kutlača za mjeru ulja. Podrumski inventar pokazan je u šturom redanju isto kao i spremnica za alat, dakle tri velike bačve i karatilo kvasine, polubadanj za vrenje masta i drveni lijevak, cjediljka za vino, dvije manje bačve s pipom (u jednoj je stara lozovača), venecijansko barilo i kamenica za ulje, dvokrake ljestve, jedan bigunac i gradela za rešetanje zgnječenog grožđa. Ostalo suđe zatečeno u podrumu, sortirao je i popisao kao kuhinjske potrepštine.

Za sebe je uzeo bakreni ibrik i jednu posrebrenu žličicu, te Stjepanov fildžan, jer Đurica bijaše veliki kavopija i meraklija, znao je kad kava valja, a za duhan je mogao odrediti, ne samo sortu, već i od kojeg je branja. Alat iz podruma podveo je pod ostala oruđa i tome dodao konjsku opremu. Sama izba bila je u stvari skladište mnogih rashodovanih naprava i stvari zastarjelih već, stoga i odbačenih: metalni umivaonici za brijanje, lavori otučeni i pohrđani, karbitnjače, uljane svjetiljke, stare oglavi, mnogi iskrzani remeni, te razne alatljike, istrošene i tupe; sve je to bilo na hrpi, u stražnjem dijelu izbe, dakle, čitav otpad starog domaćinstva, ne može se više ni imenovati. U prednjem dijelu bio je upotrebljiv sadašnji alat, uredno spremljen, pa ga je popisivač lako unio u svoju teku i dao mu dobar prostor.

Đurica se najviše trudio da rasvijetli svaku i najmanju stvar iz magazina. I otprije ga je taj dio trgovine privlačio i sam je svemu davao poredak, i na svoju ruku, za vrijeme rata, posakrivao nešto od te robe, ma koliko se tome Stjepan K. protivio. Sad ga je dopalo da to razvrsta i prisvoji, premda je za sebe izdvojio one stvari što su mu u djetinjstvu izgledale važne i nedostižne, a namijenjene muškom svijetu za njegu, kad se uređuje i sprema nedjeljom, odlazi u gradove i posve daleko od ognjišta. Tako je zadržao kutiju brijaćih britvi, četkica za sapunanje, kocke stipse, ogledalo u kožnom okviru, bočice orahova ulja i kutije, grožđanu mast za usne i dr. A kasno navečer natovario je na magarca dva sepeta stvari što ih je prisvojio: peču svile i velura, te načet zamot damasta i bodenskog platna; za njega je tekstil bio oličenje imućnosti, a košulje i dugmad na manšetama, pa rub pegle na hlačama da muha posrne s njega, znak velikog gospodstva. Pronašao je i jedan posrebreni lanac i šest nizova i sklonio ga. Stavio je u sepet i malu kutiju žutih utega od pet deka pa nadalje, nešto školskog pribora i salame i demižon medovine, te onu ploču od mesinga kojom je pritiskivao novčanice i još sitnica i starudije, niti vrijedne spomena.

Nije od važnosti redati popisane artikle u samoj trgovini mješovitom robom, već, uz pripovjedački oprez, svesti događaje na

konačno mirovanje, polako im izmicati, a istaći još samo toliko da se nadopuni znatiželja čitateljeva, blago opažati, bez žara, ali s naklonošću pisati o svima, ne previše hvaliti, ni kuditi mnoga svojstva, pa ni to što je kod Đurice jenjavalo oduševljenje čim je obavio popis, kao da ga je taj čin dovoljno ispunio i u njemu udovoljio tu potrebu da sam, odriješenih ruku, sprovede inventuru, uđe u sve tamne i skrivene prostore, da sam izmjeri, rasporedi i odredi cijenu artiklima; ne likvidaciju, već uvid u stvarnost.

Kad je odnio Stjepanu K. svoj popis na ovjeru, rekao mu je da ima pravo uložiti prigovor u roku od osam dana, na točnost i procjenu trgovine, tek u njemu bijaše splasnula ona žestina kojom je nastupio i sva ona oholost dana, a koliko sutra, život i svijet oko sebe i dalje je gledao očima dugogodišnjeg trgovačkog pomoćnika.

KONAČNI POLOŽAJ. Đuričin popis je odobren i priznat, a po njemu je Stjepanu K. naknada isplaćena u državnim obligacijama.

Skinuta je firma i postavljena nova: ZADRUŽNA PRODAVAONICA MJEŠOVITE ROBE BR. 2. Trgovinu je vodio Đurica, bezvoljno i lijeno. U isto vrijeme oduzeta je i zgrada bivše žandarmerijske postaje koju je Stjepan K. otkupio nakon pada Austro-Ugarske; tamo su već pristizale velike bačve, a s jeseni se kotrljala vinska burad *Hepokove* poslovnice.

I život u L. pomakao se bliže Zadruzi i Vinariji, a Đuričina prodavaonica ostala po strani, rijetko je tko u nju svraćao, a nije se ni imalo što kupiti. Trgovina se postepeno praznila i svodila na gole police, tužnu neimaštinu i čemer provincije, a Đurica ju je svakodnevno otvarao, dreždao sam unutra, oko podne zastirao mušemom stol pred vratima i objedovao u hladu, pod treperenjem lozinog lista i tu sjedio sve do zalaska, s vremena na vrijeme otpozdravio prolaznicima: "Uzdravlje i dobra ti sreća", pa se opet savio u svoju osamu, priželjkivao je da netko uđe, ne da bi ga valjano poslužio kao nekad, već da bi nešto progovorio, raspitao se o nekom ili o promjenama štogod

doznao.

Frulu, ni bilo koji drugi instrument, više nije uzeo u ruke. Povazdan je sjedio, protezao se i glasno zijevao, kao da se tako oslobađa dosade i pospanosti.

Promatrao je desetogodišnjeg M. kad protrči s jajetom u ruci ili vuče na štapu ubijenu zmijurinu. Gledao ga je iz svakog položaja, nalakćen i odsutan, s bradom i ustima u dlanu, ispruženih nogu dok sjedi i isisava zub, uz onaj brzi mig uglovima usana, iz odvažnog sjedećeg stava vlasnika trgovine, ili dok stoji, rukom oslonjen o dovratak.

Ponekad bi ga iznenada ščepao kao što se živinče zgrabi, pa bi dječakovu glavu uvlačio među svoja koljena, stezao mu vrat bedrima, smijao se na priprost način, onim rzanjem kakvim se ni luda ne služi, dok bi se dječak gušio u smradu i sve podnosio; koliko je puta zbog toga izbila svađa i bilo povike. Dječaku je preostalo da sanja o zaštitniku.

Kao da je Đurica znao da će ga M., tako krhak, a živ i bistar dječak, pjegavog nosa i očiju boje višnje, uvesti u priču, pronijeti dalje od L. njegovu sudbinu i povezati je u svijetu sa sličnima, pa ga je ponekad pogostio i lijepo uslužio kao odraslog.

Kad je već jesen bila blizu i počelo zlatno osipanje prirode, Đurica je načeo za dječaka lanjski pršut, rezao je tanke, lijepe fetice, drugi su to s čežnjom promatrali, a odozgo, prije zrenja, sam od sebe, kao nevidljivim nožicama otkinut, pao je velik grozd, ravno na njihov astal.

Zrna su se prosula i to je bilo čudno, zajedno su bauljali na koljenima, kupili ih i zobali kao ptičurine, jer to je bio neki znak i nenametljiv dar prirode, svakako dio života, pogodnost stvorena kao točka na jedno razdoblje, kao čaša vina, gnjevna ili radosna ispitat će učenici i tumači ovog rukopisa.

Već nakon berbe trgovina se ugasila i stavljena je pod ključ. Đurica je premješten u piljarnicu, uzvikivao je nad sepetima i gajbama da je salata, povrće i zelen i sve drugo slađe iz državne piljarnice nego na

pijaci, iz privatnih košara. Da su smokve i jabuke, pa i nizovi suhih rogača, sokovi života.

---

[18] Bizantski car Konstantin VII. Porfirogenet (912. - 959.) u svom djelu "O upravljanju carstvom" (De administrando imperio), između ostalog, pisao je o pokrštenju i doseljenju naroda u krajeve današnje Hercegovine i Dalmacije. - *prim. nakladnika*

POGLAVLJE SEDMO

BIK. Paolo Menze buđen je mukanjem krava i teladi, tupim odjekom ljokača po njušci, Janjinim kreštanjem i predavanjem mâla vrazima, prevrtanjem kabla i šumom muževine dok je upija suha balega; uho mirno sluša sve što nasrće na nj u toku jutra. A ne zna kakav dan ide.

Janja nije sklapala usta otkad uđe u štalu, počne blago i dobrodušno, odmah palom izbacuje svježe balege na hrpu gnoja ispred vrata; u nj se ponekad, kad je upaljen varopekom od trideset sedam i više stupnjeva, ukopavao Paolo Menze - bijaše to njegova metoda liječenja kostiju, pario se do iscrpljenja, a Janja mu je polijevala glavu vodom iz škudele izrađene u majolici. Kad je nag izlazio, sav se pušio, a hrpa još dugo poslije isparavala.

Stajsko čišćenje Janja je obavljala strpljivo, ne libeći se ošporkati ruke, jer bi ih potom istrljala slamom iz jasala. No, kad oteljenoj kravi stavlja crvenu pređu na rep, ili teletu drvenu žlicu oko šije, da ih sačuva od uroka, pa je životinja ne posluša kako valja, ona zagraje svim ustaljenim kletvama, rijetko dodaje koju novu, a najčešće bijahu: "Đ'oli ti sisu s'ali i drob ti riknuo, dabogda!" Lomatala se po štali, nosila s jačima od sebe i budila okolinu.

Kad bi je bik ošinuo repom, znala je zaplakati i udaljiti se od njega, nemoćna da mu naudi, čak i kad bi ga nečim gađala, on bi samo pomaknuo uho i nastavio žmirkati tako silan i postojan u svojoj snazi.

Umio je lijeno osvrnuti se i nimalo miroljubivo frknuti kroz nozdrve, a na svaki njezin pokret mahnuo bi glavom i tako je opomenuo ili joj priprijetio da ostane ondje gdje je. Ona mu je, čim se nađe u sigurnijem položaju, glasom urečnice, zlurado i gadno, upućivala uvijek isto: "Odnio te crni đa'o u njegove grede i vrat slomio dabogda!" Od Paola je tražila da mu zatupi i podšega rogove.

Odista je taj bik Zorko imao držanje i nametao se u svojoj sredini, a bilo je zavisti i urokljivih očiju, čuđenja i hvale, lakomosti i baksuziranja ćosavaca i ljudi sa sličnim manama koji lako ureknu i prostrijele riđim očima, najčešće rano, još dok ima rose, i tako dovuku nesreću, a to isto čine i ženetine s crnom kudjeljom; ostalo je to u narodu, pa se posvuda priča o ukletoj i zloj čeljadi. Zorka nitko nije štitio, ni govorio: "Mašalah, kakvog vola", a ipak mu ništa nije škodilo, sam se branio lijepim i odvažnim hodom, prijezirom prema svijetu, snagom i silinom kad ga vode na kravu. Taj bik imao je ugleda: o njemu se pripovijedalo.

Prije nego se pobode s drugim volom, koči vrat i muče: mmuuuu, a prednjim papcima zaruje zemlju, baca je iza sebe i prosipa na stranu, zatrči se i sudari s biranikom, a čim ga savlada, odvoji se i makne s megdana, miruje i odmara, maše repom, brani se od muha, savija gubice do zemlje, nešto prebire i kupi, raširi nozdrve i puhne, podigne prašinu, u nju kaplje njegova bala i otežе se, dah mu je vreo, a jezikom za čas pomete sol s dlana, vrat mu je mrk, pogotovu iza ušiju, na donjem dijelu namreškan u mnogo podvoljaka, a odozgo se presijava prema hrptu, to je glatka i pozlaćena dlaka, po trbuhu opet crna i sva se svodi u ćumu na donjoj strani, iz nje reve uz jak šum i nadražljiv miris, to je nekad čitava lokva; polita se gdje god hoće, ne osvrće se na zavidljivca, ni na onog koji proriče oplođenje i odmjerava ga, dok nasrće u žestokim trzajima, dok mu pjena izvire preko zuba i kaplje van; strpljiv je i poslušan i ne treba ga vezati za rogove kad mu se čupaju pijavice ispod jezika, on zna da je to za njegovo dobro, da bi ga isušile i ispile mu snagu, a bez ljudske pomoći sam ih ne bi mogao ukloniti.

Još ga nitko nije upregao u jaram, možeš četiri žile istrošiti na nj i ostaviti mu popruga po koži koliko hoćeš, neće se pomaknuti ni povući ralo, ali će zato tegliti kola ravninom i strminom do najjužnije točke dolje, tamo gdje je udaren pečat Kustodije: SIGILLUM CUSTODIAE ERCEGOVINAE MISSIONIS REGULARIS OBSERVANTIAE S. P. N. FRANCISCI, prema župama i dušobrižničkim kućama, i gore, uza stranu, do sjevernih granica, ne prezajući od pomrčine ni odrona zemljišta, jer to je putovanje, znak izgnanstva, može zastati u klisuri toliko da rikne, jer tamo višestruko odjekuje, a on je posrednik između naroda koji se bori za opstanak i neprotumačenih sila što djeluju u prirodi; on se s razlogom gordi, njegov lik je rezan i liven kao idol, on je uprezan i mučen utemeljitelj hramova, žrtva paljenica na ugodan miris i pričesnica na žrtveni kâd; njegov je predak kao zlatni totem bio vinovnik krvoprolića tri hiljade obožavatelja, njemu su uši pune svega, i tog dima prošlosti i gara i pepela od spaljenih junaca; još nije otišao na ispašu, a da nije u blizini našao koščurine od svojeg roda, stoga mu je uvijek mokar trag iz očiju, jer on oplakuje svoju sudbinu, blisko posrtanje, njegova je vatra naložena, čas tinja, a čas bukne u pravu lomaču, jer joj se često ponešto doda od njegovih iznutrica, može to biti komad loja tek da zamiriše, papak ili rog da malo zadimi, džigerica, drobina i sve drugo, onda ništa čudno što se ponekad otme i uzjoguni, prekine uže i preskoči grabovu ljesu, razvali rogovima stog ili u trku izgazi dolinu, jer on stalno iščekuje smak, i onda kad ga vlasnik hvali, a familija obožava.

Bik je izdužio vrat iza ograde i gledao prema kući, pratio je buđenje Paola Menze, već je znao mnoge njegove navike, jutarnje mokrenje s gornjih vrata, pa osmatranje torine i štale, plašenje svraka koje slijeću na krov, pucanje iz lovačke puške u zrak, mazanje lica mužom, zločest osmijeh ako njegova krava-miljenica odgurne kabao kad ga Janja stavi ispod vimena; nije se nikome dala pomusti do Paolu, niti je on kome dao njeno mlijeko, no ga je uzimao kao pročišćenje, ujutro, prije ičega, a o podne miješao s vinom i pio tzv. biklu.

Kad Janja otvori štalu, ta bi se krava odvojila i došla do izbe, muknula i javila se da je pred vratima, a odozgo bi, niz škripave basamake, silazio Paolo Menze, zaogrnut, ljeti plahtom, a zimi velencom ili gunjem, ispod ništa nije nosio, prsi su mu bile runjave, a tako i bedra, ušao bi unutra i iznio pred nju mekinje na poslužavniku, sjeo na tronožac i prihvatio se vimena, uz prve zvučne mlazeve o dno bronzina, onda bi se tu napio i namazao, ostatak stavio na šporet i uzvario, a cijeloga dana mirisao na mlijeko.

Prethodne večeri bik je izdvojen iz štale i privezan za kolac u nevelikoj i ljesama zagrađenoj torini, tu je prenoćio i preživao ležeći, mlio i mlio, a pred zoru se pridigao i obalegao, osvrtao se desno i lijevo i zamahivao glavom, udarao rogovima u ispletene ljese i tu dočekao rađanje sunca i prvo svjetlucanje rosnih travki, jutarnje prizore kasnog lipnja 1948. godine. U očima mu se odražavahu dnevni predmeti i svijetli svod, pokretna i nepokretna imovina Paola Menze, a sva umanjena.

Janja je rano počela s kreštanjem i kletvama dok izgoni goveda na pašu, a bika ostavlja i osvrće se na nj zlurado, onako šepava, u crnom, proskakuće ispred štale i umakne u stranu, a djeca, čim je opaze, poviču da je proletjela baba-roga i upere prstom prema njoj, kažiprst i mali, ispruže rogove i viknu: "Korna!", a ona se penje uzbrdicom, sva iskrivljena, osvrće se i gleda na pejzaž ispod nje, sikće odozgo na djecu-vragove: "Zmija vas pecila među oči!" šišti kroz zube i palaca šiljastim jezikom, smije se kao vještica, promuklo i sipljivo, a pogled zadržava na biku koji je sve više uznemiren u malom i zagrađenom prostoru, gicne se zadnjim nogama, a čelom i rogovima udari u grabovi splet. Izdužene sjene već ga ostavljaju, odmiče se i sunce od izlaska, a Janja baca preda nj naramak svježe trave maločas plijevljene na dolini, on je gubicama, nježno i probirljivo odvaja i žvače, odiže glavu i zadovoljno žmiri, premda zna Janjino licemjerje, a sumnja u još jednu nepromišljenost gazdinu.

Paolo Menze već bijaše rasturio trgovinu, nešto rasprodao, a više

uništio i tako pretekao, 1948. godine, zakonsku nadopunu Zakona o nacionalizaciji privatnih privrednih poduzeća iz 1946. godine, a svoja službena dokumenta, tapiju od zemlje, mjenice, testament, trgovačku dozvolu i ostala, stavio pod pečat u odvojenu pregradu od škrinje i sam udario štambilj: *poništeno*.

Nekad je, u mladosti, posprdno nazvan konte Paolo, u vrijeme kad je nosio štap od bjelokosti, no se taj nadimak nije održao, kao da ga je sam presjekao, onda kad je, prvi i jedini put, bacio krv, negdje u Risnu, tek što je bio isprosio Mariju i u kratkom roku prebolio i oporavio se, otišao po nju i doveo je, uz sve običaje i prangijanja, s preko pedeset svatova, veselio se duže od ijednog mladoženje, isto koliko i onda kad je, nakon četiri ili pet Marijinih spontanih pobačaja, dobio kćer Paulinu, čuvanu u majčinoj utrobi i djetinjstvu, a izgubljenu već u ranom djevojaštvu.

Dvije su ga stvari, u kratkom razmaku, jednako potresle: ženina smrt i Paulinin odlazak od kuće, a poslije šest mjeseci počela su mu stizati pisma od nje, adresirana pisaćim strojem, jednom lijekovi i cviker, pa je ponovno zatajila, dugo o njoj ništa nije znao, a ni na jedno njezino pismo nije odgovorio. Paulina bi ponešto doznala o ocu, osuđivala njegov jezik i mnoge postupke, a još mu jednom, nakon dužeg vremena, pisala; od toga smo izdvojili nekoliko redaka i donijeli ih u poglavlju desetom. U međuvremenu je udesom Paolu iscurilo oko, jednostavno, kao žumanjak iz ljuske.

Bik je stalno gledao prema kući, bio je sve mirniji u odnosu na događaje što ih je slutio, samo su ga, kako je dan odmicao, muhe sve više progonile, mahao je repom i tresao glavom, ošinuo bi katkad i po ogradi i uglavnom ih uspješno razgonio. Sumnjao je u Paola zbog načina kojim ga je gledao s prozora, dok je tamo stajao i zavijao oko glave bijeli turban, pa nestajao u tmini i opet se pomaljao iz sobe u kojoj je umrla njegova žena Marija: zijevala je kao ptica na smrti, dok je Paolo sipao crne kapi na kocku šećera, kapi gorčine, ni slatkoća ih nije mogla ublažiti; izdahnula je potom neopozivo. Paolo je kasnije njezinu

posteljinu redovno izlagao prema suncu, iznosio jastuke na prozor i tresao plahte, pa se opet povlačio u tminu i hodio kroz mirne sobe.

Otkad je ostao sam, kao duh se pojavljuje, izranja odnekud, škripi drveno stubište pod njim, komadi malte odvaljuju se, a klačna karta ljušti se sa zida, memla izbija na stropu, leme i bočni zidovi pa se od toga potklobučuju obiteljske slike, crvotočna japija truli, cklo na prozorima prska samo od sebe, pržina se nepovratno i jednolično osipa, čađ na gredama prianja kao smola, njiše se paučina u ćoškovima, gamad izvire iz pukotina, cvile baglame na vratima, koritasti crjepovi lome se na taraci, cimaju se limeni oluci, drvotočci grizu dovratke, stvari navlače patinu, vanjski zidovi krune se, kvari se hrana i bije smrad naviše, metalni predmeti hrđaju, osipa se porodična loza, a njen potonji izdanak, Paolo Menze, kruži kao sablast, naginje se na prozor i odmjerava dan pogledom gore, osušio se i zaneobrijanio; bik se podsmjehuje njegovu izgledu i držanju.

MUČI SE DA IZGOVORI. Prošla su četiri tjedna otkad je Paolo Menze dobio poziv da bika preda zadruzi, ako to ne učini bit će silom priveden. Kako Paolo na to nije odgovorio, stigao je Grgurović, sreski zapisničar i marveni referent.

Bik je mogao čuti šljunak na stazi, teške i trome korake pridošlice, nastupao je bahato kao poreznik ili zajmodavac; garov na lancu bio je uznemiren, ali suzdržan, jer ga je s prozora Paolo upozorio na gostoljublje.

Grgurović je imao izdužen vrat na kojem su se mogla vidjeti dva pršljena, premda se i treći nazirao ispod zakopčanog i po rubovima iskrzanog ovratnika smeđe košulje. Sav je bio od jakih kostiju, posebno viličnih, zglobovi iza šaka bili su mu istureni, kao lomljeni, prsti na rukama veliki i maljavi; srednjakom desnice udarao bi o rub tavulina kad iznosi slovo zakona ili jamči za nekog da je ispravan čovjek, a isto i u mnogim odnosima, bilo da igra fircik ili domine, ili je pak nestrpljiv prije objeda.

Grgurović je imao govornu manu, začudo ne uvijek. Ako na samom početku ne bi uspio progovoriti, svako kasnije nastojanje bilo je samo mučenje, napinjanje vratnih žila, stezanje zuba, promicanje jezika, žmirenje; mnogo je puta odustao od razgovora ili pošao da kaže jedno, a izrekao drugo i suprotno od onog što je mislio, čak i tako da mu je donosilo neugodnosti, pa se morao pismeno pravdati. Dešavalo mu se da pokudu ili grdnju nekom izrodu izusti kao hvalu i divljenje; za njega je u srezu važilo da kad naopako misli, dobro zbori i obratno, a narod je dobio uzrečicu, ako netko omane i kaže što ne misli: "Ti ko Grgurović!"

Bik je malo ustuknuo od Grgurovićeva pogleda s vrata, a on je zastao tek toliko da ga odmjeri,[19] pa se uspeo uza skale. U zapuštenoj kamari, u koju se ulazi odmah sa stepeništa, dočekao ga je Paolo Menze, s bijelim povojem oko glave, nepovjerljiv prema gostu, a sam uznemiren, nije izdržao ni dok sjedne a već mu je predbacio požmirljivo, uz skupljanje mnogo bora oko očiju:

- Ne razumijem slobodu koja uzima od usta narodu, ni izbore, ni sve ovo za koga je, ne znam, samo se ovako ne može izdurat!

Grguroviću se desilo ono što smo pisali maločas, imao je spremljen i razložan odgovor, naime, htio je kazati: "Oduzima jednima, a daje drugima", pa je skupio usta i napregao se, vratne žile su mu iskočile i sav je pocrvenio, prekidao je, uzimao dah i mucao.

- Od-od-od-do-do. Odumrli lažac! - izletjelo mu je mimo volje.

Za Paola Menze odgovor je bio neobičan, a Grgurovića je i takav kakav je zadovoljio, moglo je gore ispasti, bio je uvredljiv, ali ne i jasan, a subesjednika je smirio na neko vrijeme.

Grgurović je sjeo za astal, nekad davno grubo istesan, služio je za pripremanje i soljenje pršuta; na njemu je stajala petrolejka, odavno nije korištena, staklo je bilo čađavo, a tamo gdje stoji petrolej, talog sasušen i ispucao kao žedna zemlja.

Paolo je privukao stolicu i mirno sjeo. Grgurović ga je pogledavao dok je vadio formulare o imovnom stanju, a blagi propuh donosio je od

njega zadah znoja. Neke stare materije raspadale su se unutra, vonj je bio težak, ali dva čovjeka, jedan naspram drugoga, razdvojeni dužinom tavulina, to nisu ćutili.

Grgurović je podmetnuo penkalo, a ganc novu aktovku prislonio uz nogu stola, pogled je zadržao na Paolu koji naginje glavu čas na jednu, čas na drugu stranu, očito se šegači, jer i prstima pomiče ušnu školjku, upravlja je prema sugovorniku, kao da ga slabo čuje, a ovaj se napreže da zapodjene razgovor, no ne pomaže, čak ni da izađe ona nepredvidljiva riječ, makar i suvišna i uvredljiva, jer kako se Paolo ponaša sve bi zaslužio, štoviše da izleti i pohvala, uljudila bi ga. A kad se zreo čovjek postavlja kao mangup, on ruži dostojanstvo stečeno godinama, i otmjeno držanje u svim radnjama, u kojima se mlad i zelen čovjek ne bi znao obuzdati. Paolo je bio u tom dobu što je dano kao potpuni uspon, čovjek je već svim ovladao i sad miruje i misli, iznosi razloge svoje zemaljske posjete, čini uglavnom, i za ostali svijet, korisna djela; no on nije bio od tih.

Grgurović se još mučio i ljutio na sebe, a onda je, onim velikim i jakim prstom udario po stolu; cilindar od lampe je pao i ciknuo, potom je, između obrazaca o poreznom uvjerenju, izvukao tabak čiste karte, uzeo penkalo, perce ovlažio usnama i napisao:

"Što nisi odgovorio na naredbu od 1. juna t. g. i izručio bika zadruzi, rok ti je prošao!"

Grgurović je imao lijep starinski rukopis, s ukrašenim početnim slovom, iznad jedinice je stavljao točku, vidjelo se da je svoj vijek proveo u kancelariji i to kao niži službenik, gdje se dosta prepisuje i mahom u dokolici, pa se ukrašavanjem i kovrčama postiže dobar glas, ponekad i unapređenje, a više od svega ovdje se uživa u lijepom rukopisu i potpisu; što je dâva i molbi prije rata iskitio Grgurović i uredno naplatio.

Sad mu je Paolo odgovorio na istom tabaku, mogao je da ne piše, ali mu se to svidjelo, samo što nije imao čitak rukopis, ni ispisan tako, jer se uglavnom služio brojkama i usmenim pogodbama, a ipak ga je

nekako sročio, još bez očala koje su uvećavale ono jedno oko, a isticale nakaznost drugog.

"U rekviziciji, augusta 1944. godine, uzeli ste mi 6 grla goveda i 2 konja. S potvrdom koju sam dobio mogu otrijet stražnjicu. Što mi to ne isplatiste nikad. Odmah po oslobođenju zaplijenili ste mi nakit i vrijednosti u novcu, a primorali me da potpišem da je to dobrovoljni prilog za obnovu škole. Šta je s mojim bijelim šporetom i stočnom vagom. I čija je kuća prekrivena mojim crijepom. Uzeli ste mi klaonicu bez doknade. I još moram da prinosim žrtve!"

Grgurović je primio list i pročitao, još se pomučio da zapodjene razgovor ali nije uspio, pa je nastavio s dopisivanjem, i krasopisom složio ispod Paolovog zbrda-zdola rukopisa.

"Imaš se pravo žaliti, samo ne meni. Hoćeš li bika sam doćerat, ja li da šiljemo organe vlasti ili da ga ja povedem?"

Paolo više nije imao razloga odgovarati pismeno, pa je zgužvao list i bacio na pod, obje ruke stavio na stol, bile su male, nekako pomirljive, a ipak su značile da je kraj dogovorima. Oko mu je bilo sitno, još ga je osuo borama i malko prižmirio, a glasom, blagim i popustljivim, rekao:

- Sam ću ga dovesti oko podne, pred zadrugu!

Janja je prišla ogradi i pomakla ljesu, prinijela je vjedro vode da napoji bika; on ju je dočekao podozrivo, okrenuo glavu i šiljkom roga češao se, potom je gubicama taknuo i namreškao površinu vode, činilo se da nije žedan dok miče nozdrvama i puše, razgoni insekte u kružićima vode, najzad pije halapljivo i odiže glavu, promatra Janju kako šepa prema izbi, voda mu se cijedi i kaplje s brade.

Grgurović je pri vrhu čistog lista ispisao IZJAVA, pa to hitrim i uvježbanim potezom zaokružio i uljepšao, a potom ju je, u ime Paola Menze, sročio, digao se od stola, prišao pomalo pognut i sasvim iznenada, razgovijetno i oporo, rekao:

- Potpiši!

Paolo Menze stavio je križić tamo gdje treba potpis, po uzoru na nepismene, a šegačio se, samo je još dometnuo: "U L., na Vidovdan

1948. godine" i pružio Grguroviću, smijao se zločesto i izrugao to činovničko pouzdanje u važnost dokumenata i oznaku roka.

Grgurović je to primio kao uvredu, ali ju je otrpio, stavio izjavu među ostala akta, uspravio se i krenuo, a zastao na vrhu stubišta i bez zamuckivanja počeo brzati kao da je želio da što više kaže i ugrabi prije no mu se govorna mana povrati.

- Ti si zlo, a ova te vlast trpi. Premještaš kiljane i stalno smanjuješ zadružne doline. Katastar je podnio tužbu. Ništa te ne moga opametit. Smrdaš po groblju i skrnaviš tuđe ploče. Da se ja pitam, strpo bih te u aps, kugo!

Grgurović je silazio niz drvene stube držeći se rukom za ogradu, zastao pri dnu kao da je još nešto smislio, osvrnuo se gore; iz tog položaja mogao je vidjeti samo Paolovu glavu čelom naslonjenu na stol. Grgurović je dobio volju da ga još vrijeđa, ali ga je jezik izdao, naprezao se sav i uza sve grimase lica i usana, vratne i čeone žile natezao, a opet nije pomoglo; kivan na Paola i nemoćan pred svojom manom, izašao je na dvorna vrata. Janja ga je promatrala iz prikrajka, sklonjena u pušnici, crna kao zid iza veriga, šišnula je između zuba i sva se ubalavila. Grgurović je nije vidio, ali je triput kratko otpljunuo na tu stranu i još pridodao "ispružene rogove".

- Nnnn-alet te bbbb-ilo, vještice, štrigo! - mučio se Grgurović da to izusti, pa ipak je uspio doviknuti prema pušnici. Nastavio je stazom, držeći lijevu ruku na križima, s dva roga od prstiju da ga štite Janjinih čaranja, praćen je od petero očiju, sve dok nije skrenuo nagibom i umakao prema centru, požurujući svaki čas, gotovo u bijegu od doma Paola Menze, kao od kakvog prokletog i neugodnog mjesta.

ŽRTVA. Bik je muknuo, glave pognute, s gađenjem na travke preostale od maloprijašnjeg žvakanja, okrenuo se uznemireno i prevrnuo prazno vjedro, tražio je, zar, hladovinu, pa je opet stao da s ozbiljnošću isprati neku od radnji što se svaki čas nadovezuju jedna na drugu: taman kuljne dim iz pušnice i Janja se zagrcne u kašlju i već se čini da je to dovoljno

za ovaj dio dana, a taj čas kokoš koja je snijela, zarakoli i poleti s gnijezda.

Paolo unosi posteljinu s prozora i zatvara škure na Marijinoj sobi, potom prilazi drugom prozoru i tu odvija čalmu i gubi se negdje unutra. Za trenutak sve zataji i čini se da je stalo, a onda se javi životinjski glas, pa garov bezrazložno zalaje, a da se ne pobrajaju ptičurine i drugi zvukovi, od izbijanja sata na tornju svakih kvarat ure do piska jutarnjeg, teretnog vlaka, jer to ne spada u domaćinstvo Paola Menze, a ipak dopire dovde.

Sve u svemu ni časa predaha. Biku još ostaje da se i sam pridruži tom uznemirenju, te izdiže glavu sasvim gore, pa dugo i otegnuto muče, malo osluškuje što se na to odziva, jer odjekuje prostorom, a od svega čuje Janju iz pušnice: "Krepo dabogda!" U nekoliko mahova nasrće na ogradu i više ne gleda prema kući, dojadilo mu je cijelo jutro na pripeci; u ovo doba već je sit i napasen i u gustoj hladovini, blizu goveda i kravljeg daha, ili hoda ispred stada prema pojilima i vraća se uskim puteljkom, uspori kad neko goveče izostane, a naposljetku sve dovede kako valja i po broju.

Paolo je opet između dovrataka gornjih vrata, već izbrijan, kose mokre i začešljane, s tragovima rijetkih zubaca češlja, među prstima drži srebrnu žličicu i zvecka o porculansko dno lijepe stare ćikare, posljednje od šest komada, a iz nje je pio bijelu kavu. Paolo još dobuje prstima po čelu, izboranom i blizu starosti, on nanosi pomadu i utrljava je u kožu, potom odvaja mesarske noževe i sprema ih za oštrenje, a kad priđe stražnjem prozoru koji gleda na zgradu s trulim drvenim krovom i odbučenim ter-papirom, to je nostalgija za konjušnicom. Sad je tamo sve bliže smrdljiva travurina kroz koju šmugne koji zelembać; nitko i ne odlazi u zapušteni dio nekadašnjeg gazdinstva, nitko osim mačaka i živine, a pomislimo koliko se tamo isparavala konjska krkala i što je tepanja bilo za pastuhe, porođajnih muka i trgovinske hvale, a sad to sve mirno pomičemo u prošlost i krivo imenujemo kao sretno doba, a u stvari smo obilježeni sjetnim znakom da bismo u drugi svijet ušli, bez

one mladićke drskosti kojom smo već nekoć nastupili u gradove.

Bik je motrio na svaku kretnju i jednu posve čudnu: Paolo je stavio crne naočale, u predratnom metalnom okviru, i tako prikrio ono isušeno oko na kojem su trepavice spojene. Na sebi je imao košulju, a preko nje svileni uski koporan, od zglavaka do lakta vezen i izrađen svilenim zejom i zlatnom žicom, čakšire od modrikaste čohe, a na nogama opanke, lijepo urađene od tanke, usukane opute, s ukrašenim vrčmanicama; on se pokatkad volio prometati u "narodnog sina", kako je sebe nazivao. Sišao je niz drvene basamake, gotovo milujući izlizanu vremenom i rukama uglačanu ogradu koja se nesigurno naslanjala na trule i nagorjele stube.

Paolo je ušao u izbu i dohvatio sa zida uže u kotur namotano, a među alatom pronašao čvrsto nasađenu macu i stao na vrata gdje ga je sunce ošinulo po čelu, a iz pušnice je izvirao dim i kašalj, pa je Paolo krenuo sporo, ne kao slijepac, već samo oprezno, kao da se prikrada ogradi, i to je biku bilo čudno, još se i ustavio i osvrnuo prema pušnici i čađavim dovratcima i uzviknuo:

- Uduši se već jednom i crkni na mom imanju!

Kašalj je stao ali dim nije, a Paolo je prišao do ograde i razgovarao s bikom, blago, tek da ga odobrovolji, samo što mu nije iznosio svoju namjeru, već je, preko ograde, proturio omču od užeta, pritegnuo je oko rogova i obmotao u nekoliko navoja, pa je pomaknuo strugu i izveo ga iz torine, vukući uže desnom rukom, dok je na lijevom ramenu držao macu. Bik je poslušno išao za njim, stazom do ceste.

Poštanski autobus tek je bio prošao, bližilo se podne, javni sat već je imao tri otkucaja, što znači da je frtalj do nekog sata, u ovom slučaju do dvanaestog. Vrijeme je da i magarac Đurice Mrkajića počne njakati, jer i ta životinja priopćava neku svoju uru. Po svemu što je proljetos ozelenjelo kraj ceste bijaše se nahvatala prašina.

Bik je u hodu ostavljao iza sebe židak baležni trag, tako se i dobar dio muha, njihovih pratilja, a ponajviše lijepih i zlatnih strvinarica, skupljao tamo i po navici množio u svemu gdje ima smrada, a bijaše ga

dosta, i čovječjeg i životinjskog i od crkotina pokraj puta.

No, pratili su ih i nasrtali na njih rojevi muha, jer je podne njihov sat kao što je lipanj mjesec zlatooke sljepice, u njoj vrućina porađa želju za krvlju i ona prati putnike i karavane, pecka i kroz odjeću. Od njih na jade dođe ljeto u Hercegovini, brundare i zunzare pište uza stakla, zagađuju meso i ostavljaju ispljuvke posvuda, a u domovima i sirnicama ne pomažu ni tanke mreže na prozorima ni muholovke, niti ih se čovjek igda može naubijati, a opet svaka od njih ima svoju ćud.

Kućna je muha dosadna zanovijetalica i prljavica, utapa se u zdjeli juhe ili čuči na samom rubu ćikare i licka svojom rilicom bijelu kavu, uglavnom slijeće na ono mjesto s kojeg je goniš, a *mosca pungente*, isto kućna, zna bocnuti tako da te žmarci podiđu, a na koži ostane krvava točka. Pa ipak je sirarica bolja od drugih, nju privlači samo miris sira i kajmaka, a čeljad ostavlja na miru. Ponekad zaluta u kuću i pokoja konjska muha, lako ju je uhvatiti jer nije brza, a narod vjeruje da sluti na pare i ne ubija je, a i ona se drži konja kao krpuša i izvan njega ne nalazi zadovoljstva.

Govedarima najviše jada zadaje obad, on zuji i lebdi u zraku kao da visi o nevidljivom koncu, a goveče se pomami od njega. Ovdje je i volujski štrk opasan, obrastao je dlakama, krilca su mu smeđa i kao zadimljena, njegovi su mjeseci srpanj i kolovoz i nesnosne vrućine, goveče ga, prije no ga i dotakne, osjeti i pobjegne u gustiš i hladovinu, poznat je u porodici muha, a i veliki Vergilije opisivao ga je i nazvao govedaricom, vele da ga ima posvuda u svijetu gdje rađa maslina. No, da ne bismo daleko skrenuli u carstvo kukaca, vratimo se biku koji se branio repom, uzmahujući na sve strane, zabacivši ga često i na leđa jednako u hodu kao i kad ga je Paolo privezao za željezni stup ispred Zadruge.

Podne je otkucalo s dvanaest udara promuklih i jednoličnih. Toliko ih izbija i u ponoć, samo što se tada stvara tjeskobni osjećaj protjecanja vremena; svaki je otkucaj kao kazna ako si budan u postelji i prevrćeš se. U toku dana mnogo je zvukova da ublaže i oduzmu tjeskobu koju smo

ovdje, razumno i s mjerom, istaknuli. Iz same vreline, odnekud otraga, izvirali su zvuci gajdi, a cijelom dolinom prema zapadnoj strani rezali su zrikavci, dajući svemu još više žara. Tek će i kreketuše malo kasnije stupiti u dnevnu uzbunu. Što da se i one ne oglase, živa su stvorenja?

Prašnjava kobila borila se da smakne zobnicu s glave i prigušeno rzala, a njezina vlasnica, žena u crnini, s raskriljenom lumbrelom na suncu, teška srca odvajala se od nje i gazila bosim stopalima prema prijemnoj kancelariji.

Životinje su prilazile od trafostanice i gledale se međusobno. Jedino je bik Paola Menze držao glavu nisko i gotovo ravnodušno preklapao očnim kapcima, bio je sit svega, ni na povijest se više nije osvrtao. Samo su ga opet muhe slijetale i to ga je ljutilo, onda se pomokrio u prašinu, a pjenušanje je usporavalo da mokraća brže otječe pomalo nagnutim tlom; zaudaralo je sa zemlje jako i nadražljivo; vol je donekle osporavao smrt, barem smrt shvaćenu kao strahotu, jer to je, uistinu, samo istjecanje daha i životinjske snage - uvijek će ostati sjen u podzemlju, a to je dovoljan razlog da se ponosi svojim porijeklom i prošlošću, stoga je s podsmijehom gledao na macu prislonjenu uz kameni podzid, u blizini rogova, i osluškivao zujanje transformatora.

Ispred zadruge je stajala glasačka kutija, a pokraj nje sjedio na stolici građanin s kuljom koja se razlijevala preko remena i rupcem na glavi, vezanim u četiri uzla. Bilo je razgovora između njega i glasača, on je mahom davao upute. Ustvari, narod se izjašnjavao o zadružnom dobru i osnivanju narodnog *Mljekarstva*.

I ostrižene ovce su pristizale i šiljež, kao da je stočno pazarište. A blaga pojava seoskog veterinara ulijevala je brigu prema krdu i državnoj svojini. I on je nasrtao na kravu da joj uvuče ruku do lakta i pregleda maternicu. Iz škole su brujali đački glasići, bio je dan raspusta i školska svečanost, dječji zbor otpjevao je himnu dok su roditelji stajali u velikoj učionici. Čuvar glasačke kutije odigao se sa stolice, gunđao je nešto, inače već treći dan ima svoje zamjerke himni *Hej Sloveni*; on se udaljio od kutije nekih desetak koraka, ne više, hodao je tromo, kao da tone,

sav se usmjerio u pravcu iz kojeg je pritjecala stoka, usta je ogradio dlanovima da bi se bolje čulo i doviknuo glasom, nikako u skladu s tijelom, nego pomalo istrošenim.

- Dobošar će objaviti pokret stoke prema poljoprivrednom dobru.

Patuljak je lokao pivo u birtiji, zadirkivao svakoga tko bi naišao pokraj njega, dobacio bi mu novčića, to je bio adet. Ta je nakaza radila za svaku vlast, mnogi su mislili da će visjeti na jednoj od uličnih bandera kao poražavajuća svjetiljka naših golemih prevrtljivosti.

Na zadružnim vratima pojavio se Grgurović, iznoseći na donjoj usni nadutu i ugašenu cigaretu, to se već ponavlja kod njega punih tridesetak godina, a sam veli da je svemu oprobao okus. Bio je mokar ispod pazuha, čekao je na kamion Građevinskog poduzeća i istovar japije, istinski je želio da što prije ode i makne se iz vrelog podneva, nije podnosio zaparu ni vruć zrak, a ipak je iskoračio iz zgrade i kancelarijske ustajalosti, prema biku pod otvorenim svodom; nema sumnje, želio je da ga pomiluje. Prišao je pomirljivo i dobronamjerno, dok ga je Paolo promatrao kroz crna stakla, a dan, i sve iza njega, imaše boju fine čađi. Ta se patina, u dobroj mjeri, osipaše i po Grguroviću. On je stavio svoje šape na bika kao kad župnik polaže ruke na glavu grešnika. Obojica, u isto vrijeme, pridoše do rogova. Bijaše to vrijeme čitanja Zakona revolucionarnog, a nikako obred ili žrtveni prinos. I ma koliko Grgurović zamuckivao, mnoga je svoja uvjerenja izrekao i ispunio misiju. On je pozvao Paola da ga slijedi do kancelarije i okrenuo leđa.

U međuvremenu, svijet je potrčao tamo, jer je Paolo Menze podigao macu sa zemlje. Đaci su bučno izvirili iz škole. Bik je motrio na Paolove radnje, nije se protivio ni zatezao uže. Stajao je kao žrtva okajnica za glavare. Dva uzastopna udarca u čelo, uzvik i dahtanje izvršitelja koji je posrnuo, pomutili su mu stvarnost i redoslijed prijema; ustuknuo je od bola, trzajem prekinuo uže, okrenuo se prema trgu i potrčao, zanoseći se i povijajući glavu k zemlji - boljelo ga je jadnog. Nije, dakle, trčao razjareno, ni kao bijesan bik, a ipak je zasut kamenčićima iza školske

ograde, dok se ostali svijet razbježao.

Bolno, u posrtanju, pokleknuo je kao ranjenik i muknuo teško, hropćući u krvi koja je kapala niz nozdrve, udario je čelom u spuštenu vratnicu apoteke i pao na koljena uz bučan odjek lima, pogledao je na svijet još jednom s užasom, čak i na one gore što su zatezali transparent o kolektivizaciji, pa ipak se pridigao i nastavio pločnikom, zanoseći u stranu i držeći glavu nakrivo, obišao je cijeli trg i stigao pred vrata Zadruge gdje se izvalio konačno, batrgao zadnjim i prednjim nogama, a potom i glavu položio u prašinu, još uvijek živih očiju, zagledan prema drumu koji se okomito spuštao i pratio umirućim pogledom volujska kola natovarena bačvama ciknutog vina - klokot je bio sličan samrtnom hropcu. Na njima još bijaše sav pribor i suđe za zgrtanje otpadaka: strugače, kotlići, viljuške i kadionici, rešetka od tuča u obliku mrežice i motke od bagremova drva.

Mnogi su se približavali rani na čelu. Iz same naprsline istjecala je krv kao plamen, skupljajući se ispod njegova grla. Disao je i krkljao, ali glavu više nije mogao pomaknuti. Iskolačio je oči i krvlju podlivene bjeloočnice, nije ih zadržao ni na kome, svjetinu je oslobodio prokletstva posljednjeg pogleda.

PRAVO UTOČIŠTA. U 12.45 h nastupila je smrt prouzrokovana udarcem teškog kamenolomskog malja u čelo, ali životinja k'o životinja održavala se još neko vrijeme na trgu i odlagala čin smrti, s pravom na grad-utočište; tek su prošle tri godine od oslobođenja. Paolo Menze je priveden i preslušan, osoblje Zadruge produžilo je boravak, a kamionom Građevinskog stigli su radnici-uzvanici, graditelji Hidroelektrane.

Već u predvečerje, u novoizgrađenom dvorištu Zadruge, mirisalo je volujsko pečenje.

[19] Grgurović je važio kao dobar stimač, malo je kad pogriješio, kilo-dva razlike tamo i ovamo, kladio se i dobivao i mogao sam pojesti više od oke mesa. Vodili su ga po stočnom pazarištu kao kakvu pokretnu vagu. Eto, kad sve prođe, i život konačno, za nj će se moći kazati: "Hodio je, stimavao, pogađao od oka koliko june tegli žive vage, jeo, pio, prepio se i crko." - *prim. pisca*

POGLAVLJE OSMO

KRHKOST STVORENJA. Pred sobnim ogledalom ovalnog oblika, u otrcanom kožnom okviru, postavljenom na onoj strani zida koju sunce nikad ne dotiče, pa se tanka skrama memle ne povlači ni ljeti, Rosa je podigla kosu i savila je u punđu, promaknuvši kroz čvrst splet vlasi srebrnastu kopču, tako je, čini se, naša krhka kraljica okrunila svojih četrdeset šest godina kao ulazak u kraljevstvo obećane zrelosti. Već su je neke prijašnje strasti ostavljale, posebice one za imetkom i vlasništvom - sve badava dobiveno treba po istom biti rastepeno, jer nitko nije vlasnik onoga što se prelijeva preko sahana.

Okrenuta profilom prema ogledalu, dok u ormaru odabire rublje, i sama je mogla vidjeti izdužen vrat, nježan i bijel, gotovo pola vijeka pokriven kosom ili zabrađivan maramom, a ipak nije postaran ni smežuran, svega dvije do tri bore ističu majčinstvo i brigu i lijepo pristoje već umornoj koži, umornoj osobi.

Kad se ponovno stavimo pred lice majke na odru, zapazit ćemo sve, i najmanji nabor i boju, jer to će biti oproštaj od nje; sada smo upućeni tek toliko da je izvedemo odavde, između pokućstva i stvari prema kojima je osjećala odbojnost, a u neke od soba više nije ulazila ni da ih prozrači. U kući i na imanju podmirila bi samo ono što je trebalo za naredni dan. Nipošto nije riječ o razočaranju, znaci živosti i veselosti obuzimahu je sve više; istina, sama vijest o otuđenju vlasništva potresla

ju je, ali je već sutrašnji dan smireno dočekala. Jer ona je strahovala od neimaštine mnogo više u vrijeme kad su imali i kad su se poslovi razgranavali nego sada kad se siromaštvo već bijaše spustilo na trpezu.

Njezini zalogaji bili su spori i posni, oči blage, zahvalne što je i toliko ostalo. Ruke je držala na tavulinu mirno, nikako pobožno, bez odnosa prema njima, premda ih je stalno okretala kao da čita iz njih.

Stjepan je uživao u svakom njezinu pokretu, a nije to isticao, niti je vanjskih znakova njegove ljubavi bilo, uvijek je na nju gledao diveći se čarobnom svojstvu žene da ništa ne učini suvišno i da u svemu uspostavi mjeru, jednako dobro kad je tješiteljica i kad svijet obasipa lijepim govorom, kao i onda kad poslužuje i lomi prstima kruh. Sve što ona čini, za njega bijaše dar, čak i kad bi pogriješila, Stjepan bi je pravdao, pa tako i u onim trenucima malodušnosti na dan popisa.

Ako bi je kadgod karao, toga je bilo, a ima ga čak i među onima koji su zavjetovani šutnji i skrušenosti, našao bi uvijek načina da kazni sebe peterostruko. Za mnoge svoje slabosti pred njom iskupio bi se, a pokloni u polici svjedoče da ih je bilo. Pa ipak, unatoč svemu, ponajviše je bilo ljubavi i sklada među supruzima, a ovaj rukopis samo se djelomice osvrće na to. O, kad bi se ljubav mogla pretočiti u pisanu i jasnu formu, to bi bila povijest za sebe; teško je predočiti razloge ljubavi, mnogo teže nego li pripovijedati o zloći i niskosti, ili neslozi i kavgi među supruzima. Stjepan je odobravao njezine izlaske, promatrao ju je kako se uređuje pred ogledalom i sam za njom pospremao i dovodio u red njene stvari, a kad god se vraćala, umorna, a vesela, dom bi obogatila pričama što ih je donosila izvana. Stjepan ju je slušao i čudio se kako za sve pronađe pravu riječ, njene bi ga usporedbe zadivile, a kad ona gleda s prozora putničkog vlaka, vidi drukčije od ostalih i uvijek nešto više; za nju promiču telegrafski stupovi u valovitom propadanju i stalno sustižu jedni druge, međaši i obilježja pokraj pruge smjenjuju se i kruže u maglovitoj simbolici protjecanja vremena; možda ju je upravo to činilo sjetnom i ispunjavalo tugom neke neumitne prolaznosti. Ona je putnica koja mijenja sebe i opaža

stara brijestova debla, tamo gdje vlak usporava, jer je velik uspon, među njima je crkvica, stoji u travi kao nevjesta u bijelom. Dječak ju je slijedio i na putovanjima i u mnogim satima bio uz nju.

Rosu je sunce zatjecalo u postelji i već grijalo sobu, a Stjepan je prolazio na vrhovima prstiju i sklapao škure na istočnim prozorima. Sve je činio da joj ugodi i isključi vanjske zvukove, jer jutro uvijek donosi previše uznemirenja, posebice u ljetnim mjesecima kad sve urani, a svako stvorenje ima potrebu objaviti svoj jutarnji dolazak, jer nitko ne želi ostati nezapažen.

Oglašava se čovjek koji dolazi s puta, baca sedlo u prašinu i viče na skalinima: "Ima li koga, o domaćine?" Isto, i mlijeko kad prekipi na štednjaku izaziva Marinu graju: "Kad časprije, đ'oli te iljadni srkali!" Ovih bi godina, do tog doba, Rosa već posvršavala ono što Mara nije stizala, a sad je, i kad se digne, dugo ostajala u noćnim haljinama, nemarna, malko podbuhla, kose zasvrdlane, pa bi sjedala u neku od stolica i raščešljavala zamršene vlasi, a Stjepan bi je podvorio žlicom meda i već prigotovio kavu, a onda bi otpočinjali jutarnji razgovor; svatko je iznosio svoje snove, Rosa ih se teško prisjećala, potom bi se pred njom naglo otvarali čudni svjetovi i predjeli, lica i živa bića; sve ono što bi moglo imati kakvo ružno značenje ona bi opovrgnula i već kroz priču odbacila, pa ipak je koji put bila potištena kakvom gadnom i teškom slikom iz sna.

- Meni je cijela bogovetna noć najade došla, đe se sve nisam lomatao i s kim sve nisam ratovao - rekao bi Stjepan, a da i ne uđe u pojedinosti, pa i kad bi htio, ne bi ih mogao povezati, niti s lakoćom saopćiti.

Oni su snove pričali, ne kao ljudi koji vjeruju u njih i tumače ih, već da bi se povjerili jedno drugom, a to je znak velike bliskosti. Još bi dugo i lijepo razgovarali o svemu što predstoji, a manje što je bilo, a sve blago i bez srdžbe i prigovora, kao uredni domaćini u izobilju gazdinstva; Stjepan je bio popustljiviji, a Rosa tiša, još bi se dogovorili o ručku i kruhu, a onda bi se udaljili jedno od drugog i svatko bi otišao na svoju stranu.

Rosa je izašla u svijet razborito. Uredna i uvijek lijepo odjevena, po prvi put je njegovala kožu, a znake starenja mirno primala, ako ih je uopće i opažala na sebi - istina, bili su nešto vidljiviji samo na rukama, one su već u četrdesetima počele venuti, a i bile su previše izlagane studeni, držane u lukšiji, isprane i mokre pri cijeđenju rublja, ispucane od vjetra, na jesenjim i proljetnim radovima u vrtu. Bilo je onih dokonih ljudi, zanovijetala i podrugljivaca koji joj zamjerahu što se kinđuri i nosi naušnice, ali ona se na to nije obazirala, jer nevaljalog svijeta bješe posvuda.

- Velika bi se gospoda ovdje izlegla, da ne dođe ovo novo, kakvo je da je - rekao bi jedan od tih danguba i obično dugo kašljao i držao se kao da je ovim nešto važno rekao i za sva vremena prosudio.

- Pohasili su se, brate, i ovi sadašnji, ma se bojim neće za dugo - dodao bi drugi, škiljeći na suncu i gordo držeći izborano lice.

Sjedili su na izbočenom kamenom zidu blizu gostionice, savijali duhan, mirisali ga i žvakali, zadijevali jedan drugog, a i ostale prolaznike, prepirali se međusobno i ljutili, svakojakih grdnih priča iznalazili, šale su im bile surove i opake, ružili bi roditelje kakvom đaku kad se vraća iz škole, neugodno je svakomu proći ispred njih, a te kuge ima u svim mjestima, nikako da se to očisti. Rosa ih je potkupila i smirila košarom piva podmetnuvši je ispred njih.

RAZDIOBA. A i svijet u koji je Rosa stupila i otvorila mu se, bijaše uglađen, domovi kamo je zalazila, po urednosti i svemu što se u njima zbivaše ne bijahu nimalo drukčiji od onog u kojemu je i sama živjela. Ondje su isto protjecali životi sa svim domaćinskim brigama, u slozi i oskudici, ponegdje sporo i jednolično, a opet i ugodno, kako već sve na svijetu ima čari, pa ipak bijaše se ogrezlo u svakodnevici, samo što su u razmacima nadolazili događaji izvana, političke prirode i drugi, vijesti potresne i vesele, a u familijama se planiraše budućnost, mnogi su već napuštali L., odlazili za zanatima, zapošljavali se na gradilištima i u rudokopima, mlađi naraštaji stupahu u učionice i podoficirske škole, a

oni što su ostajali u L., ženili se i kućili.

Od svega toga protjecanja i glasnog zborenja, od svijeta i susretljivih osoba, Rosa sve više osjećaše zamor i dosadu, a u hvali i počastima gorke napitke. Mnoge od žuđenih stvari pokazaše joj se nepouzdane, a na pomolu ne bješe nikakova *trajnog grada*, gotovo ništa čvrstog niti opipljivog, a kako je teško ostati nepomičan u sporom i zamornom tijeku svakidašnjice, gdje se uglavnom životari na slabu korist drugima, a sebi na teret i dosadu. Istina, promjene na Rosi opažao je Stjepan, ali ona mu svoju muku nije umjela izreći, a on sam nije mogao proniknuti u nju. Tako njezin radosni izlet bijaše kratkotrajan, a u tome tumaranju dnevnom, prvi put je sišla u jazbinu varoškog križonosca; on već bijaše prevalio pedesetu, a ostao je isti, slab i sitan i oduvijek star, cijeli svoj žalosni vijek povijao se pod križem na čelu sprovoda, oženio se kad drugi ljudi izvode djecu na put, a ženica mu bijaše petnaestak godina starija od njega, doveo ju je odnekud iz Primorja, odjevenu u šareno, na nogama imaše bijele dokoljenice s crvenim povezima i kićankama, a prema svima se držala kao dijete, poslušna, stidljiva i laka na suzi. I tek što jadnik bijaše malo osjetio od supružničkog zadovoljstva i slasti, ona poče ozbiljno pobolijevati i venuti na sirotinjskoj postelji, a on je bdio nad njom i kupao je. Rosa ju je zatekla posve uvenulu, žutu i začuđenu njezinu posjetu; briznula je u zahvalan plač, a potom je, preko tankih i suhih usnica, već pomodrjelih, preturila tiho i melemno, jednostavno kao da ište got vode, pomalo i veselo:

- Eto ću i ja za dan-dva umrijeti!

I to se, usprkos dvoje tješitelja, obistinilo, a Rosa je izašla u pratnju malobrojnu i sirotinjsku, u njoj samo jedan čovjek bijaše žalostan, dok su ostali prišli tek tako, da bi se što zapazilo za priču i odatle prenijelo u gostionicu, barem za jedan silan grohot. I mada se ništa neobično nije tamo desilo, ipak su dvije priče otišle, čak prije nego su se pogrebnici razišli: jedna da je pop bio lažan, a druga da je troškove ukopa preuzela Rosa. To odmah bijaše povod da se počne sumnjati u njezino duševno zdravlje, a kako se u malim mjestima stalno čeka na to, Rosa im je

dovoljno pružila i to bez namjere i srdnje, nije se mnogo obazirala na svoje promatrače i provincijske znalce duševnih sprega, a tek kako će im udovoljiti kad počne odlaziti iz L. jutarnjim vlakom i sama, s košarom milodara, i to barem dva puta tjedno, na čudo i brige mještana, iščezavati tajanstveno, pohoditi obližnje gradove i varošice, kriti se i izmicati pratiocima, zavaravati trag, a vraćati se večernjim vlakom, istina potištena, ali s više pouzdanja i volje.

Vijesti što su ih drugi donosili nisu bile ni dobre ni točne, a ipak su navele Stjepana da je opravdava i pričuva od onih koji lako gurnu i jačeg, bezobzirno ga odvoje od zdravih i uljudnih osoba, a ostave sebi za seir. Stjepan je samo mogao širiti priču kako Rosa obilazi rođake, a ima ih svuda, jer je njeno bratstvo veliko i jako, iako se to nikako nije slagalo s dojavama onih što su išli za njom i pratili je. Pa čak i da je sve bilo kako Stjepan navodi, za zlurade i željne seira, bijahu to neobične posjete i posve različite, držanjem i pristupom, od reda i običaja po kojem se kreću rođački obilasci.

A u stvari, Rosa već bijaše sišla stubu niže, do onog stupnja što ga kojekakvi mudrijaši nazivaju dnom ili čak posrnućem, a svatko je od nas uvijek blizu te duševne točke. Pa i ovdje gdje smo sada jedva dišemo, imamo škrge i na njih dišemo; da nije tako davno bismo pocrkali u ovoj kaljuži. Bez šale, tako je to s nama, tako mi dišemo kao riba na škrge. Rosa je ondje, silazeći, pojmila da je kao biće stvorena na veću korist nego što je ima. Ne bijaše to za nju samo briga za nesretnike, niti utjeha u tolikim nedaćama, ni njega rana po vlažnim sobičcima i krmedarima gdje su mnogi od njih ležali dišući slično nama, već misao-radosnica, neprolazna i jednom izrečena: "Preobilna je moja radost zbog sve naše nevolje."

Kad god vidim nesretnika kako skrušeno prilazi do svoje zdjelice, ražalim se na samoga sebe, ne zato što bih takav mogao biti, već zato što ne vidim ništa vrednije u ovome što sam. Pripovjedač ju je, tada desetogodišnjak, slijedio u njenim silascima među tzv. okuženi svijet, a ustvari je opažao stvarčice i njihovu namjenu bolje nego drugdje, jer

tamo se misli udvostručuju i struje, prinose se značenja svemu, a za zadovoljstvo i sreću potrebno je malo; tamo su predmeti na raspolaganju, brijaća britva ima višestruk smisao, pored namjene može poslužiti za slaninu, a dobra je i za rezanje vena. Tamo čulno stvorenje, a pripovjedač je to bez sumnje, poima tragediju i mijenja svoje dojučerašnje mišljenje o njoj, jer to je samo jedna sprdnja više u sveopćem razočaranju; i naposljetku, neće da oblikuje sudbine snagom pripovijedanja, ni da ih poimence navodi, posebno mu je odbojno zalaziti u opise i neminovnu trulež i prenositi na čitatelja zadah podzemni, to je onda književno cjepidlačenje. Pripovjedačeva je nužna obaveza priopćiti ono što zna i umije, blago, te s naznakama o posrnuću prije svega, prisjećajući se vlastitog srljanja i navodeći događaje iz porodične propasti. O tragediji, o svemu moramo govoriti podrugljivo. Jer vrli ljudi su opasni, stalno teže da uljepšaju događaje, stoga i potkupljuju književnike da ih kite, i plaćaju uredno filozofska razmatranja, a ništa ne treba dirati ni uljepšavati, jer događaji imaju svoj redoslijed, a peksijanstvo svoju misiju, na koncu sve je dovoljno odvratno da ga ne treba mijenjati.

Neka se redovni svijet bavi spasom, nama je dobro i na dnu, premda bismo malko na to prigovorili, jer književnici i farizeji vele da je dno onaj dio posude gdje pada talog i trunje, pa ma koliko voda bila bistra i ma kako tekla niz drvenu lulu i stakala se u mnoga i različita naša barila. Imamo divnih prirodnih izvora, posebice u južnim krajolicima, ali i drugdje, od njih nastaje simbolična rijeka čovječanstva, dočim je trunje i sve što pada na dno, također dio naših napitaka. O tomu se moralo nešto reći, a sada je najpogodniji čas za takve misli. Nije naodmet podsjetiti ljude i na neke očigledne stvari. To nije nikakva sramota. Što vi kažete na to da je onaj pustolov, a sliči na sveca, tako se oblači i ponaša i izlazi s kavezom na pazar, dakle, što je taj svetac odbačen? O tome smo i mi dugo raspravljali za večerom, dok je Rosa dragim majčinskim rukama prinosila zalogaje i nevoljko redala sudbine, jednu po jednu, pa je i o pustolovu rekla svoje. A on je dvaput ponovio da je

sve sam i svojevoljno odbacio i sebe samog preduhitrio da ne počini kakvo zlodjelo. I, eno ga, sad tumara. Ispašta pomalo, nazdravlja u krčmi i veže podvezice nevjerojatno tvrdim i ogrubjelim prstima. Vele da još dosad nije prodao nijedan kavez, a nudi svakome i više: "Evo krletke, evo kavezi za ptičice, za papige, razveselite dječicu, povoljno dajem, bagatela!" Kad se pijaca zatvori, uvijek pokupi nešto od bačenih stvari, jer misli da još vrijede, ispituje ih i zagleda, a potom odlazi, sporo hoda, kao da mu se ne vraća u svoju potleušicu, zastane blizu podvolta, gleda trgovinu voštanih rukotvorina i naposljetku stiže u mahalu, tamo gdje ljudi postaju slični, nekako usporeni, ali gmižu li gmižu, pa se i od njih odvaja i spušta u svoje skrovište; ondje, gle, zatječe sve čisto i pospremljeno, a na podu, kod uzglavlja postelje, rasprostrta čista krpa i na njoj kruh, đuveč u limenom tanjuru i boca medovine. Sad i čitatelj sluti da je to Rosino djelo.

Jednom ga je zatekla u haljinama, baš za pijačni dan. Svetac je bio na smrt bolestan i prikucan za ležaj čavlima svoje neminovne sudbine, on je to iščekivao, stoga se i podsmjehuje spasiteljici, jer uređena je samo povijest našeg krepavanja, a drugo je sve prilično lažno. Svetac je inače bio u svojim uvjerenjima čvrst čovjek, njegovo pravo porijeklo nikad nije utvrđeno, nagađalo se previše, a malo otkrilo. Odbio je Rosino milosrđe, kruh je sažvakao i ispljunuo ga. Tako je umro. Tomu i mi težimo, a nismo tako spremni kao on.

Prisjećanje vuče i na Akima Kukina, siromaha, polaznika krčmi i čekaonica. Stoji u ražniranim cokulama i mrvi sir. Naginje se nad svakom lokvom kao nad provalijom. Njemu je dano da vidi sebe u svemu što ima odraz. Jer on promatra stvarnost i odvaja se od nje; prati ga žalosna sudbina ruskog emigranta. Među beskućnicima on je propovjednik. Njegova potleušica donosi na plijesan, a u njoj se, najčešće, gasi posljednja lampa u gradu.

Rosa ga obilazi s darovima, a on pripovjedača vodi van, kravi se na suncu, smišlja dnevnu zaradu i pati za domovinom, drži se tako kao da je ovdje došao iz romana Dostojevskog, jer tamo svaka bitanga učeno

govori o patnji i sentimentalno žvalavi o dobroti, a opet se čini da svaki Rus-izbjeglica, ma kojeg stupnja bio, uzdiže spomenutog pisca do idolopoklonstva; bijaše to pučko pero, uvijek na ruku izgnanicima. Evo sada u Trebinju jednog njegova izdanka Akima Abramoviča Kukina. On niti i veze o siromaštvu i sirotinji, povlači razlike između to dvoje, navodi misli onih koji su o tome već nešto rekli, citira Marmeladova: "Sirotinja nije porok, to je istina", pa to preinačuje po svome smijući se kao mudrac i dodaje kako je sirotinja i porok i istina, dok je siromaštvo stvar teološka, uzvišenost, da tako kažem, jednostavnost duhovna, pa i obilje pameti, ako ćemo pravo!

Akim gleda naviše, čudi se beskraju nebeskom, mrmlja na materinjem jeziku. M. ga sluša točno onako kako i sam traži da siromah bude slušan, jer on pridobiva za krepost.

Rosa iznosi pokrivače i prostire ih ispred praga, zrnca prašine uzdižu se do određenog nivoa i opet padaju kao u svjetlosnom slapu; sasvim iznad krova i gore prema plavetnilu ima bezbroj prozirnih mjehurića, oni se komešaju po prirodi stvari, konačno i sačinjavaju svemir. Kukin razvrstava darove, cmizdri nad dobročinstvom i osobom koja se poistovjećuje s nevoljnicima, naziva je gospodaricom subote, tvrdi da će se preobilna mjera vratiti u skut, jer njena milostinja uistinu bijaše za L. tajna, doduše označena kao crta duševne slabosti, praćena dubokom i očajnom sjetom.

Gotovo da ju je tako primio i sam Stjepan K., njezin suprug i čovjek razborit, uvijek spreman da razumije i pomogne. On joj je puštao na volju, a u prigovorima bio oprezan, još se nadao da se i sama kreće rubom privida i da će je to proći čim odigra ulogu koja nije njena, pogotovu što Rosa nikad nije bila sklona kršćanskim zanovijetanjima, slabo je držala do crkve i obreda, nije udovoljavala mnogim željama svog muža, a sad ju je odvraćao od putovanja i svega što je poduzimala kao "mater milosrđa". I kad god bi se vratila domu, bilo je karanja i prepirke, premda je Stjepan svoje prigovore svodio na miran ton, na razložan i uvjerljiv govor, uza sav oprez da je ne gurne u beskrajnu

pustoš nutrine.

- Ponižavajuće je na taj način pomagati drugima i činiti dobro - govorio je Stjepan u blagovaonici, dok je ona spremala tain za put i darove za beskućnike.

Srkao je kavu i pušio previše za svoja pluća, podgušio bi ga jutarnji kašalj sve češće. Čistio je zift, pištao i ispuhivao kroz cigarije, a imaše ih različitih i samo jednu skupu i srebrom optočenu, kupljena je u Mostaru i darovana mu od biskupa fra Inocencija Bone kad je Stjepan bio njegov uzvanik i mio gost za trpezom. Pogledavao je na Rosu ispod oka, još se suzdržavao da utječe na nju, iako ga je zebnja sve više obuzimala.

- Time se ne postiže ništa - nastavio je Stjepan - vala, ni ona utjeha, niti kakva korist od toga ni za njih ni za tebe! I sve mi je to na silu boga! A da što valjaju ti nevoljnici, Bog bi im pomogao, ne bi čekao na tebe. To što je gurnuto u te jazbine i hrđu, mjereno je i premjeravano i trista puta metano na kantar dok nije dolje strpano, po redu i zakonu, i maknuto ko čir. I biva će ti koji reći hvala!

- Ne tražim ničiju hvalu ni platu, nisam učinila toliko za njih da se zahvaljuju i ugađaju mi - rekla je Rosa i uspravila se iznad košare, sva ustreptala kao tanka struna. - Znam da ima korisnijih stvari, ali me ova mami, ko što vuče dubina!

- Ima, ima, Rose! I korisnijih i trajnijih! - rekao je Stjepan tanjeći cigaretu među prstima da bi je udjenuo u muštiklu; pripalio ju je i povukao prve dimove. - Mjesto da usvojimo iz doma čije dijete i vodimo ga ko naše. Šta je sirotana tamo, bez oca i bez majke. Srce me zaboli kad ih vidim nedjeljom. Nedužni stradalnici. Još da ti ne spominjem kako svijet gleda na tvoje odlaske. I sprema nam ljagu. A kako je meni odgovarati na pitanja o tvom zdravlju i iznalaziti ovo i ono, a sve je u redu, fala je Bogu! Ja stalno dodajem i ističem: bolje joj je i biće joj bolje. I uvrede podnosim, već znaš kakav je svijet, šta pronosi i na šta cilja. Šale su im sirove i grube i za mene preteške. No ako ti je ovaj dom, i ja u njemu i dijete koje nismo još podigli, mrzak i odbojan,

onda se mičemo odavde i selimo i na neki lijep način razdvajamo!

Rosa se naglo snizala na sećiju, strpala šake jednu u drugu i stavila ih u skut, glavu je oborila kao skrušenica. Stjepanu uvijek zadrhti glas pri pomisli o njihovom rastanku. Zasuzile su mu oči, ali je okrenuo glavu da to ona ne opazi. Ovdje je velika nevolja kad muškarac zaplače.

- I sâm sam te željan - produžio je Stjepan, tiše no do sad. - Uskraćuješ mi potonja zadovoljstva što ih vidim ovdje. Željan sam te i voljan da pomognem čime mogu, a da ne bude silom. I ne slažem se što vodiš malog tamo i spuštaš ga dolje. Zar nam nije obaveza da zlo i nesreću sklanjamo ispred njega, dok smo mu staratelji i roditelji. A poslije kad se sam otisne, neka se hrve sa svim i svačim kako se i mi dan današnji nosimo. Da ne zgadimo djetetu odmah sve, no da mu omilimo roditeljski dom i pružimo lijepo djetinjstvo. I da ne zanemaruje knjigu i školu kako je već sad počeo. Jer tamo gdje ga ti vodiš može lako dospjeti kao svjedok kakvog gnusnog i svirepog događaja. A ja taj svijet dobro poznajem i znam koliko je opak. Njemu se dava oskudna milostinja, mrvica bačena, toliko se lijenčina časti. A ne, posvećivati mu dane i najbolje godine, kad se vodi briga o svom domaćinstvu, pogotovu što je uzdrmano. Ta vrsta sirotinje može samo da okuži i prenese bolest. I da te opljačka i opustoši i sroza do najcrnjih misli. Ta je sirotinja sva od grabeži, samo što ne umije da ovlada time. Dako se ti sama odvažiš da učiniš taj korak amo gdje ti je familija. I to familija koja te diže u nebo i ljubi više no Boga!

NITKO NIJE SUZDRŽLJIV. Sad ćemo obazrivo i pripovjedački, što kraće i s manje pojedinosti, donijeti događaj koji ju je izmijenio ili, da se poslužimo kako je u L. rečeno, otrijeznio. A ipak, sjena toga događaja podulje se zadržala na njoj. Do tada još bijaše njezinih odlazaka, kraćih i tajnovitih koliko se to može, no malo pomalo i sve rjeđih.

Ranim vlakom stigla je u Trebinje, bijaše subota i pijačni dan. Obišla je neke od nevoljnika i uslužila ih, a sa cekerom namirnica sišla

kao njegovateljica kod bolesnog Ahmeda, predratnog fijakerista i špardžije, a sada bijaše samo ovo drugo, dok je fijaker, i zaradu od toga, zamijenio prosjačenjem. Bio je jak i velik, a brže bi se i lakše razbolio od ikog, doduše i brže prizdravio. A kad tolika kljusina padne u krevet, onda svima na jade dođe od njega, stenje i kuka, ječi povazdan, prepire se i svađa sa smrću:

- Došla si, zar, vamo, prije vakta. Što ne ideš đe ti je mjesto i đe te zovu. Tamo đe si potrebna da pometeš i počistiš, no si kidisala na me, ko da sam jedini na zemlji. Ajde, miči se odole i daleko ti kuća od mene. Bježʼ tamo!

Kad ga je Rosa htjela podvoriti, bijaše mu oprala i na tanjur iznijela smokava, privukao ju je na se i obalavio vlažnim i teškim gubicama; sve što je ružno i zločesto, za to kratko vrijeme, dok se otimala i izmigoljila mu, bolesnik je iznio pred nju, obasuo je šamarima uz uši, pogrdnim riječima i bez stida se pokazao, a kasnije, u stanici milicije, optužio ju je da ga je htjela orobiti, i na službeni stol, kao dokaz, izručio svu svoju uštođevinu u zlatu, ono je ozarilo i lica isljednika, jer zlato može smekšati najtvrđeg i zakonu najodanijeg čovjeka, kao što može dobrog i siromaštvu zavjetovanog navesti na zlodjelo. Svi koji su tim dragocjenostima obasjani, pogledali su u čudu Rosu. A ona je stajala pred komandirom, inače grubim i na pravdanja i istinu gluhim pedesetogodišnjakom, i podnosila ruženja i pogrde što ih je taj čovjek sipao, kao za ovu priliku nađene i naučene, a stalno hodajući tamo-amo, duž sobe i prema prozoru; bio i leđima okrenut i u lice unesen, plahovit i zajedljiv:

- Da si čestita žena ko što veliš, šta bi tražila u rupi i kod skitnice i što bi smrdala po tuđim gaćama.

Pritvorena je, a na zauzimanje izašla; to da je pokušala opljačkati prosjaka, prihvaćali su čak i oni koji u to nisu vjerovali. I dok je podnosila poniženja, bila je blizu onih samoubilačkih pomisli, no njih je uvijek i bez povoda i kod osoba što ne znaju razloge potištenosti. Do pravoga mira Rosa je teško dolazila. Njega joj je bila potrebna i

liječnički nadzor; sad je u više navrata, sa Stjepanom, posjećivala dr. Levija, propisao joj je mirovanje i liječenje, pa je otišla u majčinu kuću, strpljivo je uzimala lijekove i odmarala se, ali sve više opsjedana mišlju da je konačno u ludnici, iako je bila odvojena od svijeta zidom majčina doma.

A onda je došao rujan, suh i prašnjav. Istina, vrućine više nisu bile nesnosne, a ni umjerene za to doba godine, prije su to bile sparine, tegobne i jedva podnošljive. S kolovozom se ljeto gasilo, čak i kad se vrućine otegnu sve do jesenske ravnodnevice. Pa ipak, nešto je nedostajalo da rujansko sunce koje će se uskoro udaljiti bude ugodno. Rosa je sjela na jutarnji vlak, sama, u lakom kostimu, zabrađena rupcem, kao skrivena od svijeta, a pisac se obavezuje da će čitatelja o svemu obavijestiti, ali ne više onako opširno kao do sada, nego tek u naznakama i gotovo uzgred, jer uskoro se okončava i priča o Tomislavu. Prije toga pripovjedač će dati sebi oduška i pristupit radosno i s užitkom *Kalendarima* Stjepana K. To je čitavo jedno poglavlje, to su događaji koji sežu sve tamo do konca 1949. Pripovjedač ih je sam odabrao i poredao po svojemu, čak se odvažio uzimati iz tih *Kalendara* mjesece različitih godina, jer je birao ono što mu se činilo dragocjenim i što je sam volio, pa je tako nastalo deveto i ponajbolje poglavlje, na zavidnome mjestu složeno, bogato i preobilno bez kojega se neki događaji ne bi mogli objasniti. Kad je tako, onda list možemo okrenuti; čeka nas to sjetno deveto poglavlje.

POGLAVLJE DEVETO

POSLOVI I DANI. Stjepan K. vodio je *Kalendare* kao knjigu uspomena, pisanu rukom onoga koji je svoje doba i ono što mu je donijelo otpatio. Ispunjavao ih je brižljivo, makar samo i dnevnim poslovima, koričio ih i stavljao u škrinju ispod rublja - miraza što ga je Rosa dopremila na konju, u pratnji enđibula. Kad ih je pisao, znao je da će ih netko i pročitati. Ima listova na kojima je upozoravao čitatelja:

"Ne bih htio ni mogao postati ljetopisac, jedan je Edhem[20] koji pisaše životopise po bosanskim Salnamama - Kalendarima. Od ovoga može vajde imati poljodjelac ili pčelar. Umotvorinama je suđen veliki Divan. A đe sam ja."

Zidne *Kalendare* držao je iznad kreveta kao bolesničku listu, u njih je pažljivo unosio svaku promjenu svog zdravlja, a bilo je uputa o čajevima i narodnim lijekovima. Ti su *Kalendari* lijepljeni gumerabikom ili pšeničnim tijestom; bili su poprskani točkicama muhoserina. Ništa nije tako odbojno kao papir kad svene i požuti. I sam Stjepan K. pokatkad bi se vraćao skalupljenim mjesecima, promatrao zaokružene datume kao kakav redoslijed važnijih duševnih zbivanja.

Stjepan K., mučen postankom kalendara, zapisao je judejsko računanje vremena po *Mjesečevoj godini*, obrtao je pomicanje praznika i bavio se načinom brojenja godina. U jednom je *Kalendaru* Stjepan K. ostavio *Pomične godovine*, "koje se ravnaju prema Uskrsu i sv. Andriji".

No kad mu se sve učinilo nejasno i suviše zamršeno, odustao je od iznalaženja kalendarske diobe. Sedmodnevni ciklus tjedna nije jasan ni onome tko je upućen u kretanje zvijezda, stoga je Stjepan K. sa žaljenjem dopisao:

"Da sam vješt i da imam znanja odgonetnuti čudo godina, pričinio bih sebi zadovoljstva, no ostadoh slijepac kraj tolikog blaga."

Kalendari u izdanju Svetog arhijerejskog sinoda, što ih je Stjepan K. dobivao na dar od Rose, ostali su očuvani. Ispunjen bi bio samo studeni, mjesec koji je Stjepan K. posvećivao svojoj ženi, čak i u vrijeme zavade s njezinom rodbinom. Pa i tada bi našao opravdanja i stigao napisati:

"Ovdje sve protječe smjerom kazaljke na satu: zavade i nezborenja, pomirenja i čast; sve tako do konca, a on je predviđen u L. kao i drugdje. Što da se i u Hercegovini ne zažali za nekim radostima, kad ih ima."

Dobro je da se u preporuci *Kalendara* uzme ono što je sam Stjepan K. ostavio na poleđini jednog od njih:

"Volio bih naići na strpljiva čovjeka koji će čitati *Kalendare* kao duševnu potrebu trgovca ili ratara da unosi datume i bilježi muku. Molio bih ga da ne bude strog, nisam vičan pisanju, i ovoliko prelazi moje moći. A najviše bih ga molio da ne bude podrugljiv, barem će ovdje naći pouke u poslovima i oko vinograda. Lijepo je biti bilježnik svog vremena, pogotovu kad mnogo toga imaš prigovorit, ali nije dovoljno biti obdaren i zapažati drukčije, no moraš pažljivo svoditi ono što te dijeli od svog doba. A i ne zamjerati se previše."

Znam da su ovi *Kalendari* teški za čitanje, ali ih je teže bilo sklopiti.

SIJEČANJ - JANUAR

Ko je proprtio snijeg cijelac dok M. leži bolestan ispod stropa koji se kruni.

Bijele ljuske karte od zida, tog sloja što nije mogao prekriti preklanjsku boju, padaju preko jorgana.

Rosini prsti kupe mrvice s podglavača koji je mokar od znojenja i sline tamo gdje M. drži usta. "Kad nisi dopustila da dijete poljubi stopu Nikole Tavelića[21]."

Prtina vodi do zasijane doline, na njoj se crni ugarak badnjaka.

Nazeb praćen povraćanjem, snježni pokrivač po vrhovima dalekih brda, otuda puše oštar sjeverac i to najžešće u vrijeme kad se ovce spraćaju u janjilo ili goveda u staju, dobro oprlji lice, ispucaju prsti pogotovu kod pletilja, jer rukavice štite samo šaku, dok prsti, modri od studeni, otuda vire.

Grana se zaljulja ako na dub ili jasen čučne tica, grana se zaljulja kao živi stvor koji sa sebe strese nekakav tegoban plašt, grana zbaci najahao snijeg, on se još u zraku raspršii ne pada dolje u stvrdnutu komadu; grana se zaljulja zato da bi se odmah sve smirilo, a nešto kasnije i ponovilo.

(Grana se zaljulja jer je to neki Znak Vremena.)

Mali Božić na oblom tavulinu donosi jela u izobilju.

M. pali svijeću s badnjaka.

Radujem se kad Rosa dolazi s hladnim rukama, držat ću ih u njedrima, hukati u njih, davati im toplinu. Izduženi klipovi leda na trumbama ukrašavaju vedro jutro, nebo je čisto, a zemlja stvrdnuta; to dvoje ne valja razdvajati, još nitko nije otišao na nebo, a da nije čepao zemlju.

Rosin polaznik za Božić je Niko Paštrović, rodom iz Boke, geometar i dobar nazdravičar. U L. službuje prinudno, jednom tjedno prijavljuje se komandiru milicije. Figuranti ga potkazuju.

Zasut žitom, polaznik tarka badnjake i obasipa ih novčićima, žaračem raspaljuje iskre, pepeo od badnjaka razvija u vinogradu, prosipa ga i po smokvama, zar uništava medića, lomi česnicu i traži zrno od svake vrste žita, podiže čašicu lozovače i nazdravlja, zanosi po bokeljski. Okupljaju se da ga čuju:

“Ispod tvoga jakoga šljemena, iznosio dvadeset i četiri sretnja šjemena. Tvojim volovima orao, a tvoji sinovi sijali. Od neba ti rosilo, a od zemlje rodilo; u ambaru mnogo, a u kući hajer i beričet, da dijeliš voljnu i nevoljnu. Svakoga na tvoju poštenu sofru dočekivao, punanu je spravljao, nikad ti u kući ne presušilo, a najviše sebi ostavio. Ko god za sofrom sidio i blagovao, svaki se sit-sitan od nje dizao. Da Bog da!”

M. je dobio vrućicu pa nije u stanju čarati žar, niti tući glavnjom badnjaka o kamen kako bi izustio:

“Koliko iskrica toliko kvintala žita rodilo.”

Tek neće nositi ni vodu ni sol na blagoslov i zaspat će suhih usta prije poklona kraljeva istočnih.

Kad mine Vodokršće valja spremiti sve što treba za kalemljenje loze: podlogu, vioku, sanduke, strugotinu, mahovinu, sumporni prah.

Pobrinuti se da dubovine budu dobro zatisnute kako ne bi ulazila studen i miševi.

Ne pamti se ovakva zima u L. Tu je umnina i noćas će ptica i mačka zajedno, jer i vrapci ne nose zaludu slamke u kljunu.

Sestra Tonka zvoni malim zvoncem, samo što na koljenima ne obilazi groblje. Sva je promrzla, jer stiže iz Gornje L.

“Bilo bi dobro da dijete ogrne franjevački habit.”

Tonka srče vareniku i gleda očima po tavulinu kao gubava starica, ona uvijek iznosi neimaštinu iz kuće. Strpljiva je samo kad čeka ulje; već je namazana uljem grešnika.

Obuzdavam se i stalno kajem kad o njoj zborim, nije zar lišena dobra.

Prilažem njenoj kući u Gornjoj L. i osami usidjelice: 2 motike vinograda u Podbrđu, a molim je da ne posti za moje zdravlje, niti da se zavjetuje sv. Anti.

S pošivalicom u ruci neko u L. doziva vuka, zar se boji dok nosi balu sijena.

Veliki stog već je načet.

Od kada je Mara u najmu kod nas, Rosa će zaboraviti da muze.

VELJAČA - FEBRUAR

Kandelora ora izišlo je zime pola.

Snijeg se topi, zvoni u olucima. Sniježnica se ulijeva u čatrnju. Trulo lišće još uvijek prianja za pete. Na dolini se bovica ukačkala sa snijegom. Ilovača se mijesi, dobra je za nabijanje ognjišta.

No, veljači ne vjeruj ni kad je na izmaku; otkad je okamenila oholu babu ima manje dana jer ih vrće Lašku lašcu, ožujku Martovome koji umije zabijeliti podinu. Što veli sv. Blaž, ima još zime straga.

Umro je i fra Paško Talajić, "marni opslužitelj redovničke discipline".

Službovao je kao podmagistar klerika u Sinju, kapelan u Trebinju, magistar u Metkoviću, vođa suknare, vikar samostana u Imotskom, višekratni gvardijan u Dubrovniku, a u L. je župnikovao dvije godine.

Književnički nadaren, ostavio je u rukopisu roman, više prigodnih pjesama, nekrologa, hagiografija, svetačkih profila, propovijedi, egzorta, prijevoda, službenih pisama i filozofsku radnju *Summularum*.

Na poleđini ovog rukopisa dopisao je biskup fra Inocencijo Bone:

"Djelo je vrijedno tiskati, samo bi bilo reda malo ga pregledati i na kritični strug potegnuti."

Škola u L. izbacila vjeronauk.

Bunjišta su u predproljetnom paljenju.

Noć donosi zavijanje kerova, posvuda cmile petrolejke; ne izvijaj fitilj, cklo od lampe počađa.

Bolesniku privijaju na tabane listove duhana s medom, a oko čela krpu umočenu u ocat.

Podružnica zatvara kapke.

Smijem se zadružnoj primjeni fosfornih gnojiva.

Stiglo je pogodno rješenje da možemo držati, po svakom članu familije, dvije sanske koze. Kažu da u toku laktacije, tj. otkad se ojari pa dok prestane mužnja, jedna koza daje i po dvije hiljade litara varenike. Ma kad ima povoljnu ishranu; crno će je ovdje dati.

Dolazak Kuzme na teren, škripa njegovih čizama duž perona željezničke postaje. I sam se zôri i osluškuje svoj hod. Bdije nad ovcama koje će se ojanjiti, pregoni ih iz torine u janjilo, izdvaja im bolje grane iz sadjevenog lista.

On promiče s fenjerom kroz noć, naoružan do zuba.

Na podini, ispod prozirne snježne skrame, pomalja se kaćun, smrdljiv je i boli glava od njega.

Vijenac luka obješen na lemljivu stranu zida, proklijao je.

Mara je okasnila, iznosi iz trapa rane sorte krumpira i stavlja ga u klijališta. Lanjske godine cime su bile slabe i blijede, naklijavanje je podbacilo.

Kraj je grličanju; Pavo još predvečer stavlja unakrsne svijeće na grlo vjernika i blagoslivlje ga.

Prema sv. Matiji dani se ljepšaju, valja izmamiti pčele iz ulišta, neka izlete na zrak.

Poravnati zemlju za medonosne biljke, začiniti baštu pčelinjom ljubicom.

Vino po drugi put pretočiti, kad je posmeđivanje donosi na suho voće, to je prije miris miševa.

Paolo Menze oslijepit će, zuri u strop, blene u voćku. Još kuka za mesom dok okiva obručem rastočeno burilo.

"Nešto si bezvoljan, da se i ti nisi počeo kolebati", dovikuje mi, a jezikom odvaja karticu za duhan iz malog paka i pljuje glasno.

Stigla je narudžba alata i pribora, kalemarske škare za procjep i kalemarska mašina za očenje.

Na taraci Antunove kuće stoji Kuzma prije zalaska. Kroz mušicu na lovačkoj pušci dugo-dugo nišani kučku.

"Gledaj kako paščetu igra rep pred smrću. Svak se tome raduje", smije se surovo.

Kuzmina majka nosi na grlu medaljon od pozlaćenog srebra. Njen je plijen gotarica iz katedrale u srebrnoj oplati s poklopcem. Ona svjedoči u Okružnom odjelu zaštite naroda protiv Lučić Jakete; iskaz

žrtve koja traži odštetu.

Kamenje se smlačilo taman toliko da zmije izmile.

OŽUJAK - MART

Zbor u L., svijet donosi zimomoru, a preko noći eksplozije, sabotaža u parnom mlinu.

Sv. Josip kupimješinar i utješitelj seljaku, nešto se dvoumi ove godine - čas je studen i slana, a čas otopli da krene kalac.

Kobila je vraćena kao islužena nakon tri rekvizicije. Nepotkovana je, razdrtih rožina, okoštale kopitne hrskavice i zglavaka. Naboji na grebenu nisu zaliječeni.

Jašem je do potkivačnice nekadašnjeg pukovskog kadrovika Muse B.

Jedna potkivačnica na toliko grla; ni željezarija nije bolja, kutija čavala i potkivačkih ploča dijeli se po zasluzi.

M. se breca u snu.

Tonka maže dijete češnom, umače ugljen u zejtin i prekriži mu čelo.

"Od svašta ima iladža, a od smrti ga nema. I od nje bi ga bilo kad bi mogli sjeme saransaka uhvatiti."

Antifašističko vijeće žena učlanjuje Rosu.

Astal vijeća je na bini sve do večernjih igranki.

Rosa čita statut i odabira jaja za nasad od najboljih nesilica.

Zadružni referent upućuje na tropostotnu otopinu bordoške čorbe za prskanje i sprječavanje uvijanja bajamovih listova.

Još ne uklanjam utopljavajući materijal iz košnica, jer su noći hladne. Neće biti dovoljno hrane za uzgoj legla, za svakih deset hiljada ličinki treba dvije kile meda i peludi.

Špiro je odvojio janjce za ražanj, a odmah po ručku istaknuo na oglasnoj ploči popis divljači za tamanjenje kao što 1944. godine bijaše prikucao listu osoba za strijeljanje. "Revolucija je odmazda, izvodi se baš ovako kako smo je mi izveli", govornik je zaklonjen kao Gospod

Bog, prekinut paljbom iza koje nastade tišina.

Evo i popis štetočina: jazavac, lisica, čagalj, morski medo, puh, tvor, jejina, orao, lunja, kunić, hrčak, medvjed, vuk. Ima ih još, i svaka od tih štetočina nanosi ozljede prirodi.

Gude i Gudari, jedan je dio svijeta, krmeća raca. Gudari su nastanjeni u Gornjoj L. nakon Aneksije: uši klempave, ćuša spljoštena, noge kratke. Kad se najedu pure, pjevaju.

Da li će se u ovom kraju održati simentalska pasmina govečeta uz uvjeravanje marvenog doktora da to nije nizinsko goveče.

To će pokazati vrijeme obadanja: za Blagovijest goveda u obijest, čobani u nesvijest - ako zadnjim nogama obore suhozid i rikne klanac, tromost im je prirođena, dok je naše brdsko goveče živo.

Kolonisti se vraćaju s bogatim mobiljem, kažu da je bunarska voda gusta kao ulje, a zrak težak, kolonizacija im je pala na gladan drob, sirotinja zine više no može zahvatiti ustima, ali joj bèli i prisjedne; obećana zemlja zna se gdje je i koliko ti od nje sljeduje.

"Borba" od 16. februara ove godine piše da je Staljin pitao druga Červenkova, kad je bio kod njega u Moskvi, kako uspijevaju u Bugarskoj limuni, naranče, mandarine, žitna biljka sudanka, da li može da rađa biljka čumiz, koja je iz Kine prenesena u SSSR, a od nje se dobiva kaša (dobra zamjena za hljeb). Staljin je darovao Červenkovu kufer pun raznog sjemenja, s uputama i literaturom. Po povratku Červenkova uslijedio je sastanak članova Politbiroa CK BKP i ministara s učenjacima, a Ministarski savjet donio uredbu da se uvedu nove kulture i svečano posije kufer Staljinova sjemena.

Ravnodnevica je i kod nas, loza je proplakala.

Lanjska rezidba nanijela je rane čokotima, slab rezač odnese rod na škarama.

Ove godine će zalamanje lastara pasti kasno.

Neoljuštene taklje za vinograd leglo su štetočina, naročito pepeljastog moljca.

Posjeta grobu fra Paška Talajića. Pročitan natpis:

“U ovom sarkofagu počiva nedostojan svećenik i grješnik, fra Paško Talajić.”

Rosini prsti plijeve leju česna i luka.

Ona se penje kamenim skalinima od vrta do čatrnje, s kantom za polijevanje.

Rosa umiva ruke - prljava voda kaplje u lavor.

TRAVANJ - APRIL

O uskršnjim postovima popušta vid, a seljak se grbi u leđima, mesovija je duga.

Korizmene nedjelje su prošle, mačkare se nakupile darova i jaja, uščipci su pojedeni, čeka nas večera od zelja, a onda i Veliki petak, rasadnik bilja, vino koje se pretvara u krv, post na način sušenja i 33 Isusove krunice; duh korizmene pokore postepeno se gubi.

Gora je ozelenjela, propupala je.

M. je ozdravio, drži kušin ispod leđa, svrće koru mladog jasena i pravi pisku, sviralicu.

Pčele izlučuju vosak i dograđuju saće, iz krajnjeg okvira s leglom valja dodati saćne osnove. Uskoro će početi da se roje.

Sekretar Mjesnog komiteta muči se da sam prenese Lenjinovu glavu u bronci, od postaje do odbora, zanosi se s njom, posrće i počiva.

I kad bi mu čovjek htio pomoći, ne bi dopustio, jer ulazi u povijest: eto, čovjek je sam prenio Lenjinovu bistu dok je šoder prštao pod njegovim opancima.

Nisam još sreo čovjeka koji nije razmetljivac, svako vreba priliku da bi istaknuo neku svoju osobinu, čak i onaj što tuče magarca pod tovarom i zaklanja oči od sunčeva odbljeska.

Tri zadnja dana klapaljke oglašavaju koja su doba.

Uskrs i izbori poklapaju se, u glasačkim kutijama zveče loptice; onaj što je spustio jaje u ćoravu kutiju, sabotira ili se izruguje.

Ispred Odbora ori se ganga, procvjetale su trešnje, sad pčele prenose peludni prah i oplođuju žigove.

Rosa drvenim šiljkom dube zemlju i udjene struk pomidore.

Istaknut popis predavanja koja će u toku travnja i svibnja održati drugovi iz sreza; izostanak se može pravdati samo smrtnim slučajem.

Bit će riječi i o zabrani lova u vrijeme parenja i množenja divljači, o pošumljavanju i vrstama drva i njegovoj primjeni u građi itd.

Poljoprivredno gazdinstvo KP sprema elaborat za uvođenje sovjetskih sorti suncokreta, armavirski 3497 daje dobar rod, otporan je prema volovodu i suncokretovom moljcu.

Sv. Vasilije Ostroški, čudotvorac, slavi se 29. travnja, po starom stilu; spremaju se i muslimani na hodočašće, bosi ili u čarapama.

Dvojica protivnika seljačkih radnih zadruga svezani pod ceradom, slušaju dvojnice; to nadzornik pruge daje oduška svojoj osami.

Čim prođe lokalni vlak, otkrivaju ih kao dvije mokre biste.

"Ako se komunista razočara još mu samo ostaje da namakne omču na vrat", upozorava zvučnik ispred stražare.

Naša mesnata "šiška" bit će zamijenjena svinjama iz vagona koje su stigle na željezničku postaju, to je crna slavonska fajferova svinja, dva prsta bijelog i masne đevenice, hranit ćemo ih narančama i supom; što li će se izleći iz ovog ukrštanja ravničarskog i brđanskog.

Kažu da naša svinja mangalica, turopoljka, bagun i dr. stasa za priplod tek od 13 mjeseci starosti.

Vlasnici krmača moraju uredno voditi knjige, numeru desnog i lijevog uha, od kog je nerasta oplođena i kad se oprasila, šta je za priplod a šta za škopljenje i klanje, pod krmačom valja da ostane onoliko prasadi koliko ona ima nabreklih sisa, a ostale pomoriti.

Šesnaestogodišnja kći Sofije F. raspukla je kao mahuna; njena je mati držala krojački salon, tamo je sašivena prva fašistička uniforma. Od 10. studenog 1944. godine, ona počiva u gaju, među brijestovima, u zajedničkoj grobnici koju je poškropio blagoslovljenom vodom fra Ambro Nevjestić i izgovorio trideset svetih misa, no i on je nađen u

sakristiji s kuršumom u sljepoočnici.

Pregledanje lanjskog bidža, zimus ga je žižak izbušio i odletio na dolinu, grašak je u cvjetanju. Sa zrnom će doći u magazin i kukuljice, iz njih će se izleći žižak i prezimiti u kućici od graška.

Čisto Jurjevo jutro najzdravije u proljeće, ali pravog, lijepog sunčanog danka nema bez sv. Marka. Na taj dan, sve što gmiže i hoda upućuje se nekamo.

Šargani su otrovni, u prisojnoj strani što ujedu, krepa.

Između starog i novog Jurjevdana dizati se rano, prije no cure okite kuće zelenilom, jer i sv. Jure s izlaskom sunca tjera kola i koga pregaze bit će lijen cijelog ljeta, a čeka nas kosidba, žetva, mlaćenje raži, vršidba i noć u slami na guvnu. A na konjskim gubicama vijenac od pljeve.

Vinograd osviće u dimu.

Naručiti plavi kamen, kreč i rafiju.

Sakupiti crne insekte žilogriza na grmovima makije.

Doline za duhan nagnojene su, dobar je i rasad ravnjaka.

SVIBANJ - MAJ

Prvog svibnja pada i sv. Josip radnik, patron župe u Izbičnu, on povezuje crkvu s Međunarodnim praznikom rada.

Svibanj je posvećen ugodnostima Bl. Marije i vađenju meda.

Pčelinja paša je bolja no lani, med od uljane repice slabo je rastegljiv i teško se vrca.

Bijela djetelina daje med koji se sporo kristalizira, ali pogoduje za prezimljavanje pčela.

Konac je kaduljine paše, med je prvorazredni, boje ćilibara, blago gorkog okusa i skup, dok je bagremov skoro bezbojan.

Urediti pojila za pčele, jer za vrijeme uzgoja legla mnogo popiju.

Baštu pod vodom zalijeva Rosa, vrijeme je kolčenja i pinciranja pomidore.

Obrezuju se mladice u vinogradu, liječe se i odstranjuju izbojci na starim čokotima.

Paprike, krastavce i patlidžane prskati tropostotnom otopinom nikotina radi zaštite od lisnih ušiju.

Bolest krumpira je plamenjača, nabaviti modru galicu za pravljenje bordoške juhe.

Zadružnog pastuha puštaju na kobile.

Odgađa se predavanje o uzgoju i njezi svilene bube, valjda će i bez toga presti, svi ćemo nositi svilene košulje i gatnjake, barem o državnim praznicima.

Odbornici su uranili, traže od Rose ćilime za svečanu tribinu, još prije no ogrije, bacaju kamena s ramena, s mjesta i iz trka, pobadaju kolje, zatežu platno s natpisom: *kros*.

Bit će takmičenja u svim momačkim vještinama, dobar povod da se sela posvađaju.

M. recitira na priredbi: *druže, ruku mi daj!*

Špiro kupa i striže zadružne ovce na ledini kod škole, suši vunu na suncu, savija i mjeri runa, za priplod bilježi ona grla koja daju mekšu rudu.

Tomislav najavljuje dolazak u L., sad bi mogao poduzeti nešto više u Zavičajnoj riznici, da se iz kašuna izvuče *Ruka od srebr*a, ali male su vajde od njega.

Pazarni dan u Trebinju, uoči praznika.

Hodam pošljunčenom stazom tek uređenog parka.

Nekadašnja koludrica Dionizija skida svilenu čarapu, obraća se momčiću nagnutom nad algama u ribnjaku:

"Jesi li vojni pitomac?"

Vjetar je šiba u leđa, pripija joj haljinu uz tijelo, ističe stražnjicu.

S kosom se poigrava isto tako, s lakim predmetima gore-dolje i s lokvanjima ondje, dok je površina jezerca uzburkana.

Djeca pljuju male mjehure koji se rasprskavaju.

Nad vojnim gradilištem i razvalinama starog mlina, vijori repati

zmaj.

Nestašica soli, petroleja, sapuna, žive sode, kostiju i svega.

Vraćam se večernjim vlakom dok zapadna strana dogorijeva.

U kupeu zatječem Mašana K., podoficira JNA i daljnjeg Rosina rođaka. Putuje u L. za praznike, drži kapu na koljenu, češljem pravi razdjeljak, zagoni kosu u stranu.

U prazničnom popodnevu dimilicom omamljuje pčele, vabi ih u namazane dubovine, a navečer na sijelu, bogato opremljen čudesima, zadivljuje mladež.

Uvlači plamen od svijeće u usta, na tabaku papira piše vodom kao tintom, probaci jaje kroz grlić od boce, prikazuje rubac koji ne pušta vodu (kad ga je dobro naprašio kalafonom), nasloni štap na dvije čaše, prebije ga, a čaše ostanu čitave, objesi prsten o konac, zapali konac, prsten još visi u zraku, stavlja jaje da uspravno stoji, šivaću iglu da pliva u čaši vode, nosi vatru u rukama, a da ga ne opeče, svima pokazuje dinar na dlanu, a kad stegne šaku i ponovo je rastvori, novčića nestane. I naposljetku otkriva kako to postiže: nokat srednjeg prsta premaže voskom, kad stisne šaku novčić se zalijepi i ode na noktu.

Zbor seoskih cura pjeva umijeću podoficirovih ruku.

Četrdeseti je dan od Uskrsa, "Križi" osviću u kiši, ledena je kao jesenja, ali se brzo razvedri.

"Dovi" i "Drugi dan Dova", veselje i sabor, kolo pred crkvom, đipa i referent za smicanje koza, košulja mu je mokra od znoja.

Nema igrača dok ne probije krv na fanjeli.

Pljusak ih rastjeruje, u gostionici se pije bira na krigle i malinov šurup s vodom.

LIPANJ - JUNI

Lipanj je obilje blagdana.

Misteriju Presvetog Trojstva nije se mogao načuditi ni sv. Augustin.

U pobožnim uzdasima i u pobožnosti prvih devet petaka u mjesecu, štovanje je Srca Isusova.

Med izvađen na sv. Vida, čuva se u kantici, pri vrhu polica, iza stvari koje su na dohvat, a uzima se kao očinji lijek.

Pred oltarom sv. Ante moli se siromašak, devetnicom, njegovom krunicom i večernjom preporukom:

"Sveti Ante, sačuvaj od mukavice, od štriljavice, od šuge, od gube, od razbolice, od krepanice, od vuka, od ukolja zmijskog, od dušmana, od svakog zla časa."

Zavjetuju mu se postovi i hodočašća, daruje mu se vuna, sirac, ušćipci, vino i janje.

Siromah-čovjek za sv. Antu radi u polju, nose mu se darovi s oltara za ručak.

Na konferenciji Narodnog odbora osuđena je crkvena briga za siromašne, vlasti vrebaju darodavce i progone ih, štite ratara u polju od "Kruha sv. Ante".

Uoči Ivanjdana pale se krijesi od suhih grana i slame.

Ujutro zorom, bosim tabanima, gazi se ivanjski pepeo.

Prije izlaska, mlada nerotkinja valja se u rosnoj travi, a muž umiva jaja živom izvorskom vodom.

Osviće zapovjedni blagdan sv. Ivan Krstitelj, oblaci su se sklopili nisko, mogla bi kiša, dugo nije padalo, ali evo naša kivna dušmanica bura javlja se odozdo da sve rastjera.

Dolazak Grgurovića, šefa Katastarske uprave. Sam na kamionu Građevinskog, kao gušterica na suncu.

Sa svih putova prašina se ustavlja na drveću, samo su oči Mjesnog sekretara kao dvije višnje, diže se u cik zore i puni lovačku pušku.

Od ovog mjeseca Geodetska sekcija pripaja se Katastarskoj upravi.

Premjeravanje neplodnog zemljišta rašljama, a sve drugo pod pantljiku.

Na sv. Petra isječene telegrafske žice, oboreni stupovi za struju.

Ispod sunca puše vjetrušina, gadna, sparna.

Izmjena željezničkih pragova, miriše katran.

Sad i kroz Hercegovinu hukće *Unrina* parnjača, duguljast dimnjak, ne više crna pečurka, samo što su iskre jače i pale suhe kupine pokraj štreke.

Dim donosi zmiji glas gdje su ptičja jaja. Otrovnica ih ispija, skoluta se, pada zajedno s gnijezdom, šušti kroz vrijesak, sikće na čeljade i živo.

Naduta od ptića kojeg je progutala, skače u visinu. Ako padne na kopno, dobro je, razbit će se ko jaje, ako ode u more, eto jada, prometnut će se u zmaja. Sveti Petre i Pavle, smeti zmije i đavle.

Ispod očnog kapka grebe trun, zaludu Rosa huče u oko.

Da je sad dvije-tri kapi iz sise mlade nevjeste-rodilje.

Krstinja, šepava teta, viče ispod trešnje:

"Nebilo'roka, mašalah!"

M. je u krošnji, grane se povijaju, jedva drže rod.

Krupni plodovi tamno-crvene boje padaju u travu.

Meso trešnje je polučvrsto, sočno i ukusno. To je crni "Tartarian", stara ruska sorta koju je ovdje navrnuo neki Rosin predak, jeromonah školovan u Rusiji.

I manastirski voćnjak je od te sorte. Kažu da u tridesetoj godini po zasađivanju donosi najveći rod.

U magazinu, koji je dozidan i to na jednu vodu, ne za trgovinu već za moje domaćinstvo i smještaj alata, isto je izvršen popis. Zadruzi je pripalo ono što je bolje, a meni potrebnije: Sakov podrivač i mašina za činjenje žita.

Rosa usvaja nahoče iz doma.

Upravitelj nas ispraća u vrijeme užine.

S naše desne strane ostaje česma, pravoslavna zadužbina. Čuvar česme je lav s pipom u ustima.

S lijeve strane je spomen-ploča kraj dvornih vrata od Konaka, u kojem je 1942. godine bio smješten Operativni štab za Hercegovinu.

Naprijed nas dočekuje manastirska kapija lijepo iskovanih šiljaka, sad je to ograda Doma ratne siročadi. Nad kapijom je lučni greben, na

njemu je do skora stajao kameni pravoslavni križ, ali ga je neki pitomac, đak-vragolan potkusio.

Vanjska priprata s kulom zvonarom, izbušena je.

Zvono veli da je užina gotova.

Upravnik otvara kapiju i govori nam da dječačić mokri u krevet i da ga od toga valja odviknuti.

Mali nosi drveni kufer pod katancem, čuva svoje stvari.

Šutljiv je, širi zjenice kad neko podvikne u blizini.

Sjeća se sestre prikucane čavlima.

U svako doba može naizust izgovoriti svih 16 sovjetskih republika.

Šišam ga pred kućom, mašina ostaje krvava od ušiju. Okupan popodne, sjedi u ozelenjeloj krošnji i pjeva.

Glasilo Kotarskog odbora JNOF-a, osnovano 1944., ugasilo se s vijestima, preraslo u "Zadrugara", štampa u zadružnoj kronici da je "američka kuga" zahvatila pčelinja legla u Zapadnoj Hercegovini. Trulež legla donosi na kvasinu ili smrad znojnih nogu. Ljubuški pčelari imaju neki svoj lijek, taje ga.

"Europska trulež" čiji je uzročnik V. pluton, bila je napala društva; sedefasto-bijele larve dobile su mrku boju i to najviše s proljeća 1941. godine, ali su tada radilice samo otpuhale crna legla, u tome se isticao soj kranjske pčele, a mi smo stare matice zamijenili mladima.

Sad je vrijeme lipove paše, med je prvoklasni, ćilibarnožute boje.

Završava se treće pretakanje novih vina.

Školski su praznici, podjela svjedodžbi, a potom i američkih namirnica; stigle su kutije s oznakom UNRRA. Ako je dotle došlo da dobivamo i jaja u prahu, onda je sve prah praha prahu.

Đačka priredba, učiteljica je iz G. N., pojavljuje se u nošnji svoga kraja: na njoj je bijela košulja i kotula od sukna.

Ispod svilenog pojasa ima otkanu pregaču. Preko košulje je poduža ječerma, malo izvezena. Na glavi je crvena kapa i nadodat rubac, a na nogama bijele bječve. Nije omiljena kod vlasti.

Čim počnu ferije, blizu je i prvo branje duhana.

SRPANJ - JULI

Mjesec je srpanj, grabež na pčelinjaku, prava je pljačka pred dubòvinama. Dobro je suziti lèta i premazati ih krpom natopljenom petrolejem, a još je bolje napadnute košnice prenijeti u zamračenu prostoriju.

Obrani su donji listovi duhana; sad su na dolini strukovi izduženi i operušani. Podbirak je unesen u izbu, bit će još branja: nadbirak, srednji, podvršak, vršak i jesenji zaperak.

M. niže listove, prsti su mu crni od smole.

I ranija se gospoda duhanila našim ravnjakom i šeginavcem i svim sortama, pa će i ova.

Sveti je IIija, zaštitnik Hercegovaca, pada i ove godine u utorak 20. srpnja. Strog prorok, zagrmi kad mu se malo ko nada, toliko je prgav da mu i Turčin drži post.

Kad sijevne i zagrmi, odagnaj Irudicu od sebe. Daj Bože da i u nju jednom grom uždije, pa neka dođe i Strašni sud, pa vala i nek Antikrist ubije sv. Iliju, samo da se ova čamotinja i jad promijene.

Crkva posvećena sv. Iliji, podignuta je u strani, na mjestu gdje se još zapažaju temelji apside stare crkve, za koju vele da je djelo providura Gabele i da je imala dva oltara; jedan je bio Bl. Gospe, a drugi Duša od Čistilišta.

O gradnji nove crkve učinjen je Ugovor između crkovinarstva i općine još 1869. godine; kad je sebe to bilo.

Sv. Stolica izdaje svoj dopust, a izdan je i ferman u Carigradu koji je koštao 7000 turskih piastera, te bujruntija i murasela u Mostaru, u istu svrhu.

Kamen temeljac položen je i posvećen sv. Iliji.

Crkvena unutrašnjost je bogata i ukusna. Dva pobočna mramorna oltara izašla su iz klesarske radionice Paška Bilinića u Splitu: jedan je u čast Bl. Dj. Marije, pod nazivom *Porođenja njezina*, a u nj je relikvije položio apostolski vikar u Hercegovini, fra Anđeo Kraljević, drugi je

namijenjen sv. Stjepanu i prikazuje svečevo kamenovanje.

Glavni oltar, posvećen je patronu sv. Iliji Proroku, djelo je majstora Artura Ferraronija, a izrađen je od talijanskog kararskog mramora. Lijep je i onaj sv. Ante u kapeli crkvene lađe s lijeve strane.

Sat na zvoniku dobavljen je od firme *Ivana Solari* iz Trsta, a općina se obavezala na održavanje sata tako da mi u L. ako se ravnamo po njemu, zakasnimo na vlak.

Rugaju nam se kad nas pitaju koja je ura, a prvo što se ugleda u L. jest zvonik crkve i sat na njemu koji zaostaje mimo svijet.

O sv. Iliji zabranjeni su zborovi i prebačeni za državni praznik, Dan ustanka 27. srpnja. Zborno mjesto ostalo je isto, poljana iza ograde, samo što je svake godine zbor rastjeran kišom.

Ne znam hoće li neko o tome pisati, ali je nezahvalno bilježiti kroniku i upuštati se u to, navaliti sebi na vrat breme zavičaja i graditi se čovjekom kojeg more pravice. Kao da ja vidim nešto više od drugih.

U "Podvižničkim poukama" ave Jovana stoji u Desetoj ljestvici da ne osuđuješ ni onda kad svojim očima vidiš da neko griješi, jer se i oči često varaju.

Na mitingu u L. govorio je drug V. Š. i predočio nam da naše rukovodstvo ne griješi. Gledano prema Desetoj ljestvici, onda nas oči varaju. Ovi su ljudi zaista oni o kojima se kaže u 2 Kor 6,8 da su kao varalice i istiniti.

Pozobano je i žito u dolini, godina je omanula, takva je bila i lanjska i preklanjska i svaka druga, jer bogme je u Hercegovini podvig živjeti.

Sedam vrsta hercegovačkog kruha stizalo je i pred cara u Beč 1917. godine i to: sirćeni, mertinovi, karišikov, proseni, šiljevi, barov i klenovi.

A uz ovaj rat seljak je podnio barem četiri rekvizicije i četiri puta sedamdeset uvreda otrpio.

Još samo seljak vojuje, gine i daje imetak.

Pšenica, raž, zob, ječam, duhan, slama na guvnu - sve ima boju zlata i vrijednost dukata.

Povrh svega čovjek izgrađuje neki svoj misterij, pa bio on čobanin za ovcama ili državni činovnik.

Slobodno mu je da čeka hulje koje stižu terezinom, prijete mu i nadvikuju se u stražari.

Obijeljena je pravoslavna crkva sv. Arhanđela Mihaila koji je krsna slava ovih sela i zaseoka i većine familija.

Svađa je izbila oko nadijevanja imena zadruzi, a ostalo je "Razvitak" kako je i bilo; i jedna žarulja od dvadeset pet svijeća da gori cijele noći, a gasi se samo iz praćke ili livora.

Upri pogled u "prečistu Majku na ikoni" već koncem srpnja oslobodi se svake žalosti za trulim plodovima.

Bilo je pljuskova, a ponegdje i tuče, malo se praznikovalo i slabo su se čule putničke pjesme.

Užine su bile posne i uglavnom u dolini.

Stali su i radovi na premjeravanju zemljišta.

Iza međe je poboden tronogi stativ. Geometar Paštrović promatra predio, još jednom lovi stupnjeve i oznake na letvi.

Nikakve jeke odozgo, niti piska lokomotive između dva signala. A zamako se čovjek čije ordenje leži pripučeno na jastučiću od plavog velura.

"Ako se vratim živ, dajem vam tvrdu božju vjeru, ovdje ću podignut vješala, visjet će isplažene jezičine svih izroda."

Obistinilo mu se pola: vratio se živ i zdrav, vješala su i tako ostala od Talijana, samo što je na njima sam isplazio jezik, zamako se 1948. godine, u zoru, na sv. Anu.

KOLOVOZ - AUGUST

Oprez i u vinogradu, još se može pojaviti kasni *oidium*, mada se odabiru najbolji čokoti od kojih se uzima plemka.

Smokve su ponijele, bit će nizova na vanjskom zidu kuće i pokraj

dovratka.

Vadi se i krumpir, dobro je pokositi cimu u sjemenarskim nasadima i ostaviti gomolje u zemlji, barem dvadesetak dana, dok ne stvore kožicu.

U ovom mjesecu moljci su opasni i napadaju na sve voštane sirovine.

August je kod nas kolovoz, ali samo za poljske radove, dok u vjerskim obredima, posebno u postovima, ostaje kao august, mada znamo da je ime kolovoz došlo po Gospinim kolima koja hodaju po zemlji, a ispred njih bježe zmije i sklanjaju se na drveće, jer su u zavadi s Bl. Dj. Marijom, još od raja zemaljskog.

Guvno smo poškropili i dobro izmeli grabovim metlama, klade u dolini su razvršene, snoplje smo prevezli kolima i naslagali za vršidbu.

Dobar dio alata, dvoje-troje vile i grablje, oštećeno je; napukla je i pala za vijanje žita.

Dok je vršidba noći se na guvnu, tamo se i starom čovjeku prohtje za ženom. Zagrli je u slami, gledaj zvijezde kako se otkidaju s neba i ne poželi ništa drugo no da mogneš s njom.

U slami je umro i Michael Turinszky, zlatar iz Trebinja.

Njegov je imeni žig M. T., oba slova krasno iskićena i promaknuta jedno kroz drugo, mjesni žig je karaula, a iznad nje šestokraka zvijezda, jer on je bio i zlatar i cehmeštar.

Pred rat je stigla pritužba na nj da su zavjetni darovi od srebra, koji su krasili oltar crkve sv. Ilije u L., označeni njegovim žigom kvalitete po kojem slitina sadrži 13 lota srebra na 3 lota drugih primjesa, a zapravo ima samo 9 lota srebra s primjesom kositra.

Nije bio bolji ni zlatni križ za cjelivanje, označen žigom za zlato finoće 2 po kojem slitina ima 13 karata i 1 grain zlata, a u stvari je imala 7 karata i 10 graina zlata, što podliježe oznaci broja 1. Odlukom magistrata, kujundžijska radnja M. T. je zapečaćena. Otvorena je tek 1941. godine, s novom firmom i neobičnim natpisom:

Goldschmied Michael Turinszky, rimokatolik

Iste je godine potkupio zatvorsku upravu i oslobodio Grubješića i

dr. komuniste, a izradio je kalež od pozlaćenog srebra, urešen lisnatim i školjkastim motivima i prikazao u reljefu na košarici kupe sv. Franju Ksaverskog kako krsti nekog domoroca. Taj kalež sadrži u položenom pačetvorinastom okviru, pored imena žiga, udaren malen žig s inicijalima NDH.

Već svibnja 1944. godine firma je skinuta, radnja je otvarana povremeno, M. T. počeo je pomagati NOP, navukao je na se sumnju i jednih i drugih.

Samo godinu dana kasnije odlikovan je ordenom zasluga za narod, a istovremeno mu je poništena diploma: pet je godina M. T. naukovao kod zagrebačkog zlatara M. Haberzelta, ogledno mu je djelo u Mariji Bistrici srebrom okovani misal, dobio je zvanje majstora i primljen za građanina Dubrovnika, oženio se od Grubješića, a u Trebinju bio jedan od dobrotvora za podizanje česme na pjaci darovane u zahvalnost podmaršalu kraljevskom Đuru barunu Babiću.

Godine 1946. optužen je za suradnju s okupatorom, a oslobođen zbog pomaganja NOP-a. Oduzeto mu je odlikovanje, a vraćena dozvola za otvaranje kujundžijske radnje; likvidacijom privatne svojine 1948. godine prešla je u državno vlasništvo, a odmah po izvršenom popisu opljačkana.

Prvog dana muslimanskog posta Michael Turinszky umro je u slami.

Sad je u njegovom lokalu prodavaonica br. 1 "Novo sjeme", a drži je neki Bećirspahić. Na jednoj sljepoočnici koža mu je kao kartica, gotovo prozirna, pogođen je u prvim danima ustanka.

Negdje ispod te skrame protječe vena, kuca i nadima kožicu i kad nije uzrujan. Damari života, što drugo.

Bećirspahić pored crvenog luka sada drži rasad salate endivije, a ispod tezge nudi izrezan duhan, hercegovački flor.

Ramazan je; tek po zalasku puši se na jasminov čibuk fini trebinjski. A negdje je i halva pregorjela.

Na zidu iznad škrinje u kojoj je Rosa dopremila ruho, obješena je

slika s redovnog zasjedanja Svetog arhijerejskog sabora srpske pravoslavne crkve.

Drugi slijeva stoji episkop zahumsko-hercegovački Kirilo, mlađi Rosin brat, umna glava u obrani današnjeg stanja u njegovoj eparhiji, čovjek obdaren perom i govorom, pomiritelj zavađenih familija, ali ne i utješitelj onih što su bili zagazili 1941. godine; tražio je kaznu i svjedočio kao utjecajan čovjek kod Okružnog narodnog suda, a i dalje u Tužilaštvu - pravedan u tome, po mjeri i zasluzi svakome.

Odbojan u razgovoru, a rano navečer pospan, založi pred lijeganje koju suhu smokvu i popije čašu vina. Uvrijedio me jednom kad je rekao:

"Lukav čovjek je đavolov imenjak."

Velika služba na Preobraženje, doček Episkopa i pratnja do trona, đaci stoje pred ikonostasom, križ i jedna polovina čiraka i jedna polovina ripida je na desnoj, a druga polovina bez križonosca je na lijevoj strani amvona.

Preobraženje Gospodnje praznuj i preobraženje u sebi pripremaj, misli o skoroj smrti, smatraj se već umrlim svijetu, a živim Bogu, odvezuj se od svijeta, spremaj se hitno za put, išti spas i viči: *potonuh!* Čut ćeš glas kao Petar:

"Što si se prepao, Bog je na tvojoj strani, prirodno."

Na volujskim kolima, kao nekad u fijakeru, stigao je ovan za mrkanje. Njegov je vlasnik Poljoprivredno dobro KP. Prije no je poslat na teren, opran je, runo mu je raščešljano grebenima. Nije noćio u pojati, no je s pratiocem osvanuo u gostionici. Lumpalo se do zore, a čim je granulo sunce, počelo je mrkanje u zadružnoj torini.

RUJAN - SEPTEMBAR

I pjevački zbor se raspušta, ranije je bio muški, a odmah po oslobođenju mješovit, okupljen oko novih orgulja koje su nabavljene pred rat od firme *Braće Župan* iz Zagreba.

U L. se pjevala glasovita *Misa Anđelorum* za Vel. Gospu. Zbor je izvodio i *Mrtvačku misu*, primjena liturgijskog teksta s muzikom, a u procesiji Vel. Petka *Muku gorku*.

Razlaz pjevačkog zbora uslijedio je nakon zahtjeva da se obnovi društvo *Bratovštine Presv. Sakramenta*. Svrha je društva složnim radom međusobno se podupirati "i upotrijebiti shodna sredstva da se ona zadnja svrha postigne".

U Odjelu zaštite naroda preslušan je fra Pavo koji i nije bio grlat u tome, no je to poteklo od oo. franjevaca iz Mostara.

Izdano je i priopćenje kojim se odbija zahtjev za osnivanje *Bratovštine*, te svih društava čije bi sijelo bilo u crkvi, a podržava se svako pregnuće crkvenog starješinstva da uskladi svoj rad s državom i pomogne akciju sabiranja ljekovitog bilja, te da privremeno ustupi raspoložive prostorije za magacine.

"Družba Marijina za mladiće imala je izopačenih članova, fra Pavo", rekao mu je načelnik Odjela. "Mi smo dvojicu buzaranata strijeljali čim smo ušli. A vama na um padaju sakramenti. Hajde, časti ti!"

Uz Bablje ljeto 1946. godine iseljena je Marijina crkva, obijeljena je i uređena za kancelariju Mjesnog odbora.

Crkva je bila posvećena Marijinom Uznesenju, ali je odvazda na zlu glasu, dvaput je pogođena gromom, a jednom i opljačkana, iako je malo vrijednih stvari u njoj bilo, osim možebiti nekoliko slika, sjedalo i drveni oltarić rađeni u drvodjeljskoj radionici Stjepana Rake u Imotskom.

Crkva je na lijepom mjestu, dugačka 12,80 plus prezbiterij 5 metara, a širina joj je 8,90 m.

Zvonik je u pročelju malen, a zvono nikada i nije gore podizano; sad je tu uređen dimnjak s limenim pijevcem, škripkom na vjetru.

U prezbiteriju je Odjel Dimitrija V., sam se tome i dosjetio, i od crkve u koju je malo ko zalazio, učinio lijepu i pristupačnu zgradu, pred njom se, ispod čempresa i borova, održavaju sve proslave i praznikuju državni blagdani.

Obnovljena je i stara česma, samo što nije trebalo dodavati onu petokraku, zna se čija je.

To stvari i namještaja što je crkva imala, popisano je i uz revers predano župniku.

Lijepa je ona slika na dasci, prikazuje bizantijsko *Umilenij*e s grčkim napisom i s dva anđela koji iz kutova blagoslivljaju.

Za veliko platno se misli da je djelo Filippa Naldija, jer je centralni prizor *Krunjenje Bogorodice od Presv. Trojstva*, a to bijaše motiv na svim njegovim slikama raštrkanim po dalmatinskim crkvama.

Marijina crkva u L. najprije je bila biskupska, zatim opatska, pa župna, onda jadna i sirotinjska, a evo sad i komunistička.

Posljednji su plodovi zemaljski sabrani u pletenoj košari, a orasi u vreće. Skupljaju ih stariji članovi Narodnog fronta, dok su đaci u krošnjama, mlate orahe pošivalicama; škola se uključuje u razvoj, učitelj podupire sve akcije i ostavlja zadovoljstva u takmičenjima.

Grane su povijene, orasi su krupni, ljuska je čista i žućkasta, a jezgra bijela, pri vrhu smeđa, bilo im je sunca ove godine. Kad bi čovjek podnosio žegu kao što je orah trpi.

Spremljene su i vinske posude, burgundski vranjevi i alati za berbu i preradu grožđa.

Zaparuju se i sumporaju bačve.

Beračice prismaču s kruhom zrnjevlje grožđa i mlade orahe od kojih se lako zavrata.

Iznosimo nizove duhana ispod crijepa na sunce, svaki dvanaesti ostaje nama: ne beri brigu no prekrsti noge, zahvati žar mašom, pripali i prepusti se sjetnim mislima neka te nose.

Dobavljen je avan za rezanje duhana, tance je od meke i lake sorte, a ove godine je malo tvrđi.

Večera je postavljena za sinijom, Rosa je još nagnuta nad šporetom, miješa pekmez od šljiva i spravlja groždani sok. Posebno joj se posrećila sadnja glavatog kupusa.

Mara obilnije hrani kokoške da im perje ojača za zimu; ne valja pred

njih bacati novi mertin, prezoblju se i uginu, nadmu se lijepo.

Moram povaditi suvišno saće iz plodišta i medišta i spremiti ga na čuvanje od moljaca.

Molimo se svetom Mihovilu Rkanđelu koji mjeri naše duše da nam zloću odbaci, a dobra primi. Njegova je crkva Nebeska bazilika i prije no se počne služit misna žrtva pojavi se na ulazu maleno stopalo, znak da je arkanđeo uranio i postavio kristalni kalež tako da se u nj prelamaju zrake.

Na Ramazanski bajram manevri i gađanje iz pješadijskog oružja.

LISTOPAD - OKTOBAR

Sad je i korito u krmedaru za cio obrok poboljšano, dodatak ječmene prekrupe o užini, od nje se dobiva čvrsta slanina.

U bogatim zemljama krmad dobivaju riblje brašno ili brašno od krvi da bi slanina ispala mesnatija, a kod nas se to postiže posnom hranom i splačinama, a počešće i gladovanjem.

Još mi je žao što nisam dobavio šumadijsku rasu svinje koja je otporna na zaraze, ima snažno rilo, a voli želude. Fala bogu, ove ih je godine šuma puna.

Ta gruba i snažna raca, naviknuta na najgore uvjete života, dala bi nam dvije velike kante masti, izdurali bismo do proljeća. Meso je suho i vlaknasto, dugo se zadrži na gredama, a ovo naše mesnato plane, pojede se, šta ćeš.

Pletu se od grabovine ljese za ograde i brane za povlačenje oranica.

Raonici su izoštreni, volovi unajmljeni. Gnoj je razbacan po dolinama i sve spremno za duboko zimsko oranje.

Dani su lijepi, samo se čeka na sv. Bruna, neće li umaći. Iako je malo poznat svetac, zna se toliko da ne valja orati dolinu u tjednu u kojem pada njegova svetkovina.

Sije se pšenica, ječam, zob, grahorica, raž.

Djeca se vesele povlačenju, navozaju se dolinom sve dok se busenje ne zaravni i grude zemlje istroše.

Dobar dio posla obavi se prije studeni i sv. Luke.

I berba grožđa je gotova, vinogradi se sele u podrume, zidove smo dobro premazali vapnenim mlijekom, u toku je vrenje mošta.

Mlade čokote smo ogrnuli da ne prozebu.

Stolne sorte s debelom opnom stavljamo u čistu i suhu strugotinu.

Dok postavljam limene češljeve da sitni miševi ili rovke ne mogu ući u košnice, Rosa u pčelinjaku sije faceliju.

Nekad sam u oktobru obilazio crkve Gospine pobožnosti, a gdje bih zakonačio molio bih Rožarje ili Djelo Rožarja.

Pratio me Akim, naš najamnik. A sad ga eno đe viče po L. kao kakav telal i poziva narod da dođe u kino i gleda Marijino obeščašćenje, kliče novim izumima i svetogrđu, a sav je zguren i sakat u ruku, djeca mu se rugaju i seire s njim.

Sad je takvo vrijeme došlo, valja nam se manje žestit i jedit. Prepuknut ćemo od sičijanja, crknut ćemo vala, ma ni oni neće skapulati.

Akim se naruča kod nekog i barem uru vremena odleži pod kruškom. A iz šupljine stabla izlijeću i ulijeću ose.

U L. je otvorena pošta.

S dvomjesečnog kursa stiže Orbović za poštara.

Namještaj je oskudan; vrata su prorezana za šalter, u hodniku je klupa za čekanje. Više se ni muhe ne hvataju za lijepak kao nekad.

Ulaz strankama zabranjen je bez poziva.

Pošta stiže u plombiranoj vreći putničkim vlakom u 14 h. Orbović je ne raznosi; ako dobiješ pismo, čeka te na stalaži.

U hodniku je zalijepljen plakat: tjedan borbe protiv tuberkuloze i davanje dobrovoljnog priloga Crvenom križu.

Poštar je rukom dopisao: *ne pljuj po podu*.

No bi od svega mogao stajati samo jedan natpis: dreždi ko ker dok ne dobiješ vezu sa Sarajevom; tamo je sa službom Rosin bratić Vidak,

dok je stariji Vasilj sabrat manastira Ostrog.

Ne znam dva brata koji se više paze i gledaju, makar su različni u svemu.

Vasilj je razmetljivac i faldžija, rijetko obilazi ove krajeve, pa i kad dođe, unese, brate, mnogo nemira.

I besjeda mu je uvijek jedna:

"Blagodari Gospodu za troje: prvo, što si po njegovoj volji rođen kao čovjek, drugo, kao hrišćanin i treće, kao pravoslavni hrišćanin. Dakle, nisi stvoren kao gmizavac i bestija, no kao čovjek, onda ga blagosiljaj. Nisi rođen kao neznabožac, već kao hrišćanin, stoga mu dvostruko zahvali. I nisi rođen kao hrišćanski sektaš ili jeretik ili unijat, nego kao pravi pravoslavni hrišćanin. Zato mu trostruko blagodari."

Vidak je po mome bolji, samo što je podložan Vasilju, njemu se žali i hvali kao da mu je duhovnik.

Na jednoj su strani zakoni službe, strogi i surovi, a ispovijedi bratu dođu mu kao utjeha.

Vasilj se raspitivao za ruskog svećenika, oca Alekseja Kriška iz Sarajeva, o kojem je čitao u "Borbi" od 1. kolovoza ove godine, da zajedno s protoprezbiterom ruske crkve u Beogradu, Vladislavom Nekljudovim, špijunira odavde za račun sovjetske vlasti.

"Htio bih malo pobliže saznati o tome", napisao je Vasilj. "Sve se bojim da neko radi protiv pravoslavlja, jedni ili drugi, ja ne znam."

A dobio je odgovor Vidakovim rukopisom; zeru od tog pisma unosim u Kalendar:

"Dragi moj Vasilju, čitao si da se otac Aleksej žali na onu sjenku što ga prati po Sarajevu, da ga uzrujava i podiže mu krv u glavu. Ta sjenka sam bio ja. Još mu i rekoh predveče:

- Pričuvaj se, oče Alekseju i bolje skrivaj. Ako ti dođe posljednji dan, meni se prijavi, spasiću te vješala. A znaš kako? Prosviraću ti metak kroz čelo.

To je ta bjelogardejska ološ, vrangelovci i denjikinovci,[22] poražena garda, smrvljena Crvenom armijom. Ima ih, još, Selicki i kumpanija.

Rovare protiv narodne vlasti, panjkaju naše rukovodstvo, oni mu zamjeraju što nisu slušali Lavrentijeva, kude naše seljačko pitanje i zadruge, rade za Staljina i njegovu kliku, a ne mogu se vratiti u SSSR, bili bi posmicani. Dosta ti govori što ih štiti sovjetska nota.

Ako su ti oni dio pravoslavlja, uzmi ih ko otpadnike, kad ih svuda ima. Ja sam svjedok u ovom mojem zanimanju mnogih gorkih sudbina, a o tome niko ništa, dočim jedan pop ili kakva hulja s naobrazbom dignu prašinu. A tako ti boga nemoj ti da bdiješ nad sudbinom pravoslavlja u današnjici, ima ih koji će to mjerit i premjeravat, tvoje je da dovršiš Ispovijedanje pomisli, kad si uman i obdaren za to. Budi poslušan kao onaj Veseleilo[23] o kojem si me podučavao. Ja to u svojoj službi jesam."

STUDENI - NOVEMBAR

Lišće je opalo, a zrak se izbistrio, šuma je kao prorijeđena.

Mlade voćke valja zaštititi od zečeva i postavljati lovne zamke za hvatanje štetočina.

Stočna repa i mrkva je u nadzemnim trapovima, ispod ne smije biti vlage, a iznad zemlje više od pol metra.

Još se ponegdje razbacuje gnoj ili prolijeva razrijeđeni zahodnjak po onim dolinama koje su ostavljene za kasno oranje ili čak za proljetno, još se nakvašenim sjemenom podsijavaju rijetka mjesta na njivi, to je sve što je ostalo od poljskih radova.

Povađene su taklje u vinogradu i složene u kupe, kalemovi iz prporišta zatrapljeni.

Iza kuće se prenose košnice u zavjetrinu, a unutra se topi staro saće i vosak.

Sve se povlači u kuće i svoje ljušture, sva stoka se spraća, osim ovaca, one još idu na ispašu. Čeljad silazi u podrume, dolijevaju burad i otaču crna vina.

Crkva nam stavlja pred oči Slavnu crkvu svetkovinom Sviju Svetih i Trpeću crkvu Dušnim danom.

Tako se i mi u svojim mislima sjećamo naše budućnosti: iznemoglosti i smrti.

"Iskusan je onaj koji svakim danom očekuje smrt, svet je onaj koji je želi, a bistar onaj koji ne žali ni za čim na svijetu."

Pogledaj kako drvo u studenom ne žali za lišćem, jer mu je to vanjska krasota. Tako ni ti ne žali za uvelom ljepotom tjelesnom, budi mrtav, najbolje ti je.

Čovjek nije u stanju pobožno provesti današnji dan, ako ne vjeruje da je to posljednji dan njegova života.

Od svojeg slabog imetka ostavit ću crkvi 4 motike vinograda, a da mi se od prinosa svake godine održi jedna tiha misa i odrješenje na Mrtvi dan.

Ovaj mjesec donosi mi radost: 21. studenog je Aranđelov dan, Rosina krsna slava.

Još da mi nije raspoloženje pokvario ječmenac koji je Rosi iskočio na oku kao da joj je neko u rodu noseći.

Uzvanici donose darove, zasipaju orasima dom i postelju, časte se suhim smokvama i peku kafu u ibricima; spremaju se da odu tek nakon šurenja svinja i nadijevanja đevenica.

Iz našeg doma izviru gajde, među uzvanicima je i jedno momče, stasito i vitko. Na prolazu je kroz L., ide za gajdama, dospjet će daleko.

Na njemu su gaće od sukna, crveni otkani pojas, izvezena košulja, kapa od crvene čohe i smeđa suknena kabanica s kukuljačom, a na nogama opanci s terlucima.

Momče sijeva očima, drži mijeh u krilu. Na otvore duž dipli stavlja četiri lijeva i dva desna prsta, laktom potiskuje zrak iz mijeha u svirale, a potom se napreže, nadopunjuje ga plućima.

Mijeh je od jareće kože oderane na jednu nogu, gdje je bilo grlo, udjenuta je svirala, pozadi je drvce s ogledalom, a tamo gdje je bio pupak, utisnut je čep za zrak.

Mijeh je ukrašen zubima od divlje svinje. Njegove diple imaju i treću sviralu-prdaljicu, u jednoličnom sviranju ona izvodi temeljni ton. Svirac je naočit, svi dolaze da ga vide.

Gore i vatre, stogovi zadružnog sijena potpaljeni su uoči proslave.

Hajka na sabotere, psovke i grdnja - jazuk za sijenom koje je ove godine rodilo. Omladina ga je plastila i sadijevala, stariji svijet sjedio je u hladovini sve od kosidbe pa do pokrivanja stogova.

Sv. Andriji nije studeno, može izvaditi ruke iz njedara, ogrijat ih malo na zadružnom plamenu, prva adventska nedjelja je ona koja mu je najbliža, s njom prestaju svadbe: sveti Andrija, svadbi zavezanija.

Pred Advent je ranije bilo mnogo vjenčanja, jabuke su visjele s tavanice, domaćin je zakontavao svatove, konji su se utrkivali, a momci čekali jenge pred vratima da ih izljube ili druge priškorke učine. No su bili ošinuti svatovskim kandžijama i bèli dobro isprašeni.

S fišeklijom oko pojasa Kuzma odlazi u lov na srne, divlje svinje, patke, guske, zečeve, lisice - na sve. I na onog koji je potpirio stogove uoči 29. studenog. Gar je nošen vjetrom cio dan.

Stiglo nam je 10 m drva, samo ne znam ko će ih ove godine išegati i spremit potpalu.

Neka se daljnja rodica okopilila u janjilu, ne smije od braće izaći vanka. Ubrađena će otići odavde ako se ne utopi. Na koga je kazala?

U Mjesni odbor stigla je lubanja iskopana iz ilirske grudine, probušena je čavlima. O tome drug sekretar izvještava Zavičajni muzej.

"Za ovu lubanju mogli bismo dobit vagon stočne hrane."

Na bijelom platnu od lencuna, prstima gipkim i dugačkim poput mađioničara Aurelija Zaninovića, Rosa veze veliko slovo M.

Ona se eno saginje da podigne vezicu od čarape, lastiku koja pila njena bedra.

Dvanaest je sati: Rosin napor da skine mrlje s kecelje.

Prije nego presjeni sunce ona skida zavoj s glave i sluša kako škripi staro trešnjevo deblo na pravoslavnom groblju.

Čim prođe slava i odu uzvanici, Rosa stoji pokraj gvozdenog

kreveta i viče:

"Čupali ste ga za jezik zbog drvenog krsta."

Ona proklinje dan u koji se rodi, plače s komadom kruha u ustima:

"Crnog ćemo đavola sutra jesti."

Rosa, najsvetija među ženama, putuje u crnini. Zamršenu gužvu opalih vlasi drži u ruci. To iz njezina ucviljenog tijela izlazi:

"Oj, meni!"

Rosa krvari na krevetu: veliki odljev - kraj mladosti.

PROSINAC - DECEMBAR

Čovjek se u ovom mjesecu čudi svemu, promatra svijet kroz orošene trepavice, prisjeća se i misli hoće li i ove godine sv. Nikola dojahati na bjelanu.

Priroda zna da miruje pod snijegom kao mrtvac pod bijelim pokrovom, jedino divljač uznemiri koru mladog stabla.

Staje se provjetravaju, a i čovjek se čisti nevaljalstava, mlada se vina prvi put pretaču uz pristup zraka.

Na muslimanskim kućama zatvaraju se kapci da čeljad ne sluša skvičanje krmadi.

Izbrijan i namirisan paroh čeka da se omrsi, zar ne drži Božićni post?

Od radnje prema turskom bunaru bježi svinja, studen vjetar podiže prašinu, zasipa goniče.

U ovom se mjesecu dijete raspituje kod roditelja o svojem rođenju.

Mati mi je umrla na dan Neoskvrnjenog začetja 1914. Gdje sam ja bio tada? Na frontu? Zadugo je poslije sestra Leonija obilazila Tonku i malog Tomislava. Leonija je učiteljsku školu svršila u Mostaru, pa je postala redovnica milosrdnica. Nakon Ujedinjenja izučila je školu bolničkog laboranta. U tom svojstvu radila je u Trebinju. Vršila je službu oberice. Umrla je u Splitu 1944. godine, tek što je bila izabrana

za provincijalku dalmatinske provincije svoje družbe.

Na Tušti dan uznemirenje u kući, dioba robe Crvenog križa, ženska čeljad oblači se u američku svilu.

AFŽ se ograđuje od Porođenja Isusova.

Ledena kiša odzvanja za doček.

S krvavim tamponom u ustima pljujem na pločnik ispred ambulante.

Kisnem na biciklu gonjen vjetrom, ledene iglice zasipaju cklo na školskim prozorima, još se iz čađavih dimnjaka izvijaju perušine, šta je dim no pratilac domaćeg ugođaja i predbožićne sreće.

Nekad su u prosincu denjci duhana već bili natovareni. Išlo se na vagu.

Za težački trud i muku dobivala se priznanica sa zbirom komisijskih troškova, monopolskih krivica i takse, a za hercegovačko zlato, ravnjak ili tance, iznosilo bi ponekad i *ništa*!

Pa opet bi se duhanari vraćali s gangom, grdili bi i psovali pamet dvama grješnicima u Raju, u prvi mrak bi unosili badnjake i rano lijegali, ustajali za ponoćnu misu okrijepljeni rakijom, ispjevali se o božićnim blagdanima i još dočekali mladičanje, ujutro rano išibali bi djecu, govoreći; *resti*, *resti*, potom se otisnuli u šverc i preprodaju duhana, a s proljeća počinjali sve iznova.

Uvodi se rasplođavanje i zaštita šuma, ove će godine samo štetočine usjeći mahovnjato drvo (da ovce budu runatije) i ložiti ga na Božićnu vigiliju.

Luka M. sekretar Komiteta, svake godine, nekoliko dana prije, javi mi se dopisnicom iz Mostara.

"Doći ću ti na božićni ručak, ti si ga Stjepo vazda umio priredit."

Kad dođe, donese slame u torbaku, razastre je po kući i sve nagoni na šalu.

Lijepo je to dok ne bude za nešto drugo odgovarao, onda će se na njegove božićne objede gledati kao na izdajničku trpezu.

Luka mi je mio rođak od majčine strane, lijepe je naravi i svojtljiv. A

kad sjeda za siniju, ruga se zar:

"U Božića tri nožića..."

Ma i ja mu doskočim dok pripaljujem svijeće vatrom s badnjaka:

"Kako se ove svijeće upalile, tako i nami partija svaku sreću udijelila."

Smije se i on, a Rosa stavlja nasred sinije raznim otiscima ispisan kruh, ja na nj mećem četvrtast sirac, a Luki damo da stavi posudu sa zelenom pšenicom. M. će u to žito zabosti svijeće.

Uz ručak sve do predvečer pijemo vino iz bukare, kuća je puna čeljadi.

Pred mrak Luka odlazi u pohađanje i svuda je mio gost, sasluša i Barišu kao i uvijek:

"Cvilimo svim dvoranim, druže sekretare. Cio nam vijek prođe u tome. Kuku za Božić, a kuku i potlje."

"Ma zar nije bolje, Bariša, pod narodnim režimom, sad kad razvijamo petogodišnji plan", govori Luka, dok prebira suhe smokve na nizu i kida ih sa špaga.

"Davamo ko i prije a dobivamo zeru, isto nam je", veli Bariša.

Mara kupi tavaju s trpeze, prosipa božićne mrve. Ne sjeća se kako je mrva bogu plakala:

"Ja budem u kruvu, a oni me bace."

U kruhu je božji nimet, stoga i kad padne na zemlju, treba ga podić i poljubit, "joli ćete Bog ponukovat".

U ovom mjesecu dolazi i Silvestar Papa, on otpušta staro ljeto, a mlado dočekuje. Lako mu je kad je svetac, a hoćemo li ga mi dogodine dočekat.

Dok sam bio đak i spremao se za poziv po očevoj želji, radovao bih se njegovim božićnim pismima, a darovima još više.

Kao dijete, na drugi dan Božića, Stjepandan, otac bi me oblačio i začešljavao. Podučavao me prije izlaska:

"Glavne dijelove mise moraš slušat na velikim koljenima, a sporedne možeš i na malim. I dobro u srce ugoni pištolu, vanđelje i

pridiku. Moraš gledat oltar i pratra i ne okrećat se. Ako se jednom okreneš gubiš dio mise, dvaput, dva dijela, a već triput, nema ti koristi što si bio kod mise. I kad naiđe prakaratur da skuplja lemozinu, istakni se. Na treće zvonce digni ruke i gledaj prema hostiji. A dok se podiže Presveta krv, moli za se: zvonce zveči, Gospa kleči. Čim izađeš pitat će te oni koji tamo nisu bili: kako ti je kod mise? Svakom da kažeš: dobro mi je i tebi dio od mise."

Veliki dernek u L. Dan je dulji koliko kokot može skočit s praga do panta.

---

[20] Edhem je pjesničko ime Ibrahima bega Bašagića rođenog u Nevesinju 1841. godine. - *prim. pisca*

[21] Sv. Nikola Tavelić, mučenik koji se drži čudotvorcem, rođen u Šibeniku 1340. poginuo u Jeruzalemu 1391. godine. - *prim. nakladnika*

[22] Generali Petar Vrangel (1878. - 1928.) i Anton Denjikin (1872. - 1947.) vodili su trupe privržene caru, poznate kao bjelogardijci, u borbi s Crvenom armijom, između 1917. i 1920. godine. - *prim. nakladnika*

[23] Veseleilo, na hrvatskom Besalel, sin Urijev iz plemena Judina. Izabran od Boga i obdaren posebnim talentom da učini skiniju. Simbol je umijeća i poslušnosti. (v. Izl 31, 2-3) - *prim. nakladnika*

POGLAVLJE DESETO

UVODNI OPIS. Pripreme za doček Tomislava K. počele su u zoru, uoči Velike Gospe, ljeta Gospodnjeg tisuću devetsto četrdeset osme. Blagdan je bio posvećen hercegovačkoj majci, najčešće korotnoj, u bolu za bližnjima, ali čvrstoj i kao srna hitroj, pa i unatoč nevoljama veseloj, jer vjeruje u Boga i štuje Gospu.

Izaći će se na veliki dernek pred crkvu sv. Ilije, uz svetu, pučku, podnevnu misu. Bit će janjaca. I barem jedan zavjetni hod na koljenima.

Već se znalo da će Tomislav K. konačiti u velikoj kamari, tako se zvala jedna od soba u obiteljskoj kući; u nju je i u mladosti rijetko zalazio, a 1941. godine tamo je posljednji put boravio u L. Od oslobođenja do sad dvaput se već čekalo na njegov dolazak, i oba puta, sve što za nj bješe prigotovljeno, s mirom je pojedeno i u njegovo zdravlje ispijeno.

Pod u velikoj kamari je oriban i zastrt ćilimima, stakla na prozorima oprana, a muslinske zavjese navučene. Promijenjena je krevetnina, a na nahtkastnu je ostao stari sat iz djetinjstva, ispljuvan muhama. Soba je prozračena, jer je i Rosa u nju rijetko ulazila, pa je najčešće bila zatvorena, škure sklopljene, a teški ustajali zrak neugodno je zaudarao.

Stjepan K. nije se trudio pogostiti spremačice, bijahu to dvije mlade i jake cure, a za bratovljev dolazak posudio je stolnjake i suđe za večeru što se spravljaše u dvorištu Zadruge gdje je sve novo, a od negdašnjeg

ostale su samo krošnje bijelih jablanova, pa prema tome i hladovina; odatle jugoistočno, pola sata hoda, temelji se zidina s obilježenim kamenom i urezima slika, a proteže se sve tamo do udolice i starog velikaškog groblja nazvanog *Latinsko grobište*.

Ispred zore rosila je kiša, a čim je granulo sunce, nebo se razvedrilo, kapi rose isparile s jutarnjom izmaglicom. Na ceradi vojnog kamiona, koji je osvanuo pred školom, zadržala se kišnica, bijaše to prvo jutarnje ogledalo, najprije svodu nebeskom, a potom i zrakama, koje su posvuda izvirale, iz trave i svakog grma tamo gdje su dospijevale krhotine i komadići stakla.

Tek što se bješe razdanilo, u blagom i još ugodnom jutru pred izlazak sunca, iz Marijine crkve dolazio je zvuk pisaćeg stroja. Kuzma je predao nalog dvojici milicionara, oni su se udaljili cestom, pješačeći dugo i sporo dok nisu zamakli iza brežuljka uz koji se penje cesta. Taj proplanak uvijek je prvi obasjan jutarnjim zrakama, blagim i iznenadnim plamenom izlaska; sjene se izdulje i prostru, istanje se prema jugozapadnoj strani i spoje sa sjenovitim predjelom.

Dimitrije V. nije oka sklopio čitave prethodne noći, boljele su ga zarasline od rana kao da su slutile promjenu vremena. Zujale su telegrafske žice; neke su poruke prenošene.

Još su svjetlucale posljednje kapi u travi, između školskog stana i drvare, kad su se pojavila dva vojna muzikanta iz trebinjskog garnizona. Oni su prespavali u zadružnom domu, na zahrđaloj šušti, propaloj već i žicama pokrpanoj, zastrtoj dekama iz ambulante: do njih je dopirao miris lipova cvijeta iz susjedne prostorije, nekada odvojene dvokrilnim vratima koja su sada bila skinuta, položena na pod i zatrpana ljekovitim biljem; bijaše to mirisna sušnica gdje je ugodno boraviti. Muzikanti su doručkovali gulaš od janjeće jetrice, a nakon obroka popili su po got kišnice donesene u aluminijskim čuturama iz crkvene čatrnje; ondje je voda i za jačih žega hladna tko je zna zahvatiti i do dna, na pravo mjesto, baciti sić. Ta je gustijerna dignuta na izvoru žive vode, doduše tankom, ali stalnim i upornim curkanjem nakupi se ili barem prilije

toliko da rashladi ustajalu kišnicu. Vele da ovaj izvor jednako kaplje i pritječe ljeti i zimi i da ne ovisi o padalinama, niti bilo čemu vanjskom.

Mlađi vodnik, nekad trombonist vojne pleh-muzike, Juraj Futač, već blizu pedesetim, rodom odnekud iz Hrvatskog zagorja, bio je nezamjenljiv na cug-trombonu, sve do dolaska Bere Kružića, potporučnika premještenog iz Mostara. Tada je Futač savladao obou, a na kraju su mu pjati postali omiljeni instrument i najbolje su pristajali uz njegovo pjegavo lice i crvenkastu kosu. Donio ih je i za doček. Poslije doručka, Futač i Kružić podrigivali su od masnog gulaša, a zarana su počeli s uvježbavanjem. Iz škole je dopirao metalni zvuk činela i cug-trombona potporučnika Kružića.

Snježnobijeli, kao perje razbacani oblaci, tek naneseni po plavetnilu, bijahu visoko, nisu smetali da dan dočeka počne vrelo. Službenim kolima dopremljene su namirnice, brašno, demižane konavoske žilavke, paket cigareta *Kozara*, ulje, maslo, germa, cukar i kava, istovremeno i dvije bale robe Crvenog križa i sanduk sapuna.

Iz zadružnog janjila Špiro je proveo dva mrka janjca, zaklao ih ispred Zadruge, a Janja je uhvatila krv u teću i odšepala cestom, prismakala ju je s ječmenim kruhom, gorkim i ljepljivim; ostajao je na nepcu.

Špiro je sjedio pred gostionicom, tanjio ognjilom oštricu noža, isprao usta rakijom i čekao da se janjci iscijede, potom ih je oderao, iznutrice zamotao u kožu, a meso unio u kužinu i objesio ga. U naćvama je kvasalo i narastalo tijesto, već je kipjelo preko naćvi, potom su ga vješte ruke premijesile i složile u nekoliko plehova i tepsija - peći će se na različite načine, pod sačem ili u pećnici, ali uvijek uz onaj ugodni miris domaćeg kruha.

Jutarnji teretni vlak dovukao je dva tendera pitke vode, otkvačio ih i postavio na slijepom kolosijeku; tako se dolijeva stanična čatrnja koja redovno prva presuši. Kraj magazina mirisali su na katran željeznički pragovi. Sve stvari oko postaje, namještaj u samoj zgradi, od furune do kase i bokala za vodu, obilježavala su tri slova JDŽ. To zelenila što se

nabralo, mahom bršljana, nešto kovilja, vrijeska i ljeskovine, doneseno je da se okiti stanična zgrada i spletu vijenci od lišća, kao okviri za slike rukovodilaca, koje se iznose i postavljaju samo o proslavama i državnim praznicima.

Omladinci su već pristizali, stanični telefon je dugo zvonio; u toku dana, u L. će se pretovariti u vojne kamione četiri vagona tetovskog graha. Povremeno bi iz škole zabrundao jedan od muzičkih instrumenata ili oba složno, pa bi se opet utišali, a muk se otegao; dvojica muzičara ležali su u mirisnom bilju i maštali. Svaki je na svoj način bio sjetan, a obojica neženje.

Dan je, još zarana, krenuo kao svečanost; jedva se to dočekalo. Kad bi se moglo, ovdje bi se cijeli vijek proglasio blagdanom, samo da bi što više vremena ostalo za razgovor i svakojake vijesti. Nema čeljadeta koje ne bi na vrat progovorilo, ako bi mu tko začepio usta. Svatko je tu povjesničar i hoće se nadmetati s drugima; svatko ima neke svoje datume i uvijek ponešto iz tajne historije. Svatko nešto razvrstava po svojoj volji, određuje neko mjesto i smisao života, zamjera vlastima, kudi poretke i u pravom pronalazi krivo i obrnuto, a ovdje je sve moguće i sve je tako, iskustvo je golemo, nevolja je svakojakih prošlo. I nitko ne žuri, jer to je svečana sporost. Nikamo se ne ide, a poslovi se polako otaljavaju uz priču o velikim državama i silama, zapadnim i istočnim, da bi se došlo do povjerljivih razgovora koji prelaze u šapat. Tada se spominju imena, veličaju se odlučni i preziru kolebljivci. Tako je to odvajkada, a događaji uvijek idu na ruku, pa i ova je godina o kojoj pripovijedamo takva.

Dan već protječe, sunce s visoka gleda na istok i sve bolje obasjava čak i male sjenovite zakutke. Blješte mnoge izglačane stvari, tračnice su usijane, nadolazi podne - to je onaj čas kad se čitav život zgusne u jednu točku iz koje će se ponovno razviti popodnevno gmizanje, sjene se suprotno kreću, sporo i otegnuto, a tek pred pad sunčev nezadrživo, do iščeznuća.

Jedino se Rosa odvojila od L. i prazničnog dana, jutarnjim

putničkim vlakom otputovala je u Mostar, na viđenje s bratom.

Svi su bili za doček iako se o Tomislavu, otkad je otišao iz L., krajem 1941. godine, nije mnogo znalo, doduše više se čulo i pronosilo, a za nj se imalo što vezati; jedno je ipak točno, njegova ratna biografija ispisuje se, u najmanju ruku, neobično. Pa ako i nisu znali koji rang zauzima i gdje boravi, spremali su se da ga dočekaju kako valja, po svim adetima gostoprimstva što ga ovaj kraj uzdiže do biblijskih značenja i pruža jednako tuđincu kao i domaćem, uz čast i gozbu, iznosi se na trpezu što se ima, za priklati se uvijek nešto nađe, i vina toliko, a razgovora uz okrepu, i podrške, riječi utješne i mudre, ima uvijek i na pretek.

OSVRT NA STUDIJ. Tomislav K. studij nikad nije završio, mijenjao je gradove i sveučilišta i uvijek započinjao s više zanosa, no što je imao ustrajnosti. Dvoumio se između arheologije i filozofije, pa je to dvoje htio objediniti, a nije uspio ni u jednom. Tomislav je uvijek imao planova koje ne bi ispunio ni kada bi tri puta živio, i u svaki bi i sam vjerovao, premda se malo toga ostvarilo, a po njegovim željama gotovo nijednom. Njemu su misli i riječi pretjecale volju. I kad bi se dao na izučavanje jednog predmeta, počeo bi temeljito i ozbiljno i posvetio se tomu, pa bi sve to naglo stalo, ne zato što bi ga izdala strpljivost, nego stoga što se u svakom poslu, posebice u onom duhovne prirode, uvijek nađe kamen spoticanja i lako se zapne, pa ako to odložiš i oduljiš s prikupljanjem i sabiranjem duhovnih moći, onda si izvan svake sumnje poražen, a tvoje će djelo ostati nedovršeno. Tomislav se nadao da će se mnogima započetim, a ostavljenim stvarima vratiti kad zasluži mir negdje nakon pedesete i kad svede prijateljstva i druženja, a mnogih se navika otarasi i strasti zemaljskih oslobodi. On je u stvari čovjek koji se nije mogao odricati, malo je ustupaka pravio, a od svog ugodnog života nije nikad ništa žrtvovao.

Stjepan K. želio je, a i pokušao, bio mu je jedini skrbnik, da Tomislava privoli za medicinu, kad je već kao dječak, još u nižoj gimnaziji, pokazivao netrpeljivost prema popovima, a pravu moru u

crkvi i pri obredima, pa tako nije bio predodređen za teološke nauke, kamo bi ga njegov stariji brat najradije usmjerio. U djetinjstvu ga je fra Ambro Nevjestić prozvao đavolčićem, gledajući ga kako pljuje hostiju.

U L. nikad nisu znali što on studira ni gdje, a za ferija svraćao bi nakratko, dok je pohađao gimnaziju ostajao bi tjedan-dva, pa onda sve rjeđe; njega rodni kraj nije privlačio, a rodbina još manje, no i kad bi se zadržao, makar i toliko, bio je po strani i klonio se svijeta, a uvijek odjeven kao da je taj čas izašao iz "saluna" i uvijek s knjigom u ruci kao da je redovnik.

U gradovima je izmišljao svoju lozu i uglavnom lagao, a kad je počeo objavljivati po časopisima, mahom članke koji nisu izazivali gotovo nikakvu pozornost, sve manje je tražio "pozajmica" od svog brata, a sve češće se javljao, jer je slao izreske sa svojim člančićima. Stjepan bi ih rado primao i čitao, iako je i sam znao da ne vrijede ništa i nije ih, istini za volju, ni razumio. A Tomislav je tada imao građu za knjigu o životu Jeronima Dalmatinca, ta ga sudbina bješe privukla pogotovu što je Jeronim kao monah rado odlazio u otmjene kuće rimskih gospođa da bi ih zagrijao za askezu, a u ljubavnoj postelji podučavao ih evanđeljima; optužen je kao razvratnik, te 384. godine napušta "Babiloniju" kako je sam nazivao Rim, i tada izjavljuje: "Samo preko dobra i zla glasa čovjek dolazi do Boga!" Tomislav je pribavio građu, s mnogim se ljudima sastajao i iznosio im svoje zamisli, čak se u Zagrebu susreo i s Matom Ujevićem baš u vrijeme kad mu bijaše izašla *Hrvatska narodna pjesmarica*, 1938. godine, izložio mu sve potanko, a vele da mu je Ujević na kraju rekao:

- Mladiću, sve je to živo zanimljivo. Ja vas upućujem da sad uzmete nečiju drugu biografiju, pa ako nadjača ovu vašu i više vas privuče, znači da vam ova nije bila pravi izbor. Onda idite tako dalje, dok ne shvatite da nije vaše da ih pišete!

Tomislav ga je poslušao i to samo prvi dio savjeta, kako bi postupio svaki mlad čovjek, samouvjeren, a ne mnogo obdaren, pa je brzo zaboravio na Dalmatinca i ponio se za sudbinom Tome Budislavića,

životom ispunjenim častima. Rodom je iz Dubrovnika, a starinom iz Nevesinja, medicinu je svršio u Padovi, dospio je i u Carigrad i liječio samog sultana Murata III., a kao nagradu od njega dobio knežiju Bobani koja je spala pod trebinjsku biskupiju, otišao u Poljsku gdje ga je kralj Stjepan Bathori proglasio vitezom, a krakovski biskup Petar Miskowsky imenovao ga svojim kanonikom, a kad se vratio u Dubrovnik predložen je za trebinjsko-mrkanjskog biskupa. No, doskora je Tomislav i to ostavio, a sve što bijaše skupio i zapisao i cijelu knjigu zamislio, skrajnuo je i zaboravio, a nastavio u *Glasniku* objavljivati svoja opažanja i kratke bilješke o kasnoantičkim grobovima na svod i nalazištima u Hercegovini, o rimskim ruševinama i iskopinama crkava i bazilika, povremeno surađuje i u *Obzoru* i *Vjesniku hrv. arheološkog društva*.

Uoči samog rata boravio je u L., govorio je da sprema opsežnu studiju *Kuga u Hercegovini u 18. i 19. stoljeću*, te da kani zaći u *Arhiv provincije* da bi iskopao *Acta Turcica*, a vele da je već bio prodro u Tajni arhiv *Nunziatura di Vienna*. Volio je pretjerivati kako je svoju mladost i najljepše godine proveo u arhivskoj prašini, istina, očni su mu kapci uvijek bili otečeni i crveni, ali sigurno ne od arhiva, jer ondje i nije nikad zalazio. Također se razmetao svojom prodornošću i tvrdio da nema ustanove koja mu nije dostupna, ni osobe s kojom ne može stupiti u razgovor. Već u ovom ovlašnom osvrtu lako se dade uočiti da je u tomu što je radio, tako i toliko, bila posve odsutna sistematičnost; zalazio je u različite oblasti, imao potrebu suditi o svemu, a ništa do kraja nije uspio dosegnuti. Što god je započeo nije dovršio.

Tomislav je lako sklapao prijateljstva, posvećivao pažnju tuđem mišljenju, a u svim se razgovorima snalazio, imao je šarma, ženskom je svijetu ugađao, posebice sredovječnom. Kao ljubavnik bio je pomalo divalj, a u građanskom staležu, u kojem se uglavnom kretao prije rata, omiljen. Površnim znanjem iz mnogih područja zavodio je gospođice. Istina, za jezike je bio nadaren, pa je 1937. boravio šest mjeseci u Münchenu da bi usavršio znanje njemačkog; ondje je, u jednom

Ausländer Clubu upoznao krasno žensko stvorenje, gospodičnu Meiru Matšek, koja tek što bijaše položila viši tečajni ispit u lipnju iste godine, u Prvoj ženskoj realnoj gimnaziji u Zagrebu, a pod ravnateljstvom "latinke", profesorice latinskog, dr. Mire Vodvarška. Kad ju je Tomislav upoznao, učenica još bijaše pod dojmom ispita, još je rješavala matematičke zadaće ("jednadžbe zajedničkih tangenata i dodirnih kružnica"), a potom se polako oslobađala svojih opsesija i brbljavosti, otkrivajući ljubavne i erotske čari, pa je napustila članstvo u *Podmlatku jadranske straže* i potpuno se predala užicima sa svojim izabranikom. Tomislav ju je zaprosio, a ona to veselo prihvatila - samo četiri mjeseca kasnije stupili su u brak i dobili obiteljski stan u Radićevoj, nekada Dugoj ulici, s prozorima na dvorište i magazine sukna, na skladišta raznih gospodarskih oprema, a na dar od njezina oca, možda i previše sklonog kćeri, imućnog ali nesretnog zbog mentalno zaostalog sina, krupnog proždrljivca, pa mu je Tomislav došao kao utjeha, "kao drugi sin" koji će oplemeniti porodičnu lozu i ostaviti potomstvo. I u široj je obitelji zet primljen kao "krvna okrepa i spasitelj nasljedstva", a u taj je stan, uz bračnu silovitost i erotsku inteligenciju, unio još i nekoliko svojih omiljenih komada, iskopanih i nađenih na "rodnom tlu", vrčeva, novčića, prstenja, oružja i jednu lubanju - sam je govorio da su ti komadi jedina njegova spona sa zavičajem. I doista, Tomislav je sve razgovore o podrijetlu prekinuo rekavši da je sam i zbog toga sretan, te da nema bliže rodbine, ali i da ima, jednako bi se osjećao osamljenim, jer taj je svijet odavno napustio i udaljio se od njega. Preko svoje žene proširio je krug poznanstava, posvuda je bio rado viđen i dobro primljen, u rasprave je unosio žestinu, u građanski sklad i pokoju sablasnu priču, ljubavnu ili kakvu drugu, a za obiteljskim objedima nemir zbog nekih svojih političkih uvjerenja, njegovom puncu nimalo bliskih, premda se i sam trudio da ih prikrije i da ih do kraja nikad ne objelodani; zapravo ih je uvijek odbijao nazvati pravim imenom. Zbog nekih njegovih javnih istupa i žena bi ga ukorila, ističući danomice istu i jednako glupu primjedbu da je svaki Hercegovac po prirodi

oportunist; konačno je njegova besjeda na zboru studenata u veljači 1939. godine kažnjena izgonom sa Sveučilišta, pa je ispraćen od svoje dragane, otputovao u Beograd; tamo je večeri provodio u *Ruskoj liri*, kod Maneta, posuđivao novac od svakog, a neuredno ga vraćao - ondje ga je zatekla kapitulacija Jugoslavije, a njegovu ženu Meiru u Rimskim toplicama. Od tada se s njom više nije dopisivao, ni čuo, a niti više ikad vidio.

OPAKA MLADOST. Tomislav K. dospio je u L., kako je već rečeno u poglavlju trećem, negdje sredinom rujna 1941. godine; ima čitavo obilje pojedinosti, posebice iznesenih jezikom samog sudionika, sočnim i odmjerenim, duhovitim i punim obrata.

Kad god bi se Tomislav našao u Hercegovini, odmah bi se lako odvikao građanskih uvijanja i prazne ljeporječivosti, a uzeo čvrst govor i naglašavao jezik svoga kraja, opažao bistro, iznosio kratko i s puninom, birajući ubojite riječi; od onog salonskog mekušca postao bi muževan i silovit mladić, pomalo i prijek i tvrdoglav i prgav, a opet, kao svaki Hercegovac, blag, razuman i na fin način ustrajan. Pred njim se nije smjelo postavljati sporedno pitanje, niti iznositi bilo što iz privatnog života, jer sve bijaše, u danima stvaranja pokreta, podređeno ideji. On u teškim prilikama nije gubio glavu, vele za njega, ako je vjerovati, da se još nije uplašio niti u kušnjama zadrhtao. Na mnogim ispitivanjima i pred policijom navukao bi kamenu masku, čak i oni koji su cijedili iz njega, nisu to uzimali kao kuraž, već prije kao nedostatak; doista je u svim izvještajima prikazan kao čovjek lišen straha.

Mnoge će pojedinosti u ovoj pripovijesti izostati, čak i one njegovim ustima lijepo sročene - to bi nas zavelo i oduljilo pripovijedanje, pa ćemo se kratko zadržati na kolovoškom razdoblju koje Tomislav K. provodi u Dubrovniku, u salonu Olge Levickaje i njezine devetnaestogodišnje kćeri Tatjane, u "razvratničkoj postelji", kako je sam govorio, a s dvostrukom zadaćom, jer tamo se okupljaše različit svijet, mahom strana gospoda i to na seansama što su ih dvije

“strastvene duše” pripremale, barem jednom tjedno, kao neku vrst duhovnih vježbi. Tomislav je predstavljan kao Tatjanin zaručnik, a u stvari je bio majčin ljubavnik, vođen svojom sklonošću prema sredovječnim ženama, doduše, to se kod njih dvije noću nije razdvajalo - danju i za vanjski svijet održavahu kakav-takav privid; onaj tko bi ih zajedno osvojio, bio bi im miljenik u postelji. Želju za istim muškarcem one su nazivale vrstom incesta, jer one se “međusobno uzbuđuju i da nije krvnog srodstva upustile bi se u uživanje”, bijaše to samo dio programa u zavođenju i šarmu, jednako besmislenog kao što bijaše i njihov život.

Na tim sijelima i u toj praznini, Tomislav je zauzimao časno mjesto i bio rado slušan. Njegova je naobrazba precjenjivana, a Olga Levickaja isticala je kako je on najmlađi doktor znanosti; u tu izmišljotinu bijaše i sama povjerovala. Drugih manjih i nekorisnih laži još je bilo, pa ju je kći Tatjana nastojala spustiti na zemlju i njezina pretjerivanja ublažiti. Istina, on je gospodu časnike plijenio svojim njemačkim, a novog gospođinog izabranika, stanovitog von Karsthoffa, bijaše oduševio poznavanjem iskopina u Palestini, te arapskim i biblijskim nazivima, a zaprepastio ga kad je rekao, mirno i rutinski, da je član arheološke ustanove *Deutsches Evangelisches Institut für Altertumswissenschaft des Heiligen Landes*.

Tomislav je sve češće pozivan među otmjeni svijet, pa čak i na povjerljive skupove, zaštitni žig bijahu mu arheologija i Biblija, lonci od pečene gline i keramičke figure, prošlost i njezini svjedoci, humci razvalina i ukopni predmeti, velika spremišta i konjske staje Megida; u tom sumornom kruženju i sveopćem bordelu okupacijskom, obavljao je korisne razmjene, nudeći metode presjeka što su ih prvi razvili Mortimer Wheeler i Kathleen Kenyon, a za uzvrat je stizao do strateških uporišta i planova; tako se razmjenjivahu razvaline starozavjetnih gradova za vojne cifre i imena novih zapovjednika, pa je naposljetku, okružen Ruskinjama, sjeo za stol uređen u čast Tatjane Levickaje, zapovjednik pješadijske divizije *Marche*, general Giuseppe

Amico.

Cijele večeri razgovaralo se o južnom voću i Dalmaciji, o sortama masline i bajama; general je poznavao udomaćene vrste masline: uljarice, levantinke, mezanice, zuzorke, oblice, pa istarske bjelice i bužo, govorio o križanju, isticao i strane sorte, posebice manzanille, a više od svega pokazao se kao znalac uzgoja ruža, sam je govorio i uživao u tome i najčešće samoga sebe slušao, a razmetao se i poskakivao dok govori, savijao se nisko i podizao vjeđe, tanjio usne i žmirio, kreštao o ogradama od ruža u spletu s jorgovanom, ili samo ruža puzavica i penjačica, pa je davao upute, kao da će se njegovi gosti i njihovi nasljednici u nadolazećem tisućgodišnjem europskom carstvu baviti harmonijom ružičnjaka, sređivanjem penjačica po kontrastima, živim ogradama od patuljastih ruža i niske sorte mjesečarki, sadnjom ukrasnog listopadnog ili zimzelenog drveća, itd. General je tako narcisoidno osluškivao svoj pijevni glas dok nabraja sve vrste grmolikih ruža i podloga za kalemljenje, a stalno je pogledavao dražesnu Tatjanu i nepristojno zurio u njezine dojke koje bijahu sapete jedna uz drugu kao blizanke, već dopola razgolićene dekolteom. Bio je opčinjen tim sisama kao da su to neka bića izvan Ruskinje i njezina tijela, kao da su zarobljenice, pa će ih general divizije *Marche* izbaviti ispod oklopa satenske haljine.

Giuseppe Amico je male i svakidašnje stvari smjenjivao velikim temama, uzdizao razmetljivo vojnički duh i hvalio sunce nad Ragusom, izričito tražio da ženska ustaška mladež pridobiva i uvlači u svoju organizaciju i mladež koja je "greco-ortodossa", a u jednom času razgovor je zamro, no nakratko - pohitao je sam general da nadomjesti stanku, te da istodobno iskaže netrpeljivost prema Tomislavu i naruga se njegovim upadicama o iskopinama, jer kao vojnik više voli i ništavnu stvarčicu sadašnjice nego velika otkrića prošlosti. Ruka Olge Levickaje nije mirovala ispod stola, obuzimao ju je hihot i to kad ne treba, usne su joj podrhtavale, a nozdrve se širile - Tomislav je znao da se tada bliži, kao kakva nepogoda, njezina divlja strast, pa je ustao od stola i, na

generalovu radost, udaljio se, uljudno i s malo riječi. Nije stigao na prag portika kad je gore počela orgija.

Sam Tomislav K. nije rado zalazio u to razdoblje, tek kasnije, na saslušanjima i preispitivanjima prošlosti, ponešto se saznalo. Sudeći prema izvještajima što ih je slao, još uvijek je 9. i 10. rujna 1941. godine boravio u Dubrovniku, a podaci bijahu ispisani njegovom rukom:

"9. rujna u 19.30 sati, iz Lastve kod Trebinja u Dubrovnik II stigao transport od 30 vagona talijanske vojske s ratnom opremom. U Gružu ukrcavanje bersagliera u parobrod *Dubrovnik*, dok parobrod *Šipan* vuče vojni materijal.

10. rujna u 10.30 sati uplovio u Dubrovnik II njemački teretni parobrod *Hanris Arp* koji krca boksit na obalu, a u 12.30 u Dubrovnik II. stigli transporti iz Crne Gore preko Trebinja, jačine 6 bataljuna, pred ponoć krenula za Mostar kompozicija od 16 vagona."

U rasponu od nekih deset dana, do njegova dolaska u L., uspio je u zastupstvu filijale firme *Hermann Goering Werke*, u kojem su bili mahom češki inženjeri, pod vodstvom ing. Jana Wilda, urediti nabavku 6 puškomitraljeza i 8 sanduka ručnih granata, te pošiljku dostaviti do veze, pa dalje u ustaničke krajeve. Posljednja dva dana proveo je kao u nekom bunilu, mučen jakom glavoboljom, u predjelu očnih duplji - ti će se bolovi i kasnije javljati, istina sve rjeđe.

Tomislav K. već bijaše pod prismotrom, no umakao je pratiocima, i s lažnom legitimacijom koju mu je izradio ing. Jan Wild, izašao iz Dubrovnika.

Samo dva dana kasnije, po njegovoj uputi, ustanici su na željezničkoj postaji Lug-Jesenice, kotar Trebinje, razoružali 27 domobrana, a njihova satnika strijeljali. Potom su uslijedili događaji u L. gdje je pod zapovjedništvom Dimitrija V. formiran udarni bataljun "L", a već krajem rujna Tomislav se obreo u Lastvi trebinjskoj, konačio kod pružnog radnika D. S., s njegovim je sinom, prije nego je mladić otišao u Španjolsku i ostavio kosti "negdje blizu Valladolida, u malaričnom pejzažu među jasikama, s umirućim pogledom na rijeku

Pisuergu", boravio o trošku Kraljevske banske uprave savske banovine u oporavilištu Fužine, tu su se zbližili i rastavili, a obećanje da će Tomislav posjetiti Lastvu, "rajsku baštu Istočne Hercegovine", evo je ispunjeno.

I doista je Tomislav K. dočekan i pogošćen, kako već narod ovog kraja uzdiže čestitog tuđinca i prima dobru riječ i savjet od njega, pa se zadržao dulje no je predvidio, a u maloj sobi na kat, s pritvorenim kapcima, napisao je više proglasa i letaka upućenih muslimanskoj braći - neke je potpisao u ime *Odbora prijatelja čovječanstva*, neke pak ispred *Vodstva hercegovačkog oslobodilačkog pokreta*, dvije su stvari u tim letcima isticane: "snažan pohod radničko-seljačke Crvene armije" i "stav mudre i drevne Turske koja Sovjetima ustupa baze za vođenje rata protiv Hitlera", a u izbi, u malom pobočnom trapu, radio je gestetner što ga je Tomislav još kolovoza, preko povjerljivih osoba, dopremio iz Ercegovićeve tiskare.

PRELJUB. Tomislav je u prvi mrak ušao u L., negdje krajem studenog 1941. godine. Domaći život protjecao je u nevidjelici. U velikoj kamari zatekao je lampu, premda je fitilj bio uvijen ispod kapice, slab jezičak plamena davao je titrav krug, padao je na ležaj i čistu velencu, a Rosi davao samrtnu auru. Ruke bijahu sklopljene na prsima, očni kapci spušteni, kosa rasplinuta na jastuku; ona je već cijeli tjedan provela u postelji; čas ju je vrućica ostavljala pa opet nadolazila, poboljšice bi je prevarile, sličile su na ozdravljenje, pridigla bi se, a već pred noć ponovno pala, vatra bi se penjala do posljednjeg odjeljka, buncala bi u nesvjestici i sasvim malaksala.

Stjepan je bio svjedok tih naglih i oštrih smjenjivanja, kratkotrajne radosti zdrave osobe, pa onda tegobnih stanja koja nikako da se ustale: ni bolest ni ozdravljenje, pa onda i jedno i drugo, a u stvari od svega ipak bolest. Stjepan nije želio nagađati kad će to i kako stati, a Tonku je sklonio od bolesnice, jer bijaše uporna s narodnim ljekarijama i grkim čajevima od svega i svačega, na tabane joj je metala zagrijane listove

duhana namočene octom i medom. Sve i kad bi sam Stjepan bio sklon da se pouzda u korist narodnih ljekarija, bogme u Tonkine nije vjerovao, kao ni u sve ostalo što bi ona poduzimala osim tkanja velenci.

Tako je Stjepan otputovao u Trebinje, lokalni razred išao je jednom dnevno, dok su svi noćni vlakovi bili ukinuti. A u grad se u to vrijeme lakše ulazilo nego što se moglo izaći, rampe su bile pod talijanskim stražama; svijet je ondje pritjecao, išlo se za sitnom trgovinom i razmjenom, za jaja i piliće dobavila bi se pašta i riža, a za vreću žaba, od kojih se narodu u ovom kraju grsti, mogao se zaraditi šinjel; pa opet bi se izlazilo, čak i u danima kad je grad bio blokiran, uz mito i dovijanja i na razne načine: tamo gdje nije tica mogla izletjeti, prošao bi naš čovjek s punom košarom.

Stjepanov se boravak bijaše oduljio, a strepnja narasla, pa ipak je četvrtog dana ujutro, odmah po Tomislavovu odlasku, stigao u L. sanitetskim kolima, a s njim talijanski liječnik, pukovnik dr. Moricca, u pratnji g. Bogdanovića nekadašnjeg suca Okružnog suda koji je usput iznosio pozdrave što ih narodu Hercegovine šalje *Il Generale Comandante Designato d'Armata V. Ambrosio*, navodio njegove riječi: "Sono sicuro che il comune lavoro sara proficuo di ottimi risultati, perche ho la certezza che tutti faranno magnificamente il proprio dovere", pa je isticao dobra i slogu što će nam ih Italija ostaviti, te već i *Comando Presidio Militare* šalje dr. Moricca da pomogne stanovništvu i svakom bolesniku, i još molio za uzvrat i gostoljublje, istovremeno i za osudu komunista i odmetnika i svih onih koji "cordiale saluto" od zapovjednika Armije ne prime k srcu kao pozdrav Rima.

Rosino stanje nije se izmijenilo ni za ovih nekoliko dana Stjepanova izbivanja, poboljšice su kao i ranije nadolazile i prolazile, a vrućica i groznica obuzimahu tijelo, čineći ga slabim i podložnim dugom snu, pokatkad ugodnom i slatkom, jer je na nju djelovao kao oporavak. Pukovnik Moricca ušao je s pratnjom u dom Stjepana K. otraga uz kamene skaline i zastao iznad postelje na kojoj Rosa bijaše utonula između jastuka, usana malko otvorenih i sklopljenih očiju; nije se

opažalo nijednog znaka života na licu, a kakvi su sve vladali košmari u njoj, jednako tegobna mora stvarnosti i mora sna. Moricca je bio visok i pomalo razmetljiv, a lijep čovjek; sve je bilo dobro osim nekog otužnog vonja što ga je taj liječnik širio u sobi i nad bolesnicom. On je naglo uzeo Rosinu ruku i držao je iza šake, gledao gore prema stropu i prevrtao očima, micao nešto usnama i stezao ih, a ona se trgnula i kratko vrisnula.

Dr. Moricca rastvorio je njezine očne kapke i osvijetlio ih, kuckao je preko dva svoja prsta što ih je pomicao duž leđa i prsiju, osluškivao i gnječio trbuh, a onda se odvojio od postelje i odabrao iz priručne torbe lijekove, a preko g. Bogdanovića dao upute, potom je sjeo i napunio lulu duhanom, govorio ravno, odmjereno, nikako pijevnim glasom, predahnuo je uz čašu mladog vina, a od Stjepana K. dobio na dar pršut. I kad je pukovnik Moricca izišao iz sobe, iza njega je ostao mirišljav dim.

Istog dana u L. je obnarodovano da će talijanski doktor obavljati preglede na povratku u grad, te da bolesnici izađu i roditelji iznesu djecu, i stanu duž ceste.

Dan bijaše studen, a tek povremeno, iz čvrstog i sivog oklopa, pomolilo bi se sunce, zaoblilo se i čini se nakratko stalo, donoseći više zimomore nego topline, a pod njim bi hladan i oštar vjetar naglo krenuo, uzvitlao prašinu i sve ono što se nije moglo oprijeti, pa bi se i gore, visoko navuklo sivilo, a dan se nekako tegobno ustalio, pogodan da se još u ranom popodnevu smrači.

Tko je mogao izaći i nekako dobauljati, već u podne našao se ondje i stao uz cestu, čekajući u zasjedi i pogledavajući prema L. Tu mahom bijahu djeca, ona mlađa umotana u ponjave, pa i ona starijeg uzrasta, i ženska i muška izjednačena pod pokrivačima, to su živi žalosni kiljani duž ceste zasipani prašinom, ali u pomoć i spas, pa sve da dolazi od crnog vraga, ovdje se vjeruje, a tako će ostati uvijek - jednom je svijetu predočena nevolja i jednom je čovjek uveden kao krivac, a od tada do danas stalno se radi na izbavljenju, to nam postaje svrha, no utoliko

stignu i sile, ne valja ih opisivati, ni unositi samo grozne scene smrti, stoga smo i uveli ovaj događaj, u neku ruku spasilački, jer je ostao u pripovjedačevu sjećanju: dječak visoko uzdignut rukama dr. Moricce, promatra odozgo bijele zube koji sve češće sijevnu između crne i guste brade i brkova, napaja se duhanskim mirisom, čini se da lebdi u zraku i propada potom, bačen na sećiju, škakljiv prirodno, smije se zagrcnut slatkoćom, radostan što je kršten i što se ovdje u domu, "u ovom šatoru" obnavlja život po nekom uzoru i obasipa darovima "tuđih jezika, proricanja i čudesa", i što konačno shvaća, pod nadzorom očevim, da je ljubimac božji i da je za katar što ga dijete nosi u želucu najbolje popiti ćikaru tek uzvarenog mlijeka i to natašte.

Kad su se pojavila sanitetska kola i stala na cestu, dr. Moricca otvorio je vrata kabine, izbacio noge van, a ostao na sjedalu, tako su mu prinosili djecu, prilazili i skupljali se preda nj, pokazivali kraste i ospice, otvarali usta, kašljucali i disali duboko, iznosili nedaće i nabrajali kako i gdje boli; on ih je sve strpljivo pregledao, činilo se da i ne sluša dok g. Bogdanović prevodi, a davao je savjete i lijekove tamo gdje treba. U njegovim rukama smjenjivahu se instrumenti iz priručne torbe; iz nje bi svaki čas bljesnuo odsjaj nikla. Tako su sanitetska kola stala na još nekoliko mjesta, dok je studen stezala cijeli pojas demilitarizirane zone, nešto ranije nego što studen i zima počnu u ovom kraju.

Kola su tek u prvi mrak stigla u Trebinje, a dr. Moricca do kasno je ostao u ordinaciji, pio čaj i unosio u svoju teku opažanja o bolestima kod djece, navodio ih je ukratko, bez podrobnijih opisa, i prikazao da je mnogo neuhranjene djece, a i različitih oboljenja, ponajčešće kožnih, u prvom redu svraba, te da je mnogo slučajeva abnormalnosti kostura, upale spojnica i vjeđa, angine, difterije, zaušnjaka, gušavosti, šarlaha, velikog kašlja, ospica, bolesti želuca i crijeva, te raznorodnih ozljeda i prijeloma, skrofuloze očiju i trahoma i smetnji živčanog sustava.

No, vratimo se načas do Tomislava K., budući da mu je poglavlje deseto posvećeno, i na onih nekoliko dana što ih je prikriven proveo u rodnom domu, strepio od svakog šuma i glasa, iznenadna posjeta i kera

koji bi ga često u noći prevario, jer pseto zna zalajati i kad zaspe, zalajati na san, tišina ga i mrtvilo na to navedu. Vrijeme bijaše suho, padaline su prošle, nebo se izbistrilo, već su stezali jutarnji mrazevi, a u podne malko popuštali, otoplilo bi toliko da se odmah po ručku ledena kora pomladi, tako je potrajalo samo dok je Tomislav K. boravio u L., već s njegovim odlaskom oblaci su se navukli, dani su svitali sve tmurniji, a po svom redu godišnjem i sve kraći.

Tomislav je preko dana ostajao u Tonkinoj sobi, a kad se netko primiče kući, sišao bi u trap. Opet bi se otuda pomaljao prašnjav i pod čipkama paučine. Provodio bi s trogodišnjim sinovcem ugodne sate i hranio ga, dječačić je htio samo iz njegove žličice jesti sutlijaš. U tih nekoliko dana, makar praćen zebnjom, kao da bijaše sišao u neko minulo vrijeme. Nisu ga na to navodile stvari iz djetinjstva, manje-više sve već bijahu pomaknute ili istrošene, osamljene u mnogim kutovima i negdje na kućnom otpadu, već prije vanjski znaci, trajni i u obnavljanju, pokoji odjek i glas slušan u danima dok se maštalo o svijetu, usamljen životinjski zov, jeka tamo u strani gdje je gusta borovina, vjetar djetinjstva što gudi iza sklopljenih škura, unutarnji kućanski život s mnogim radostima, u opuštanju dnevne napetosti, s ugodnim osjećajem dok se prilazi postavljenoj trpezi i sjeda za večeru i dok se u sobama širi miris tek pečenog kruha (ne valja ga načinjati toplog, postat će gnjecav), miris uzavrelog mlijeka, mnogi već prestarjeli i prezreli mirisi iz škrinja i rublja, od sušenog voća do onog memljivog podrumskog vonja; niz stvari davno ostavljenih pomalja se i privodi životu što smo ga jednom prezreli, a tamo u gradovima i žalosnom blještavilu, u poretku "buržoaske mizerije i svjetskog nihilizma", čeznuli za njim.

Iako bijaše ratno vrijeme, povijest potresnih događaja, Tomislav K. je proveo tih nekoliko dana u potpunom obnavljanju i opet lebdio kao u snu, u noćnom šaptu "s opomenom i naređenjem", i kao prije jednog desetljeća opet slušao onaj isti glas poštanskog službenika Ive Seka, ranije je dostavljao prispjelu poštu i uvijek sjedio u istom stolcu,

požurivao domaćicu da prigotovi kavu, srkao i psovao, sad je pak bio neka vrsta nadglednika kuće, radio je za ustašku vlast, bio je i prije ulizica i dodvorica, pa što ne bi i sada. Preko dana je i po nekoliko puta navraćao i češće no inače govorio o Tomislavu, lagao da mu stižu brzojavi i poruke i da ih on baca jer misli da taj mladić ili trune pod zemljom ili vodi oslobodilački pokret. A Tomislav je odista bio pod zemljom, u trapu ispod Tonkine sobe, pritajen i riješen da ga ubije ako nezvani gost pokuša sići dolje.

Ivo Seko bijaše konjast, prazan i bučan čovjek, poznat po psovkama, njima iskazuje i dobrodošlicu i veselje i gnjev i blagu riječ, ako je ljut psuje Bogorodicu kurvu, kolijevku i dijete u njoj, usta svetice i Jarca Nazarenca, slavske mrve, krvavu džigericu i Sinjsku Gospu; ako je pak samo pozdrav pri susretu, kad priđe i rukuje se s čovjekom, onda su mu psovke tek blage uzrečice, a najčešće psuje gajde, post, sveca, vraga, šarova, majku, jade; no kad moli i nešto preklinje, onda obično izgovara: "Daj, učini mi to, ljubim mu božju suzu!" Uz to još "ljubi" crkvicu, silu, poklade, dušu, godinu, krvcu, san, itd. Preko tih psovki ušao je u poslovicu, i u članstvo *Ustaške radničke komore*.

Navečer, kad se kuća zaključa i sva utvrdi, Tomislav je sjedio u velikoj kamari, kraj Rosina uzglavlja, u naslonjaču, obasjan ognjem iz furune što je titrao kao jedino svjetlo u pregrijanoj sobi - sjedio je i slušao kako cerovina pršti i pucketa. Promatrao je Rosu dok se budi i zaspiva; jedno isto biće pred njim čas blisko čas udaljeno, a nepoznato čim utone u san. Pomicala je usne u bunilu i ječala, potom je mirno spavala sa svim znacima onostranog sna, jer se nije opažao ni najmanji trag disanja, a onda bi glasno uzdahnula, uz onaj zlokoban jecaj olakšanja, pa bi se od toga sama budila, naglo širila oči kao da prvi put vidi i upoznaje obrise pokućstva i tamnu prisutnu figuru u naslonjaču.

Tomislav je bdio nad njom i dvorio je do kasno u noć, onda bi i sam zaspao u naslonjaču, odjeven i ogrnut dekom, a već u cik zore Tonka bi ušla i snevoljila se nad bolesnicom.

Dok je posljednje večeri sjedio kraj Rosine postelje, privučen

rodbinskom bliskošću, ponekad tako odbojnom, barem kad se tijelo otkrije i pokaže u nagosti, a ovaj put požudnom, Tomislav je naglo otkrio da je bolesnica lijepa, još uvijek putena, na pragu zrelih godina, njezin profil mirovao je obasjan plamenom i on je poželio da uđe u njenu postelju i sklupča se ispod pokrivača, uz vrelinu tijela kao uz majku.

Već uznemiren počeo je govoriti o događajima koji nas bacaju u vrtlog kao list i nose u ponore između sna i jave, i da se zapravo sve dešava, čak i veliki historijski pokreti, u stanju omamljenosti, govorio je o sebi, o svojim ljubavima, o strasti i užitku i očajnom nasljeđu moralnih stega, navodio ju je na pomisao da mu se poda, a ona ga nije razumjela, samo ga je željela još slušati, bilo joj je lakše, pridigla se, a on joj je podmetnuo jastuke i dodao češalj, raspletala je kosu uz sve češće pucketanje vlasi, zamršenih kao uvijek poslije ležanja, još bolesničkog.

On je prilazio do nje i držao joj ruku na čelu; činilo joj se da se od tog hladnog dodira oporavlja. Kosa joj bijaše prosuta po ramenima i on ju je prstima pročešljao i prebacio na grudi, otkrivajući njezin vrat bijel i vreo.

Tomislav je počeo sređivati svoju prtljagu, svlačio se do gola i stajao uokviren plamenom koji je nadirao iz peći; unutra su se rušile cjepanice, žar je sjao iza rešetkastih vrata, sve drugo je išlo redom, pepeo je propadao u lužaru, a dim istjecao kroz dimnjak, mada ga je vjetar tvrdoglavo nastojao vratiti. Cijeli proces bit će okončan kao i uvijek, ostat će ugljen i lug, time je sagorijevanje svršeno.

Tomislav bijaše čvrst i lijepo građen mladić, mišićav, bez i malko sala na tijelu, hitar u pokretima, ulazio je u pomrčinu, još se skrivao i nastojao ovladati sobom, iako ga je nagon pretjecao u tomu.

Rosa se opet snuždila i legla, olakšica je naglo potisnuta, temperatura je rasla, a on joj je stavio gradi ispod pazuha, sjeo i čekao i još govorio o kršćanskom sramu, razdvajao rodoskvrnuće od preljuba, te da je sve već počinjeno u srcu, a čin je samo slika omamljenosti, svaki događaj zbio se ranije, pljuvao je po Evanđeljima i zastupao prekršaj i

grijeh i bratovljevu golotinju, jer treba razotkriti sve što je učmalo i neplodno, sve također mora sadržavati strast i kad se ljubi žena svoga brata i rodica.

On se trudio previše, zapravo se sam pravdao, nije još bio načisto s mnogim opterećenjima, jednom se mora početi da bi ih se skršilo. Ona je bila žena čvrstog i naslijeđenog zakona u sebi, teško je od nje dobiti privolu, u tom pogledu je nepokolebljiva, cijelo njegovo rušiteljstvo za nju bijaše igra mladića učenog i njoj stranog, tek je slutila povremeno val njegova uzbuđenja, a da sve to samo protječe mimo nje. No, ne treba mnogo da se načne taj unutarnji sklad, jedna pomisao, naopaka ili ne, o tome nije riječ, ne obuzda li se u pravom času, vladanje se naglo poljulja, nešto tajanstveno dogodi se između dva bića.

Kako je kod bolesnice vrućica rasla i već prelazila trideset deveti stupanj, on joj je držao dojke u oblogama svojih hladnih šaka i predočavao joj čvrst i sladak san. Kad je spustio usne na njezine, blijede, suhe i vrele, opet je šaputao da su izdvojeni od svijeta i usamljeni, da su njih dvoje na pustom otoku stvarnosti. I ušao je k njoj u preljubničku postelju, ratne tisuću devetsto četrdeset prve, kroz pomrčinu je prostrujao ljubavni šum dok se njezino tijelo treslo od groznice. Kad se uzbuđenje stišalo, njezin je plač dopirao ispod pokrova; on sam je ustao i obukao se, nije osjećao krivnju već prije nešto nalik na provalništvo, dakle ne kao oskvrnitelj, već samo kao lupež. A ipak je to uzimao za podvig.

Vatra se u furuni gasila, samo je tinjala neko vrijeme, potom je zavladao odvratan mir i nadirala hladnoća.

Bez pozdrava je izišao i zakoračio u noć. Pješačio je dugo, udaljio se od L., praćen zlokobnim znacima, još je osjećao vatru žene negdje u dubini, okus znoja oštar i otužan, mraz je stezao kao kakav moralni oklop, bijaše to usamljen čovjek u tmini, na putu izgnanstva, a kasnije, kad god je pokušao nešto svoditi sam sa sobom, ta noć stajaše kao pokrov nad razdobljem sna u koji je sve češće propadao i pridizao se; od tada i njemu samom izmiče vlastita biografija i otpočinje dugotrajna

povijest košmara, ne zbog preljuba, već stoga što se u njemu ustalio predosjećaj kobi.

Bolesnica je ustala i kao u bunilu izašla iz sobe, u dugoj, pamučnoj noćnoj košulji uspela se uz dvije drvene stube do blagovaonice, tu je kresnula šibicom i užgala svijeću, potom je ušla u Tonkinu sobu.

Ona blaga svjetlost obasjavala je dječakov san; ondje bijaše sve spokojno i protivno njoj i njezinoj sobi, maloprijašnjem uzbuđenju koje se već javljaše kao privid: obijeljena i oprana postelja na kojoj žena drži čašu u ruci punu odurnosti i nečistoće svoga bluda. No, ona se savila i dječaka obasula po obrazima žarkim poljupcima, nije ga probudila, nekoliko je riječi izmijenila s Tonkom, onih ponoćnih još bunovnih što padaju kao teške kapi i naglo zamru, a potom se vratila u svoju sobu, legla i dugo ostala budna, a tek po svanuću zaspala, tako je i dočekala talijanskog doktora.

Čim je ugledala Stjepana, ono brižno i dobro lice, čim je spustio prste na nju i taknuo joj usne, blijede i po rubovima naprsle, osjetila je olakšanje, kao da ju je dodirnula sama ruka milosnica, a potom se zadržala na čelu i na tjemenu, lako i bez težine, kao u obredu pomazanja, ne za oprost već u radosnom znaku očišćenja i uljepšavanja; samo dan-dva od toga, Rosa je ozdravila.

VJEČNO VRAĆANJE ISTOG. U prvom tjednu prosinca 1941. godine Tomislav K. je stigao u Sarajevo i odsjeo u hotelu *Central*, u sobi slabo grijanoj, štedjelo se u loženju, pa je i po dvadeset četiri sata ostajao u krevetu, naručivao čaj s rumom, a prema osoblju bio izdašan, premda za njih tajanstven. Cijeli tjedan bijaše promjenjiv u padalinama, a ujednačen po studeni. Danju bi se najviše stiglo do nultog stupnja, predvečer bi živa pala nisko, u toku noći još niže, a već pred zoru mraz je stezao da su i stakla na prozoru navlačila tanku skramu kao kakav ukras.

Tomislava je za doručkom posjetio čovjek elegantan, visok i osoblju dobro poznat, to je pridonijelo da poraste ugled čudnog i usamljenog

gosta, a da istodobno navuče i pratioca, jednog golobradog mladića, crvenog u licu, glatke i kod muškarca odvratne kože. Sam Tomislav K. toga se posjeta ne prisjeća ili to ne želi ili mu nije dopušteno, no međutim, ima navoda da je to bio njegov znanac sa Sveučilišta, istina stariji od njega nekih pet-šest godina, a da je do pred rat bio zastupnik jedne američke agencije, u stvari agencije uvjetno rečeno, jer je radila za kompaniju *Rubber Reserve Corp.*; dakle, bez sumnje, vojne prirode.

Četvrtog dana boravka u hotelu izašao je na čuđenje osoblja i radost pratioca, motren budnim okom koje će ga slijediti do dućana na Baščaršiji gdje je kupio vunene rukavice, pa potom, dok se smračivalo, prohladno i naglo, kako već zna u prosincu, sve do Pepove gostionice *Kod dva ribara* na Miljacki, gdje je objedovao pastrvu i gdje je, tek što je ispio zadnju čašu žilavke, uhapšen i sproveden u zloglasnu *Beledi*ju, ispitivan i optužen iste večeri kao "agent Sovjetskog Saveza i KPJ", a već sutradan našao se u posebnom transportu kojim su u razne krajeve otpremani robijaši iz *Beledije*, najčešće to bijahu logori u Koprivnici, Gospiću i drugdje, a Tomislav K. je izdvojen i, s grupom osuđenika koji su izmakli kratkom ustaškom postupku, dospio u Zagreb, gdje se za nj, vele, bezuspješno zauzimao i njegov nekadašnji punac, u to vrijeme jedan od važnih ljudi novog gospodarstva i trgovinski savjetnik pri Glavnom ustaškom stanu; dočim, više uspjeha u tom pogledu imaše Vrhovna komanda Wehrmachta i služba Abwehr kao njezin dio, premda ovdje podaci nisu provjereni, još od *Beledije* ustupaju mjesto nagađanjima, a tajanstven veo pada na biografiju Tomislava K.

Cijelo to razdoblje sam je sažeo u "teške godine zatočeništva", što bez sumnje navodi da je iz Zagreba odveden u zarobljeništvo, iako se to u mnogim i već pretjeranim pričama o njemu opovrgava, pa se pronosi da je umjesto u logor dospio u luksuzni berlinski hotel *Adlon*, ukoliko to nije samo mašta onih koji imaju potrebu da šire nevjerojatne priče i smišljaju neobične sudbine, ili onih što njega nikako ne mogu zamisliti kao logoraša, tj. čovjeka pasivnog, u iščekivanju svog udesa, ni tamo gdje ne odlučuje njegova volja i gdje ne može ovladati svojom

sudbinom. On pak ističe da svaki čovjek ima jedno razdoblje koje želi prekrižiti, te da i sam s gorčinom križa slike iz zarobljeništva.

Ni razloge svog boravka u Sarajevu, do hapšenja, ne iznosi, jer su uvedeni u povijest i pohranjeni u nekom arhivu pa im se nema što dodati ni oduzeti, niti reći išta više, no toliko da su bili časni.

Tomislav K. dočekao je oslobođenje u predgrađu Hamburga, u Marienthalu, u prizemlju jedne četverokatnice, sa stanovitom Lucy, dvostrukom razvedenicom, u stanu njezine majke, poluslijepe udovice, teške osobe i u ophođenju surove, za razliku od kćeri koja bijaše mila, sva sitna, živahna i u godinama kad se žena, bez mnogo odabira pa i ukusa, hvata za muškarca, dakle već četrdesetim, u onoj dobi koja Tomislava i nadalje uzbuđivaše, ništa zato što je i sam stupio u godine kad se mladićstvo uozbiljuje, na prelasku u tridesete.

Lucy je radila u jednom računarskom centru u samom središtu Hamburga u Avelhoffstrasse, tu ga je i upoznala kao "spec. zatočenika", tu ih je zajedno zateklo bombardiranje, ona mu je pomogla da izađe, jer i Avelhoffstrasse postade začas samo dugačka ruševina, od svih građevina tog poslovnog dijela stršahu još zidine, dobro počađavljene, kao simboli posljednje Führerove poruke da se dobrodošlica nadirućim rasama ukaže "spaljenom zemljom", a gostoljublje pustoši.

Kako je Tomislav dospio u Avelhoffstrasse ostavljamo mutnim nagađanjima, a to i nije predmet pripovijedanja, i ovako smo previše zašli u ono što za rukopis nije od koristi, u stvari pojedinosti ima na pretek, Lucy svjedoči o tomu u svome, doduše u nekoliko navrata mijenjanom iskazu, kad već sam junak briše jedno razdoblje i ne voli ga, pogotovu ako je ono samo njegov košmar, no doista, događaje po oslobođenju iznosi smjelo, štoviše i s ponosom: odmah je stupio u vezu s britanskim štabom u Bad Oenhausenu, a preko njih dalje, da bi već rujna 1945. godine prispio u Zagreb i odmah se javio svom negdašnjem drugaru Matku F., sada majoru KOS-a; pred čitateljem smo dužni i voljni prikazati ga iz onog doba kad ga je i Tomislav K. upoznao, a to bijaše koju godinu uoči rata.

Matko F. je rodom iz "najlipšeg od sedam Kaštela", kako je sam govorio. Bio je to mladić lijepe pojave, naočit i zavodljiv, visok i vitak, plavih kosih očiju, pomalo u ophođenju spor, a kad progovori drag, u prijateljstvu pouzdan, poklonik "vina i srdela i starih gradskih pjesama" i ljubitelj Tina Ujevića. Hodao je Ilicom zanosno, praćen gimnazijalkama što su poslije satova trčale da ga vide, davao je neko vrijeme imućnijim osobama satove tenisa, sam je bio dobar sportaš, nadaren za sve igre loptom, ali ni jednoj do kraja posvećen. Kosa boje slame uvijek mu nemirno stršaše, podizao ju je laganim pokretom ruke. U društvu bijaše omiljen i u muškom i u ženskom i uvijek daleko od zaljubljivanja, vladao se kao mužjak, inteligentan i u odlukama brz.

Druženje s Tomislavom nije bilo bogzna koliko blisko, ali jest srdačno i to mahom vezano za izlaske i udvaranja, a tek povremeno izmijenili bi pokoju misao o politici ne idući u tome previše daleko kao da su jedan od drugog skrivali svoje svjetonazore, a ipak su znali da se mnogo ne razilaze, uglavnom su i jedan i drugi od historijskih uzora imali Lenjina, a potonji put vidjeli su se prije no što je Tomislav otišao u Beograd, razgovarali su ukratko o događajima što su ih naslućivali, i jedan i drugi odlučni da se bore, a stiskom ruke i na rastanku, pogledavši se međusobno, znali su i za koju stvar, pa je Matko F., već u prvim danima Ustanka, izabran u Pokrajinski komitet SKOJ-a za Dalmaciju, njemu se pripisuje nekoliko organizacijskih podviga u samom Splitu.

Matko F. u svom uredu primio je Tomislava suzdržano, ali ne hladno, s malim i blagim osmijehom na licu, dakle ne oduševljeno i bučno kako se u to vrijeme sastajahu pobjednici, ne i usiljeno, već prije jednostavno, mirno, kao da su se maločas rastali. Istina, Tomislav je osjetio nelagodnost u tome susretu, pa i neku odbojnost na cijeli taj namještaj i masivni uredski stol, na gole zidove i prozore bez zavjesa, na premazani pod s otiscima stopa.

Nakon šutnje otpočeo je i razgovor, postupno su se i dvojica ljudi zbližavali. Matko je pričao o sebi i borbama, pravdao se da to čini stoga

što o svom subesjedniku sve zna, pa i više no što treba. Potom ga je gledao lijepim plavim očima koje ništa nisu izgubile od onog dubokog mladićkog sjaja. Sve više je postajao srdačan, a onda i govorljiv. Samo nije ni u tome prelazio granice; strogost i mjera u ponašanju. Gotovo da se i nije pomaknuo od stola, kao što i nije odgovarao na telefon. Iz privatnog života nije u priču unosio ništa, a Tomislav ga o tome nije ni pitao, sjedio je na stolici prilično neudobno i slušao Matka dok je govorio sažeto, o povlačenju i bijegu cijele jedne krvave administracije, o selidbi i izgnanstvu, o svijetu bez domovine. Pravio je stanke zagledan nekamo van, kroz zatvoren i prašnjav prozor, premda bijaše toplo i unutra zagušljivo, zrak je donosio na petrolej, bio je težak i kancelarijski ustajao, opor i u nosnicama, čovjek ga se ne oslobađa lako, čak ni tamo u parkovima prekrasnog zagrebačkog zelenila.

Tomislav je uočio da se Matko F. bijaše promijenio, a u načinu izražavanja služio se jakim riječima i usporedbama, u jednom trenutku činilo mu se da je pred glumcem koji sigurno vlada tekstom i da prevelika iznenađenja i ne očekuje. Stolica pod njim škripala je mučno. Tomislav nije htio skretati razgovor ni na što sporedno. Malo poboljšanje i srdačnost osjetilo se kad je Matko iznosio, ugodnim glasom i s više topline, stalno obuzdavajući osmijeh, čime je dobivao u šarmu, o tome kako je iza Tomislava K., gdje god je boravio, ostalo rasulo, a koju god je ženu taknuo ili volio, stigla ju je nedaća. Onda bi zastao, pa potegnuo iz dubine neki svoj sud o tomu; može to biti prokletstvo ili čarobnjaštvo, uglavnom si kao sijač bola. To bi smijenio pokojim podatkom, izrečenim uzgred, kao da do toga nikomu nije stalo. Naveo mu je da je i otac prelijepe Meire Matšek strijeljan u prvom valu prijekih osuda.

Tomislav je na to ostao miran. Bilo bi logično da je zapitao nešto i o svojoj, nekada voljenoj, međutim, Matko F. produžio je veselije, upotrijebivši onaj svoj novi i žešći govor kojim završava vesela opažanja o dvjema Ruskinjama iz Dubrovnika, kako su obje uz lijepu glazbu položene u vječnu ložnicu. Majka i kći zagrljene u grobu kao

ljubavnice. Od njih su ostale samo fotografije: kći Tatjana i mati joj Olga Levickaja u bludnim i sramnim pozama okupacijske pornografije, već su tada slutile svoj kraj, pretkazale ga takoreći, obješene o ud zapovjednika divizije *Marche*, ili im je uprt pod grlo kao kama, ili podmetnut ispod vrata poput kolara; no eto sad je i on pokojnik kao i njegov general Giuseppe Amico. Potom bi i Matko F. dodao ozbiljno opravdanje da se razbojništva kažnjavaju i da će još mnoge progutati mrak.

Sve dublje tone svjetski olos. U Hamburgu je stanovita Lucy, ljubav Tomislava K., strijeljana kao odana službenica *OKW*. Tu je Matko zastao i po prvi put se digao položivši šaku na staklo. Očito je, prema otisku, dlan bio vlažan. Okrenuo se i nasmijao, sad je Tomislav vidio cijelu nisku zuba, bijelih i ujednačenih, malko ga je taj osmjeh ozario, čak i onda kad je izrečeno da se vratio na razvaline svoje mladosti.

Malo pomalo Matko. F. prelazi i na Tomislava čije potucanje po Europi nije okončano. Ništa još nije svršeno, a zarobljeništvo nije isto što i ratna slava. Ovdje nemamo uvida u držanje Tomislava K. u proteklom razdoblju, ne vjerujemo ako kaže da je bilo dobro. U svakom slučaju nije bez podviga, konačno je to i kuražno držanje na saslušanjima. I tu nastaje mala stanka, a Tomislav, s pouzdanjem u svoj mir i nadarenost govorničku, tek kratko upada, blagim umilnim glasom, i na neki način nastavlja ono što je trebalo da do kraja iznese Matko F.

Tomislav ističe da je jednom dao riječ da neće zadrhtati ma gdje dospio i ma tko ga isljeđivao, a neće stoga što je u svom izboru nepokolebljiv, tako je razumom nadvladao ono što čovjek nije u stanju, a to je strah. I otklonio ga je iz srca kao kakvim kirurškim rezom. Matko ga je saslušao i na to se osmjehnuo, samo je dodao da je strah što i tumor i da se javlja kad mu se najmanje nadamo, mimo odluka razumskih da budemo ponosni, jednom nas sroza i za svagda obilježi.

Povukao je ladicu i otvorio je, ništa u njoj nije tražio, samo je gledao kao da otud čita, iznio je pred Tomislava, kao neki dokument, da mu

još preostaje početi od nule, jer mu u principu ne vjeruju, čak i da je na svom mjestu, takav lik komunista ne odgovara. Ustao je i zategnuo uniformu, a bijaše dobro krojena, oduvijek je pazio na odijevanje, no to je bez sumnje bio znak da se i Tomislav digne. Primakao mu se do lica i rekao da želi ručati s njim u *Gradskom podrumu*, a da po ručku odu u jedan posjet koji će ih ganuti. Tomislav je znao da mu sprema neku zamku, otprilike ju je i slutio, ali se suzdržao dati bilo kakav prigovor.

Ručak je protekao ni bolje ni gore od susreta, svakako prijateljski. Tomislav je tek zapazio da je Matko F. i s ostalima držao izvjesno odstojanje i to bijaše novo u njegovom ophođenju. Dok je ranije bio napadno srdačan, sad je bio umjeren i suzdržan. No, za vrijeme objeda Matko se malko otvorio, čak je pokazao i fotografiju svoje zaručnice, Tomislav ju je pogledao i vratio, gotovo ravnodušan na lijepo žensko lice, ostavio je sugovornika bez pitanja. Matko F. nije bio iznenađen što ga je Tomislav prozreo i odbio ponuđeni posjet. Tomislav je otmjeno prinosio zalogaje ustima. Bilo je tu i tamo upadica o vinu i sorti loze *Blatina* koja rađa na ograničenom području Hercegovine, te o jelima od divljači i na tome se stalo. Onda je Tomislav izgovorio ime osobe koju mu je prijatelj ponudio da obiđu, bijaše to Meira Matšek. Već odavno mu nije bila žena, doduše nisu se razveli, a odmah po sklapanju braka on je više nije volio. Sad u njenu krivnju nije htio ulaziti. Ako je baš mora posjetiti onda nije kasno ni na Mirogoju, gdje već imaše obiteljsku grobnicu u kojoj je i za njega bio izdvojen kutak. Dok se još planirala budućnost. Dok se vjerovalo u buržoaski poredak. Ma što se zbilo s njom, neka počiva u miru i što dalje od njega i davno ugašene strasti.

Matko F. ga je pažljivo slušao prekidajući jelo. I nije se složio. Posjet groblju i polaganje makar kitice ljubica uzeo bi se kao politička gesta, nimalo ispravna. Štoviše reakcionarna. Jer to je već čin. I tu je na nj sručio bujicu primjedbi, čak i pokuda na njegovu političku svijest koja mu oduvijek bijaše manjkavost. Sad je ljudski posjetiti je dok čami u jednom kavezu ošišana, s kukastim križem na tjemenu, nacrtanim

rezanjem kože. Na to se nagodba svršila Matkovim uzdahom kako je Meira Matšek bila lijepa. Taj je uzdah bio točka na prijateljski susret. Ubrzo su ustali i pozdravili se, a samo nekih mjesec-dva kasnije Meira Matšek optužena je zbog krivičnog djela protiv naroda i države, što će reći da je aktivno surađivala s okupatorom, naoružana protiv domovine, ushićena glazbom u *Oficirskom klubu*, potkazivala je službi SD, presudila je mnogim osobama i kao poklonik ideje masovnog istrebljenja otpremala ih u logore; možda i previše za tako krhko biće, pa je i njezin odvjetnik uložio prigovor i tražio njezino puštanje na slobodu prema Ukazu o općoj amnestiji i pomilovanju od 3. kolovoza 1945. godine, no dalje i nije trebalo da se zalaže, Meira Matšek je počinila samoubojstvo u samici, prerezavši vene poklopcem limenke.

Tako je Tomislav ponovno stigao u svoj nekadašnji stan u kojem se bijaše malo toga promijenilo, barem u rasporedu pokućstva, a mnoge stvari što ih je i sam ondje unio, bijahu na istom mjestu, čak i njihova zajednička bračna fotografija u istom okviru. Spojen sudbinom ili slučajem ili kružnim tokom vremena s domom iz kojeg je otišao, tek sad je bio nadnesen nad onim što mu je i Matko F. predočio, a to nema sumnje bijahu "razvaline mladosti". Još mu predstoji otkloniti i spaliti sve što bi podsjećalo na prošlost i porodični krug.

OBNAVLJANJE. Tomislav K. javio se u L. 1946. godine "da planira dolazak u kolovozu", no bio je spriječen putovanjima po Istočnoj Europi "kao član mnogih misija i trgovinskih delegacija... ugovarao je isporuke nafte na ime reparacija, neko vrijeme slušao predavanja pukovnika Sluhovskog, načelnika polit-odjela na Ujedinjenom kijevskom učilištu motorizirane artiljerije *Frunze*, a u Bukureštu bio drag gost kod ambasadora Radonje Golubovića, rastali su se koji tjedan prije donošenja Rezolucije Informbiroa..." No, svako daljnje nabrajanje nema svrhe, barem pripovjedački gledano, jer je suprotnost svakodnevici u L. i mirnom životu što je ovdje tekao, pokatkad i u čamotinji, stisnut mnogim brigama i sušnim godinama, a ipak pod

odjekom novog i u laganom primicanju Petoljetke i drugih zadaća i simbola izgradnje.

Isto, veliko kretanje, ovdje smireno, ima draž obnavljanja, prije svega djetinjstva koje jest središte i izvor svih nemira tamo u gradovima. I dok promiču predjeli u magluštini, a nad putnikom se sklapa ravnica s pokojim usamljenim hrastom i bunarom i škripom đerma, dok sunce zamiče u okrvavljenom hodu, dotle se uvijek nešto obnavlja i dotle sve nije uzalud, jer te spaja sa zavičajem. Stoga je dobro svagda, a posebice u satima prijateljstva, bilo na zasjedanju zamjenika ministara vanjskih poslova u Londonu 22. siječnja 1947. godine, bilo na Institutu za oplemenjivanje i proizvodnju bilja u Zagrebu, gdje se radi na programu korištenja heterozisa kod kukuruza i gdje se izvode novi hibridi gotovo svih vegetacijskih grupa, dakle uvijek reći da je L. tvoje rodno mjesto, a Hercegovina zavičaj, ako to prešutiš onda si nitko, bez svojte, samac u vrevi, pustopašnik.

A evo i Tomislav K. stiže u L., promatra iz prvog razreda putničkog vlaka rodni predio, ganut je vječno-pepeljasto-sivom tvrđavom zavičaja, a pitomina duž pruge samo je uzan pojas, plodan je makar ga opasuje grmlje, iz njega rastu smokve, godina im pogoduje, rodile su sočne petrovače, a dozrijevaju i sušilice.

Tomislav još promatra isušeno i raspuklo kolo za navodnjavanje, groblje s prastarim drvećem na istom mjestu, a ipak drukčije - crne se sada mramorne ploče i slijepe prašnjave biste, neki tragovi djetinjstva nailaze, ptice kao nošene vjetrom naglo posrnu među čempresima, sve do vrha ispunjeno je kolovoškim umorom i sve je još pod svodom, mnogo zakržljalog raslinja i suhe trave, a pod jednim otegnutim i tužnim zviždukom lokomotive, jer i putnički vlak usporava na tek postavljenom signalu, pretječe ga i ratar pod balom slame i to sporim hodom utabanom stazom duž nasipa.

Dakle, naš se putnik vraća tamo odakle je kao đak otišao, a samo povremeno dolazio otkidajući tjedan-dva od ferija. Tu je snivao o revoluciji i čitao, zaljubljen u Gorkog, a opsjednut mišlju da će sam

istražiti zemaljsku utrobu rodne Hercegovine i otkriti podzemne gradove, bogate velikaškim ostacima i nakitom. Istina, donio je davno, još kao student, jedno crkveno zvono teško četrdesetak libra i prodao ga fra Ambru Nevjestiću, ovaj ga je izdigao gore kao treće i više od ostalih, a kad zazvoni daje tanji zvuk, ali rezak, vele da ga čuju i susjedne crkve i spominju mu ime, jer narod ga je prozvao *Tomislav* još od prvih uzbuna s proljeća 1941. godine, tako se pročulo svuda dokle doseže njegovo cilikanje, a tako je ostala i uspomena na onoga koji ga pronađe pod zemljom. Dakle, to je ta glasna prisutnost u zavičaju.

Zvono je služilo više za poziv na okup i zbor civilni, nego za pastvu. Znalo se kad zove fra Ambro Nevjestić, a kad T*omislav*, samo što se prvom odazivahu poneki, a drugomu svi, jer župnikovo donosi obećanje i okrepu može biti i duševnu, dočim ovo jasno predočenu vijest o zapljeni ili djelidbi; pod njim se ispunjavaju mnoge naredbe i čitaju zapovjedi, daju se zaduženja i kažnjenici odvode na prisilni rad, učlanjuje se u zadrugu i upisuje zajam, prirodno je onda da čovjek trči tamo čim ga čuje, boji se stalno da ne bude u nečem zakinut: ako se daje sjeme za pšenicu, što da ne bude prvi i ne dobije bolju sortu, što da zaostane za drugima kad je toliko nedaća prevalio i potrošio snage u dolini, obaran sunčanicom i svakim kijametom, a stižu sve bolje i nove sorte visoke rodnosti i dobre pecivosti; stvorena je i domaća pšenica *partizanka*, križanjem stare *Bezostaje* i NS 116, otporna na zimu, ne poliježe dolinom i ne osipa se, sije se u drugoj dekadi listopada, čim ograne i proljepša se; sve to valja znati, a kako ćeš ako ne poslušaš taj zov, nećeš imati za ušćipke ni priganice, niti ćeš se moći svezan otkupiti kod mlađarije za obiteljske blagdane na materice i očiće. Neće biti kruha ni za doček gosta. To je ta moć zvona i treba ih slušati.

Ovdje čovjek ni o čemu ne sniva tako predano kao o tomu da rod bude obilan, a godina berićetna. Zemljoradnik se raduje kad rodi gloginja, a kamoli dolina. Još se od svega straši, od maće i slane do vrata i kukolja i svih štetočina, od jazavca i vrane do gusjenice i žiška, a više od ičega državnog službenika, stalno misli da je poslan da ga prevari i

namami, da mu izvuče ljetinu ili zaplijeni mrs. Onda nije čudo što hitaju i na dobar i na loš poziv.

No eto, uoči Velike Gospe tisuću devetsto četrdeset osme, zakucalo je za doček, klatno je cimala vična Špirova ruka, pa cilikanje bijaše veselo.

Sadašnji svećenik fra Pavo, po strani od svega toga, u svom župnom stanu, upozoren od Kuzme da se ne pomalja do daljnjega, bijaše podrugljiv i dobro raspoložen, pa je govorio da je konačno i *Tomislav* zacukao i pozvao samog sebe da se sredi i poveže iznutra u nešto čvršće, no što je sad. A jednom mora zvoniti, bilo da je obilježeno ili ne, jer ono je znak gornji, sve isto je li prodano ili darovano i na kakvoj gredi visi i koliko je lakata izdignuto, ono je kao slap odozgo sručen na tvoje ime. Pod njim si konačno ugašen makar da zvoni i na okup i za doček, jer se prenosi dalje, doseže do one dubine koje se pomalo bojimo.

To smo htjeli ovdje zapisati o zvonu i imenu, sve dovde smo tajili taj podatak, sad je iznesen i čitatelj se nadovezuje, ide dalje i sam pronalazi značenje zvona i proširuje simboliku pripovijesti.

RADOSNA POGAČA. Vlak je stao pod okriljem hlada, ali onog popodnevnog i već prorijeđenog što je kao šara ležao na peronu i zagasitosmeđem šljunku. Zvona su se slijevala odozgo, a uzvici dobrodošlice bijahu zaglušeni činelama mlađeg vodnika Futača, dok je cug-trombon označio dodir noge o rodno tlo.

Osam godina je prošlo i u tome burnih događaja, razdioba i krvoprolića, otkada je Tomislav K. otišao; znalo se da ratnu slavu nije stekao, niti ga je legenda dopratila, ali je bio drag gost, makar i omražen kod nekih, donosio je nešto od tog vražjeg svijeta za kojim će se ovdje još dugo čeznuti. Istina, mnogi su ga rado dočekali i izašli preda nj, pogotovu što je u narodu stekao novu titulu "mladog i perspektivnog konzula", tome su svakako pridonijela njegova povremena javljanja iz zemalja i prijestolnica u kojima je boravio.

Sam Tomislav K. bio je iznenađen tolikim dočekom, ma koliko bijaše skroman u odnosu na dočekivanja iz tih godina, a gledano okom pripovjedača, tada desetogodišnjaka, sve to imaše draž svečanosti i događaja iz djetinjstva, jer kad nov čovjek ovdje izađe i ostane na peronu, sve je već samo od sebe pomaknuto, ima više značenja, unosi duboku promjenu u L., sve vanjsko prema njemu drugačije stavlja i živa bića također, cijeli se pejzaž usklađuje, mnogo se toga podešava u držanju ljudi i načinu pozdrava, dakle, ne može ovdje ništa proteći, a da ne odjekne i ne uznemiri L.

Andrija je prišao s tacnom na kojoj bijaše pogača i pregršt soli; pečena je s kvascem, na ognjištu i pod sačem i hrpom žara, pored blagoslova i tjelesne okrepe, još je i simbol trpljenja kao što kliče i prozebni psalam osamdeseti u šestom broju molitve za obnovu: *dokle ćeš nas hraniti kruhom suza*. Pristupnik će je rukom razlomiti u radosne komade pri stupanju u hram zavičajni, sve po drevnom obredu gostoprimstva i dočeknoj pričesti; sol je ondje da blagoslov ne obljutavi, namijenjen je učenicima i pitomcima, samo obrani Bože da se i sol oneslani, neće se onda imati čime ni koji mu drugo zalogaj, mahom grk, zasoliti.

Kruh je čvrst dokaz da si na zemlji i da kao biće potječeš od ljudskog roda, da je tvoj boravak tu gdje si sad pripreman, a pod savršenstvom brojeva 10 x 10 x 10 ostvaren hilijazam, dakle svi su tvoji podignuti na kruhu i tako othranjeni, a pečen je vazda na svega nekoliko načina, ali od različitog mliva, i u prošlosti kao i sad na vrućem pepelu.

Pogača od tri mjerice brašna zvala se prevrta, u doba Abrahamova gostoljublja, zamiješena je s kvasom i prije no što je otišla pod pepeo, suhim i opranim Sarinim rukama posuta je prahom brašnenim, a ovdje u L. i u Hercegovini pogača se zamijesi u naćvama, majka je prekriži Očenašima, meće na lopar i stavlja ispod sača, a na vrijeme je odgrće i puše u ruke i baca je kao da je to neki obred ili pak veselje što je pečena kako valja i što miriše, pa kad se ohladi, lomi je s ocem, a mi smo te

zalogaje brojili i nikad ih nije bilo mnogo, najprije ispune usta na jednu ili obje strane, a roditelji sporo žvaču i to se onda povezuje u našu kršćansku zajednicu, mi se preko te pečene pogače, bila ona česnica ili ne, združujemo, a tako i opstajemo bogme.

O kruhu bi ovdje valjalo progovoriti da se i čitatelj potakne koliko je ovisan o glavnoj namirnici i da mu se objavi kako je svaki onaj naš sin, tamo u gradovima i na drugoj službi, ovdje nahranjen i upućen na vlak s komadom kruha u torbi, jeo ga je isto kao i onaj u *Kraljevima* koji je četrdeset dana i noći putovao do božje gore Horeba.

Kad mi krećemo iz Hercegovine ta nam je gora obećana, a u stvari stižemo u gradove, naše smrtne neprijatelje, oni nas razaraju postupno i mi prije ostalih presahnemo, na koncu, sami i neodvojivi od dragih nam zavičajnih slika, otvaramo gradski prozor i posve srušenog zdravlja čekamo da neki vjetar nanese miris pšeničnoga kruha, zapravo je to posljednja naša slika i znak. Još možemo toliko napisati da je povijest kruha čitava naša ljudska historija.

Kruh je najprije okrepa čovječja i božji dar, izvor snage ne samo tjelesne nego i duhovne, on je najuspjelija usporedba do sad i najčvršći simbol od svih, jer je neodvojiv od prošnje i svakog drugog pregnuća, jer ti nastupaš kao revolucionar da bi se i siromasi nahranili kruhom, hljebom kruha, i odbijaš neprijatelja jer dolazi da proždere komad tebi namijenjen. Dakle, sadržaj je životni u svakom pogledu, kad se tumači kao slika izobilja, pashalne radosti ili neimaštine, tegobe ratarske dok se jede u znoju lica, bogoštovlja i vrhunske pobožnosti, darežljivosti i prinosa, lijenosti i besposlice i napokon, teža od svih, slika kazne, a izriče se po Ezekielu tako što se grešniku ili čitavom narodu pripovijeda kako te kazna sustiže i osramoćen si što jedeš ječmenu pogaču ispečenu na ljudskim izmetinama.

Sad i pripovjedač unosi blag opažaj, stidljiv pomalo, a to je majčino upozorenje da digneš komad kruha koji ti je ispao na pod i u prašinu i da hukneš u nj tri puta, poljubiš ga i zajedno s trinama što su prionule uza nj staviš u usta i s mišlju na samrtni čas počneš gristi i hraniti se, jer

na kruh ne ide ništa što je otrovno, kako se drukčije održavamo daleko od naših pitomih južnih predjela do stalnim jelom glavne namirnice, a još je povremeno zalijevamo pićem iz vrča i *kruhom suza*. Samo hrđa ljudska i nikogović pljuje po kruhu.

Tomislav je razlomio pogaču, umočio je u sol i zahvalio na dočeku. To svijeta što je obujmio pogledom, poznatog i stranog, pozdravio je i u pristupnoj besjedi istakao hrabro držanje u minulom ratu. Veličao je herojstva, a osuđivao izdaju: svatko je od nas dobio svoje zaduženje, netko je posrnuo, a netko ga iznio, a svako je bilo različito, no istom cilju usmjereno, bilo da ga sprovodi vođ ili pozadinac i svi koji smo na svoj način pristupili tom cilju imali smo na umu slobodnu Lenjinovu državu.

Lica su ga pratila i slušala u onoj nepomičnoj ozbiljnosti, oči su bistre čak i staračke i već usahle, samo je pokoji smiješak bio nepovjerljiv i suzdržan, tada bi se čovjek obično zabavio savijanjem duhana: meće ga, rasteže, miriše i balavi, pripaljuje i uvlači i pušta razrijeđene plavičaste dimove - znak je da drukčije misli, ali nema svrhe da to iznosi, on se povlači i rezignirano životari na svojoj klupi.

I u rukovanju svatko ga je od prisutnih želio nešto priupitati, a od svega je zakazan zbor za sutradan u deset ura pošto i Gospa već odmakne, dobro je došlo da se i njezin blagdan malo potisne i da se zaštitnica porodilja uzdrma, jer će narod ispred sv. Ilije prići zboru i poslušati neku od gradskih poruka. Za Gospu se ima kad, doći će i dogodine i vazda, a za ovog donositelja političkih promjena ne zna se nikad.

Tomislav je bio jednostavno odjeven, možda i nemarno, prije rata je u tome pretjerivao i kicoški se nosio. Sad je na glavi imao kačket, licu mu je davao radin i čvrst izgled, očima dubok sjaj, a cijeloj figuri nešto od proleterskog prkosa. Sako je bio od velura, košulja razdrljena, a cipele izlizanih peta. Držao je smeđu torbu s dvjema metalnim alkama i baloner prebačen preko ruke.

Kad su zvona stala, obišao je Zadrugu i novoizgrađeno dvorište

gdje bijahu postavljeni stolovi za objed, zastrti stolnjacima i učvršćeni metalnim štipaljkama. Iz gostioničke kužine isparavali su mirisi i onaj oštri šum prženja i cvrčanja vrele masti, a vani su se neki ljudi kretali u dimu i omamljujućoj modrini, odmahivali su rukama i branili se nasrtaja s hrpe grančina i suhe lozovine; spravljala se vatra za ražanj.

Pred gostionicom je predahnuo i nazdravio komovicom držeći čokanj između srednjaka i kažiprsta.

Tu ga je neki starac promatrao iskosa, spreman da mu nešto predbaci ili zamjeri, skupljao je bore i oči u grubu grimasu, a ipak je izustio da Tomislav slabo izgleda i da se pobrine o zdravlju.

Od istočne strane pomalo se javljahu oblaci, ali sve još bijaše daleko od promjene vremena - jedan se oblačić izdvoji i kao krilo prođe, golema sjena proleti nad cijelim krajolikom.

Tomislav se raspitivao za mnoge ljude, o nekima je ponešto i znao, a o Dimitriju podosta. I tu je nastupio tajac, dokaz da je nesreća prisutna i da je svijet poima. Ta je kratkotrajna šutnja prekinuta, jer je Tomislav ustao i uputio se prema Marijinoj crkvi; vrata na njoj bijahu širom otvorena, dug ćilim postavljen od praga do sjedišta Dimitrija V. Za stolom je izgledao silovit, siguran u držanju, vedar, pomičnih očiju na čvrstom licu, s mnogim rezovima i ožiljcima, usporenih pokreta glave, kao da je sav satkan od druge materije, a iznutra ispunjen glomaznim kostima, kad izduži vrat one se krše, sav je bio napregnut u osunčanim kvadratima prozora što se odražavahu na zidu iza njega.

Andrija i Kuzma dopratili su Tomislava, sve vrijeme uz zvuke nakovanja, odjekivali su iz zadružne kovačnice; ondje su konji, već obosili, čekali na potkivanje.

Tomislavu je usput rečeno o Stjepanu i njegovu držanju uz rat, doduše umjerenom, ali dobrom, pomagao je pokret i u prvom valu ustanka ponio se dolično, potom se okrenuo familiji, sprječavao je zavade i stišavao strasti osvetničke i druge, a tek po oslobođenju počeo se pomalo protiviti i sve češće prigovarati, zatvorio se i osamio i živio odvojeno kao da nije u zajednici, imao je i nekoliko neprijateljskih

istupa, među njima i današnji dan - nije htio izaći na doček, a priupitan o tome, rekao je da se ne bi maknuo iz kuće "ni da mu rođeni brat dolazi", što je samo bila poruga i politički stav a nikako šala ni dobronamjerna gesta, jer je tome pridodao da on Tomislavu nema što reći ni na dočeku ni u četiri oka, između njih je sve rečeno još otprije, ako se tomu nešto treba dodavati neka to sam učini, jer Stjepanov je odgovor na sve što mu brat izgovori protivan, čak i da je u pravu, a nije.

Rosa je s dječakom otputovala, njezini su postupci sve čudniji, ona se gubi i vraća, na njoj se opažaju znaci duševnih slabosti.

Još su mu govorili o ponečem i svemu onom što se neće spominjati u razgovoru s Dimitrijem. Tomislav je pravdao Stjepana i sve mu odbio na onaj njegov unutarnji glas što ga je oduvijek slijedio, te ako mu je i za doček dojavio da ne izlazi, onda je predosjetio nešto kobno, a taj glas ga je i do sad dobro upozoravao i na pravedan put stavljao, barem ponekad, vala i da je jednom pa bi se to usvojilo i poštivalo.

POSREDNIK. Susret među prijateljima protekao je srdačno, čak previše ljubazno, a u tome se ne smije prenagliti, tako istinite radnje poprime katkad i prijetvornost, više se riječi prospe, a manje iskaže, no već su obojica sugovornika dovoljno kiptjeli da što više događaja iznesu i nadive se jedan drugome.

Tomislav je pristupio oduševljeno i slušao pažljivo, a Dimitrije se opet ustezao govoriti samo o sebi, pa su se smjenjivali u tomu. Tomislav se ponosio herojskim podvigom, a Dimitrije pregnućem i provedbom podviga. Njih su dvojica sve vrijeme poticani od svojih slušatelja Andrije i Kuzme, pa je tako i govor tekao kao stranica za stranicom, jednako srdačan i o uzvišenom i običnom, a postupno se počeo doticati i općih tema i velikih razmatranja kako to uvijek biva kad se sretnu dva Hercegovca i od manjeg znanja, a nekmoli ljudi bogatog iskustva i bistre pameti. Unose malo šale i pokoju doskočicu, paze na svaku riječ gdje će doći i kako će odjeknuti. Svatko svakoga sasluša i nema da ono upada u riječ kao u gradovima, čak i kad jedan od

sugovornika zastane i otežе i misli izvlači iz dubine, drugi je strpljiv, ne prekida ga dok se ne sabere, a umije lako odbaciti njegovu misao i opovrgnuti je. Hercegovci se obično rijetko slože jedan s drugim, ali tvrde da njihova sloga zapravo na tome leži. Razgovor je potrajao i milina ga je bilo slušati. Sunce je već umicalo naniže.

Novi kolni put, sve do ograde i groblja, zasut šljunkom iz drobilice, bijaše obasjan kao svjetleći trag u pitomini, a ulijeva se među tmurne sjene predvečernjih čempresa, otuda dolazi neka strepnja povezana s Tomislavom, pogled mu klizi od same kapije, a Dimitrije ga ostavlja načas u tom raspoloženju, nikako ne prekida onu privrženost groblju što je svaki čovjek ima i donosi ma u kakvom posredništvu bio.

Dimitrije bi jednom rukom spretno kresnuo šibicu i pripalio i natočio čašu i prinio ustima te se činilo da sve obavlja u isto vrijeme, a to ne može biti. Kad je Dimitrije govorio na svoju štetu, Tomislav se u više navrata grohotom smijao i to je odjekivalo zvonko i utrostručeno. Čim bi zastali s ratom i opisima borbi, prešli bi na ljekovito bilje. Dimitrije je iznosio blagotvorne trave koje će se već od rujna sušiti ovdje, na to je nadovezano preseljenje, a to već bijahu prvi znaci umirovljenja historijskom nužnošću, mnoga su imena spomenuli i mnoge ljude, dotakli se revolucije i vratili ovamo u L.

Dimitrije je sve češće sam besjedio, a Tomislav ga nije prekidao, slušao je taj pouzdani glas, makar da mu se činilo da je negdje u potaji ogorčen, dakle sve što siđe s vlaka i konači ovdje, nosi neki pomirbeni savez, jer ova je naša udaljena provincija u sukobu s odlukama i skupštinama po prirodi stvari, a ne ideološki, moraju dva svijeta biti u zavadi, onaj koji miruje i čami s onim što stalno miče i živi i gmiže, nama je odavde sve suprotno i, de mi reci, u kakvom smo položaju kad stalno nešto ištemo i molimo, tamo se troši i ždere i lako promiču sati, a ovdje se svaka minuta urezuje u kožu, zagledaj nas malo kakvi smo, za nas se nevolje otežu, a tamo se nekako prebrode, gorke dane nikako da iskapimo, a vama prođu uz ovo ili ono zadovoljstvo, osjećamo se kao izgnanici na pustoj hridi zemaljskoj, a gradovi rastu i sve je nagrnulo u

njih, no će i to stati, a naša dična postojbina opet oživjeti.

Tu je i Andrija stupio u razgovor, jadao se kao da Tomislav može nešto popraviti i ubrzati, a Dimitrije se opet pozivao na ljudske slabosti, na nebrigu onih koji bi nešto mogli pružiti da se ovaj kraj uredi, ne samo kao zemljište i njegova privreda, već da se odnosi među ljudima poprave i da se neke stvari namire po pravici više no po odredbama, zahtjeva ima previše, a dobre volje malo. Pošto je dio potraživanja naveo i nesuglasica nabrojio, odahnuo je i naglo stao, zagledao se u Tomislava kao da se glavne rane nije doticao, a u toj tišini i ostali su znali da se ono što boli ne poteže, pa je neko vrijeme nemirno kuckao cigaretom o stol, a trine duhana ispadale su, potom ju je ovlažio jezikom, tko zna više koja mu je ovo po redu.

- Tebi se žalimo ko da nam možeš pomoći - nastavio je Dimitrije. - Pomogo bi sebi da možeš. No razgovor bez jadanja nije nikad cjelovit. To je ko sahrana bez naricaljke. Čovjek besjedi o stvarima koje misli i smišlja kako da ih iznese i objasni. Doduše, to mu se uskraćuje, te sve više iznosi ono što ne misli, ugađa drugome, pa ćemo dobiti prijetvornost kao ispravan stav. No, čovjeku se može sve oduzet, samo bèli ne može to da mašta po volji i snuje što hoće. Pa i ja maštom dočaravam neko svoje putovanje, volio bih krenut do Beograda, no se brže bolje povrnem ovdje, jer šta ću ja tamo i kud ću ovako grdan, kuku ko što sam. Vidim da se sve brzo mijenja i nema šta, ide na bolje, ja osjećam da zaostajem. Evo i neki dojučerašnji izrodi, koji nisu stajali na našoj, a ni na jednoj strani, sve više se ubacuju u izgradnju i naš poredak i napredak i dolaze da mi sole pamet, prepadaju i pitaju svaki dan za koga sam, ko da sam ja kolebljivac. Da jesam, bio bih čitav i na boljem mjestu od ovog. Vidim ja kud to sve ide, ostaće mi još da se pregonim oko povišice invalidnine, drugo zanimanje ne viđu. Ovo što je sad došlo mnoge je ljude smelo i one koji viču politika je kurva i one koji likuju na razlazu, pa one što preispituju sebe i neke svoje ideale potežu, drugi opet slušaju, razumiju li što, ne znam. Stvari se pišu kad treba, ali i poriču kad je to od veće koristi. Mi se ovdje ravnamo i mjerimo kako

znamo i ne treba nam svjetovanja, no kad mislimo o svemu, pitamo se kako će se to razvijati i kakav će biti ishod.

- Ishod je jasan! - uzvrati Tomislav, jer sve je to njemu bilo upućeno, a pogled mu prijeđe s lica na lice. - Moramo popuštat. Jači su, a Staljin je jedan!

- Ja tako ne mislim - odmah se nametnu Dimitrije, zastade malo pa uze onaj položaj kad glavnu misao iznosi, nagnu se više na stol, povi glavu, a pogled mu dođe odozdo. - Jedan je samo Bog, pa nije ni on kad se u nj ne vjeruje!

Potom ovlada muk i ostade neko vrijeme kao težak, opor zadah, nije se moglo prijeći ni na sporednu stvar, bilo bi usiljeno da se zapita ma o čemu, ni kako su ponijele zadružne doline ni koliki je ubir s njih, kao po dogovoru pustiše da to potraje, ni pomak tko da učini, a svaki šum postaje razbirljiv i neugodan. Tomislav po prvi put osjeti kako ga podilazi strah, no nakratko, javi se ponos i nadvlada ga.

- Ostajem pri svome - izgovori i olakša tako onu čvrstu i neugodnu napetost, priđe do prozora zagledan van: sad je pošljunčenom stazom hodao čovjek, pogružen kao da je korotan, primicao se groblju i širom otvorenoj kapiji, umakao je u sjenoviti kraj, a po svim rubovima bijaše skrama boje starog zlata.

- Idem do groblja, tu se ne razilazimo, tamo smo svi u pravu - još je nastojao lica prisutnih odobrovoljiti, unijeti malo sjete i vedrine u isti mah. I pođe sam prema vratima.

Andrija ga zadrža da mu kaže kako uzvanici pristižu u dvorište Zadruge, a trpeza je već postavljena, janje se načinje čim sunce sjedne na greben modrog i udaljenog zapadnog brda, i dok ga zalazeća snaga vuče dolje, ovdje smo da se veselimo janjetini i vinu i da skupa večeramo okruženi prirodom i porazgovaramo ugodnije nego dosad, a ima stvari za radovanje, naše je da ostanemo na čemu smo, njihovo je da se promijene, za sve to vrijeme blago će šumiti stari jablanovi, jer je večer ugodna, naklonjena domaćinima i gostu, kao da je u službi Mjesnog odbora. Kolovoz je i teče vrijeme, za nama su ostala nevjerstva

i neke nevaljale stvari.

Tako i ona maloprijašnja stega popusti, sve iznova dođe na svoje mjesto i uredi se samo po sebi, Dimitrije podsjeti Tomislava da još postoje dva groblja, te vojničko iz oba rata i staro latinsko, samo ih ne istražuj, no ih čas prije obiđi kako bi stigli na okup i načeli janjca.

NE BILO DANA U KOJI SE RODIH. Dok je hodao stazom toplom od predvečerja, Tomislav je mislio da se mora suzdržati od suda u tekućim stvarima, a opet mu se činilo da on zapravo pogađa taj ishod, prisjetio se mnogih ljudi, susreta i riječi, od onih da će cijeli sadašnji Komitet biti smijenjen do oprečnih tomu, svakojake su se misli rojile, a hrabrio se činjenicom da slijedi sebe, samo što ga je zebnja načela kao loš predznak, na koncu je sve odagnao i ulaskom na groblje sabrao se, skupivši se na porodičnoj ploči, zagledan u stari križ pod patinom i obrastao u mahovinu; to je roditeljska grobnica u koju je mati prešla iste godine kad se on rodio, a otac, satrven glađu i tuberkulozom, svega tri godine kasnije.

I kad god je došao i sjeo tu, nije s njima osjećao nikakvu bliskost, a sad mu se jasno bijaše predočila žalosna roditeljska sudbina, povezana s njegovom ovdje, na ovom biljegu, našem stalnom pratiocu; podučeni smo toliko da nosimo taj kamen koji svakim danom krupnja i samo čekamo da kucne čas i da ga sudbina na dobrom mjestu postavi.

Obuzet takvim mislima nije ni opazio kako prema njemu puzi Paolo Menze, stara zloća, do kraja ponižen, tako je barem samoga sebe vidio i pokazivao drugima kao žrtvu novog poretka. Bijaše zarastao u čekinjastu i bijelu bradu, s jednim zakrvavljenim okom, a Tomislav ga u prvi mah nije poznao. Paolo ga je zasuo odozdo nezdravim smijanjem i zlobnim glasom koji se mijenja i pišti, ponekad toliko odvratnim da smeta što je ljudski. Tomislav je bio zatečen, a Paolu je to pogodovalo, njemu nije svejedno komu se jada, do toga je uvijek držao, a kad ne bi našao nikoga onda je govorio sam sa sobom ili u prostoru i kamenoj ravnici, još praćen stalnom tvrdnjom da Paolo Menze zna što čini i da

su drugi luđi od njega.

Nad zalazom se bijaše izvila, samim rubom neba, nešto kao bakrena prostirka ili okov cijelog zapadnog predjela. Bilo je ptica u groblju, grdelina, vrduna, frzelina i drugih, gađanih nekad u djetinjstvu iz zračne puške. Njihov se sadašnji cvrkut naglo sručio kao pratnja glasu Paola Menze što je šištao iz suhe trave da je jadanje u prirodi čovjekovoj, a ispovijed i dâva njegov spas, pogotovu što se sad ima na što žaliti i dugo bi mu trebalo da sve to iznese, nema stvorenja koje bi ga do kraja saslušalo, pa kad sve ode i okrene mu leđa i umakne za svojim poslom, govori Bogu Ocu, gluhaću i spavaču, o jadima što su ga snašli i gurnuli u sadašnji položaj, stvoren je puzavac, očajnik božji, upalih obraza, zgađen i neopran, stvoren je silnim trudom kao crni ugarak, nad njim se galami o novom čovjeku - i tu bi se Paolo Menze zagrcnuo smijehom kao vještac, pljuvao je stalno između predaha, time je odvajao tokove svoje priče, manje važne od glavnih, uvod od cjeline, to su bili kratki prekidi u slabo povezanoj i teško sročenoj ispovijesti.

- Koliko mi je kuku ja sam anđeo. Šta bih sve imao reći, ti bi mogao otvorit četvero uši, a nemaš ih toliko. U ove naše magareće ništa ne ulazi. No šta ovo bi, počeste među se. Spetljam se jezikom kad kunem i grdim, zar se prepanem. Hi, hi, hi, oči povadili jedni drugima! - sablasno se cerekao udarajući dlanovima o zemlju kao prokleta ženetina ili vračara, pa je istezao pljuvačku kao da ne može nikako da je se otrese i nastavljao:

- Ovo do šta su me doćerali, počelo je od kad su Andriji zapele za oko moje čizme. Isko mi'h je nekoliko puta, ma ja nisam stio da ih dam. Nisam ih no dvaput obuo. E, ne dam Andrija, ja moja glava ja te čizme. Kad evo li ti ga jopet u moju izbu, a vodi Špira. Oćeš li ih dati ili ne? Ovo je sada drugo vrijeme. Ma ćeš ih, božja ti je vjera, davat i da ti se neće! Zar se ti držiš tako neprijateljski, nagne glavu krivousti Špiro, pa ne'š da daš čizme Andriji. Kako to misliš Paolo da ih ti imaš a drugi niko. Znaš li ti da je Andrija ožalošćen još od kad mu je žena umrla. No šta se mi tu pregonimo, nađi te čizme i daj ih! Viđeh da se nema kud te

otvorih bajun i dadoh im čizme. Odoše i odnesoše ih. Ja se neđe iza toga doba naladih i legoh u krevet, kad banu Andrija. Čujem Paolo da laješ protiv nas, ma ćemo ti uvrnut jezik. Jesi li ti odnio školsku furunu čim se završio rat? To je pljačka narodne imovine! Slušaj ti Andrija, rekoh, ja sam tu furunu platio učitelju, nije mogao da otputuje i ja sam mu svaki dinar na ruke isplatio. Ima da vratiš furunu ili u zatvor! Naći ćeš tamo u podrumu još istomišljenika, pa ako su u životu, lijepo se i na božjem miru izrazgovarajte o svemu. A dolje je raj na ovoj vrućini i niko ne slazi tamo, pa ako otole izađeš živ dako se opametiš. Kliknuh ja, uhuuu, odma me vodi tamo, iz ovijeh stopa, u tu vašu školu.

Tomislav ga nije mogao pratiti, niti pohvatati rastrzanu i smušenu priču, slušao je to grcanje i previjanje i gledao pred sobom sklupčanog i nesretnog stvora, taj luk života koji se savio od onog okretnog trgovca, doduše uvijek pričljivog, do ovog sadašnjeg u jadnom položaju.

Tako izgledahu mnoge skitnice što ih je Tomislav sretao u gradovima, plaćao ih da mu govore onim neuhvatljivim jezikom o svojim tragedijama i bio njihov strpljiv slušatelj sve dok se ne bi rasplakali. Do Paola to ne može doći, on se više šegači nad svojom sudbinom nego što je oplakuje. I promeće se u vraga da bi se lakše protivio redu i poretku i sve izvrgao ruglu, kao da se poduhvatio da naglavce stavi cijeli novi život. Znao je i sam prasnuti u smijeh i mahati glavom tamo-amo. Ili cjelivati stopala onomu tko bi ga slušao. Na Tomislava je pogledavao kao na neznanca. Glas je svodio na povjerljiv i blag šapat. Kao da ulazi u tajanstveni krajolik. I pomalo je postajao obazriviji.

- Spratiše me dolje, a Špiraga pusti dočeka s vrata: jesi li donio furunu, Paolo? Evo jesam, nà, pljunuh tamo. Utoliko se povrnu i Andrija i uvede djevojčicu, svojih sedamnaest godina, ne više. Sva se tresla u jednoj zgužvanoj, cicanoj haljini. Andrija šakom držaše njenu tanku ruku, a kad je pusti ostadoše svi prsti na njenoj mišici, tako je bijaše stegao. Andrija se udalji u mojim čizmama. Zamandališe nas i učvrstiše. Ja ne znam mnogo o komunizmu, ali znam šta treba

iskorijenit, glasnu mi se Andrija kroz bravu. Ostadosmo dolje, ona se jadnica skruža, nasloni glavu na šiljasta koljena i nasmija mi se, pa naglo poče da uzmiče, čudim se što, a kad se pribi u ćošak, reče mi: bolesna sam, Paolo! Imam sifilis! Ha! - graknu Paolo Menze, pa se potom sav potuli, otrombolji usnu i ono jedno oko izbeči.

Tomislav se strese, podiđe ga jeza. Paolo prosto presahnu, zakratko i nije bio živi stvor već neka ispražnjena mrtva stvar. Potom se malko udalji pužući četveronoške kao dijete. Još se oprosti od svog subesjednika.

- Tamo je grob moje Marije. Eto nju Bog pošteđe mog jada, dade joj da umre na miru. Jedva i ja čekam da me đavo makne!

Kad se Tomislav odvojio od porodične grobnice, obišao je nekoliko novih mramornih spomenika, podignutih dvojici ili trojici braće, mahom mladića, poginulih u ovom ratu, i ustavio se nad Paolom koji raspremaše svoj večernji objed, kruh, sir, luk i bocun vina, bijaše to neka vrsta trajne i usamljeničke daće. Počeo je jesti ne nudeći gosta. Otpio je gutljaj vina i nazdravio:

- Ko je umro pokoj mu vječni, a ko je živ isto tako!

Jeo je svečano, sporo, pažljivo lomeći kruh, tu je na groblju imao sav pribor, zemljanu posudu, vrč, žlicu, nož, tavaju izvezenu rukom svoje žene, mali tronožac, a često je i kuhanu hranu ovdje donosio, raštiku i meso, kokoš i druga jela. A vele da je negdje na groblju zakopao bačvu vina i da se tako napija vukući cug na gumeno crijevo. Ali to je samo priča.

Sunce je bilo nisko i niže od potkresanog drveća ili visoko uzdignutih četinarskih grana, dan je dakle bio pri kraju, premda bijaše podosta svjetla i žara sunčevog - ono je na zalazu slično samrtniku kojem se prosvijetli um i bistro raspoređuje ostavštinu. Vladalo je ono predvečernje uznemirenje, cijela priroda tražila je konak, cvrkut i kreketuše iz daljine i čaktar na nemirnom ovnu, ukrasni zvončići na magaradi, sve se uznemiruje pod zadnjim plamenim jezikom s neba, sve će to za tili čas nestati, dok kažeš šta bi, dok se čudiš nad vrevom i

ostaneš s poluotvorenim ustima, izbečen na tajanstven prizor, mrmljaš nešto i ispituješ u sebi taj brzi dnevni smak, zoveš roditelje ili zavijaš u strani drhtavim glasom, jer iznova i stalno iskazuješ čuđenje na tu pogibelj svjetla, trčiš kući i spraćaš blago, bježiš od pomrčine kao od gube, jer si razuman i znaš da ovdje u L., sve što je u tmini, nema svog izvora ni prapočetka, a u toj čaroliji smjenjivanja osjećaš veliku nepostojanost vremena i bol nad neumoljivim protjecanjem.

Tomislav je lijepo i uljudno pitao za Paulinu, spustio se na zemlju povukavši iz vrča. Paolo nije mogao prekidati zalogaj, usta mu bijahu puna i prepuna, pa je kao odgovor izvukao već zgužvano i iskrzano pismo od nje, kao kakav stari dokument, i pružio ga Tomislavu, mumljajući i upirući na nj svim gestama i pokretima da ga čita. A kad je dug zalogaj savladao i napio se, on je sve vrijeme, dok je Tomislav čitao, mlio i prežvakavao porodično naslijeđeno svojstvo, i po majčinoj i očevoj strani, da se rađaju u svakom koljenu vanbračna djeca.

Kopilad su donošena u kuću, ili staju u ranijim vremenima, jednostavno bez povika kao poklon za blagdan. Dok su druge cure donosile iz gradova srebro i uštedu, naše su stizale ovamo s djecom u povoju, Božjom djecom dakako, rođenom iz ljubavi - množili smo se i plodili po slobodnoj volji i posvuda. Tako je i sam Paolo Menze došao na svijet. Sva su nam takva djeca donesena u najteže vrijeme pa je dobro da se to produži i pod ovim režimom. Dok su nam redovna i zakonita umirala ili se rađala kao slabunjava i kanitna, kopilad su nam spašavala lozu, iako bez krštenja i bešike, i nikad da im se što desi, sve ih nekako mimoiđe, a ona lijepo odgajana, u perinama i na mlijeku, duše se u kašlju i prenose šarlah jedno drugom, dok ova ostaju po strani, makar željna topline i njege, ali barem čvrsta i zdrava. Budućnost nam je na toj djeci; neka se množe.

- Svi su za mene zabrinuti osim ja. Narod više zaslužuje moje sažaljenje no ja njegovo - nastavljao je Paolo kmečeći i posve novim glasom; možda je samo oponašao nekoga. - Paolo nam zadaje velike jade, kalja nam ugled, laje protiv države av, av, av. Kao pas na mjesečinu.

Zagrcne se od huljenja, panjka rukovodioce. Kako bi bilo da poslije tog pisma izmolimo koji Očenaš. No đe nađe da rađa rusko kopile baš sad u nevrijeme. Hi, hi, hiiii!

JADNI MOJ PAOLO. To s bikom je za svaku osudu. Ti si rođen da budeš na krivoj strani. Sjećam se da sam kao djevojčica šila petokrake od crvene čohe, a ti si me tukao. No sad hitam da ti javim da sam ovdje srela jednog divnog mladića plavušana, zove se Andrej Krabuljenko, geometar Sovjetskog Saveza, ima oštre nakostriješene brčiće kao dva pšenična klasa, a zovu ga rakovica, morski račić, langust s pipnicama, štipavac za cure, ovdje trasira prugu i mene obučava za rad na instrumentima, mada se sve češće čuje o povlačenju njihovih kadrova, to je nečovječno. Andrej je svršio Vojno-inženjersku akademiju *Kujbišev*, živi u Gorkom, tamo ima ženu i dva sinčića, a ne voli ih. Kad sam ga prvi put ugledala u biblioteci, svukla sam se, tek s njim zaboravila sam na L. i Andriju. Bila sam zasićena, dan-noć uvijek isto. Bila sam već zaručnica kad se pojavio Krabuljenko, skoro oljušten od sunca. Tek sam mu na ispraćaju rekla da sam zanijela i da ću mu roditi dječaka. Rasplakao se, slovenska duša, s tugom je otputovao okrivljujući politiku, maćehu ljubavi. Otkad sam noseća ne upuštam se više s mladićima, prolazne ljubavi me ne zanimaju, trajna je samo sa A. Krabuljenkom. Uskoro sam tamo u L., željna kravljeg mlijeka, ovdje je sve u prahu.

U barakama i naselju kivni su zbog izvjesnih ograničenja, mnogi su iskalili bijes na biblioteci gdje izdajem knjige omladincima od 17 do 19 h, spaljena su neka djela. Bilo je i kod nas smrti i sabotaža, ubili smo vampira jer nam je razgrađivao tračnice, dugo je krkljao na zemlji, izdisao sporo, a ne kao probušena mješina na koju je bez sumnje podsjećao. Pokriven istim lencunom što ga je ogrtao za svoja bestijanja. Hoću reći svi smo dali svoj udio za likvidaciju hulja i sabotera i onih što unose stravu i užas i potežu čakije na cure da ih primoraju. Napijanje i alkohol iskorjenjujemo. Ako neki hoće da speru ljagu i roditeljske

grijehe, krvavo im se produžuje radni dan. Umiru ko psi kraj nasipa.

Dok ti pišem, promatram s prozora crno okno rudokopa i mislim na grijeh što sam ga ponijela otud iz L. i muči me, a to je križ zlatni i skupocjeni što sam ga opljačkala s biskupa fra Inocencija, privukao me je bio, a može li to imati odraza na porod i dijete, dovesti do prekida trudnoće ili neke neželjene pojave, crkvene su stvari često osvetoljubive. Mislim mu ga vratiti, progoni me.

Poz. Paulina

VEČERA. Na otvorenom, pod svodom i zvjezdanim prahom i nanizanim žaruljama na žici iznad trpeze, večera protjecaše veselo i gozbeno, u slaganju i prijateljstvu, u obilju pečenja i pića, bez govora i međusobnog veličanja, može biti malko pokvarena ispadom dvojice mlađih ljudi, članova Narodne omladine koji se bijahu opili, pa je iz njih provalila neka nabusitost, no i to se lako smirilo i uredilo, odvedeni su kućama, u isto vrijeme i prisilno i dobrovoljno, već po običaju kako se kod pijanaca smjenjuju raspoloženja.

Tomislav K., mio gost bez sumnje, darovan je od Mjesnog odbora *Rukom od srebra*; pozlaćenom i graviranom; to je šaka rastvorenih prstiju, pol metra visoka. U središnjem luku vidi se lik sv. Dujma u biskupskom ornatu i s mitrom na glavi. Drugi lukovi sadrže vola s knjigom, orla, lava, anđela raširenih krila, poprsje sv. Staša s mlinskim kamenom o vratu - svi su povezani cvjetovima ljiljana. Manžeta je podloga šaci, to je desna ruka, ovdje je u L. stigla neobično, godine 1944., među zaplijenjenim sanducima municije, najvjerojatnije se netko pouzdao da će je tako sačuvati i iznijeti odavde, no čim su je otkrili, počeli su je i procjenjivati i to mahom neuki ljudi, pa je pohranjena u istom sanduku, ako je vrijedna sada, bit će uvijek, tako je najzad došla u ruke onoga koji se u to razumije.

U procjenama starina nepogrešiv, Tomislav ju je okretao i zagledao, kratko i umjereno zahvalio i iznio svoj sud o vrijednosti, ne previše ushićen, tako su se i darodavci smirili, dotad su mislili da mu čine

veliku čast i da iznose iz doma neprocjenjiv komad, doduše religiozan što mu i bijaše najveća zamjerka s njihove strane. Tomislav je svoju kratku zahvalu završio riječima:

- Kad čovjek dobije dar iskren i prijateljski, ne pita i ne smije pitati za vrijednost, jer to ne podliježe mjeri, ma kako preciznoj, osim onoj najvišoj i po mom shvaćanju nemjerljivoj, a to je srdačnost i prijateljstvo, duh i umijeće u zajednici naših dubokih ljudskih odnosa, a to je pomirbenost i savez u ime viših ciljeva!

Pjati u rukama mlađeg vodnika Jurja Futača udarili su kao na pozornici, stupio je i drugi instrument u neusklađenu pleh-muziku kao neki njen poraženi odjek, srećom kratkotrajan, ma koliko zaglušan. Potom se prešlo na gange i borbene pjesme.

Tomislav je bio umoran od putovanja i dana, gozbu je ostavio iza sebe i uputio se prema rodnom domu praćen slabim svjetiljkama, cijeli trg bio je sklopljen i povučen u tminu, samo je u apoteci ostavljeno mutno, prigušeno svjetlo kao da gori nad mrtvacem, a sleđeno i bez treperenja, onda se oglasio zlokoban pjev ptice; pritajen u mraku, kao poziv iznutra, u ime živih bića i punine prirode, da se pristupi obnavljanju prošlih nemira, djetinjstva, majčinstva i bratovštine, dakle svega što je utisnuto kao zavičajno jamstvo da postojiš i da si opet ovdje.

U ljetnom mraku ljudi poduže ostaju pred kućama, rijetko pale sijalice, sjede i šute skriveni i od sebe, u njima se talože dnevna uzbuđenja i sliježu se polako, sloj po sloj, a čim se jave sutrašnje brige, znak je da se valja dići i izuti, prići umivaoniku i oprati stopala u lavoru, a to je nedvojbeno priprava za krevet, dođe još molitva kome je potrebna, a prije od svega i brže onaj ugodni san kao melem na umorno tijelo.

Mnogi su još sjedili i slušali pjesmu, ona u noći dolazi kao jeka, a tako je, na kamenoj klupi kod čatrnje, sjedio i pušio Stjepan K., osluškujući sve zvukove kolovoške večeri, a ne misleći ni o jednom, samo se povremeno žar cigarete javljao, tek toliko da mu obasja lice,

kao kad sijevne vani, i da opovrgne mrak i samoću, progorijevao je tminu kao lipanjski svitac, zatim je odbačen opisavši luk, rasprsnuo se konačno i to je bilo sve što je Tomislav zapazio dok se primicao obrisu doma, bez i jednog osvijetljenog prozora, utisnutog na tamnoj pozadini, a još su ga mamili neki stari mirisi; ljetni zrak donosio je na duhan. Pred njim se izdvoji posve jasna silueta njegova brata, neodvojiva od mahovine koja bješe narasla uz čelni zid čatrnje; osjećala se vlaga i blizina stajaće vode, ugodna hladnoća bila je otuda.

Braća se oglasiše u mraku, pozdravili su se i izmijenjali nužne riječi o bližnjima, zdravlju i položaju.

Tomislav je sjeo osjetivši hladan dodir klupe-počivala, pružala je do sad i umornijima od njega ugodan predah, a konačno sve što tu dušom dane na nekom je putu, mogu to biti kiridžije ili svatovi sve isto, ponijet će u sjećanju kamenu čatrnju Stjepana K., ona ulazi u san i javlja se povremeno kao sanjačev simbol žeđi.

Lice svoga brata Tomislav nije vidio, no sve i da je bilo drugo svjetlo, ne bi ga gledao, glava se drži malko pognuta, oči su uprte između stopala, misli su usporene, bratska se ljubav iskazuje šutnjom, dugim razmakom između riječi, kratkoćom govora, gestom i nerazgovjetnim nagonjenjem kroz nos, strepnjom i mukom, i uvijek se čini na prvi pogled da je među njima sve zategnuto, a u stvari je duboko i iskreno, s velikom i pritajenom ljubavlju o kojoj se teško saznaje, neće je reći jedan drugome ni u nevolji, ali se nađe načina da se iskaže, čak i kad se govori oštro i prijekorno, neko se divljenje uvijek iznosi, među njima je karanje blago i ima drugu svrhu, prigovori za ovo ili ono, jesmo li zaista preko svijeta, ti više ne denjaš u svoj kraj, nije ništa drugo do čežnja - nema svetije stvari od braće koja se dobro paze, pa sve i da je tako kako je, da se ne viđaju redovno i da su daleko, spojeni su nekom veličinom.

Između braće bijaše položena *Ruka od srebra*. Stjepan je pripalio duhan, kresnuo je jednom neuspjelo, odgunđao nešto, i nakon što je povukao dim i raspirio žar, nagnuo se naprijed i laktove naslonio na

koljena, savio je glavu i progovorio kao za sebe, blago, tiho, bez prijekora.

- S tobom sam i do sad malo riječi izmijenio. Malo, da ne može manje.

- A dovoljno si rekao. I sve što misliš! - uzvratio je Tomislav, brže no se u takvoj prilici odgovori.

Opet su zastali, ma za kraće. Stjepan se prislonio uza zid čatrnje, vidio je da nije vrijeme da se prepiru ni o čemu, pa ni o iskupljenjima i grijehovima, želio je govoriti s njim o proteklim stvarima, ali se odmah pobojao da će se sukobiti i da njegove prigovore Tomislav neće otrpjeti, pogotovu ako se još drži svog slova: "Nemoj da preuveličavaš mane, nemoj da mi o njima govoriš kad ih i ja znam, najbolje je izaberi nešto za pohvalu i svoj prigovor daj na to." Stjepan ga je ipak htio malo izdaleka kosnuti:

- Rosa nije željela da te vidi. I bolje je tako. Otišla je s malim u Mostar.

- Ona me nikad nije voljela. Ne znam što. Ali svejedno, reci joj da ja nju jesam. Sasvim duboko. Ako se više ne vidimo, to joj reci.

- Ovdje te ni danas mnogi ne vole - rekao je Stjepan.

- Da, da, znam. I ne trudim se da bude drukčije. Ni ovdje ni drugdje - uzvratio je Tomislav mirno, a potom premjestio *Ruku od srebra* u krilo i obgrlio je kao najdražeg, kao ženu. Ta će mu ruka biti priležnica u postelji. - Umoran sam. Ujutro ćemo govoriti. O svemu - izustio je i pridigao se s klupe teško, kao s nekim bremenom.

- Sestra te čeka u blagovaonici. Neće leći dok te ne vidi.

Tomislav se udalji pogruženo, ali ga ustavi Stjepanov glas, malko podignut, dotle da se u nj prelije onaj radosniji ton, time se još izjavljuju neki sretni trenutci, a ima ih i može ih još biti samo u ljubavi i uzvišenom, od toga glasa nije daleko velika srdačnost i uzbuđenje, ono prskanje svih do tad susprezanih osjećaja. Da je sreće imali bismo pred sobom dug i radostan vijek. No, Stjepanov glas ipak ostade suzdržan.

- Doranio sam pršut. Ujutro ćemo ga načeti za marendu. Dižeš li se

rano?

- Mrtav sam umoran! - ponovi Tomislav i kao sjena umače iza čatrnje, a već na kamenim skalinima začu radosno grcanje svoje sestre Tonke.

Ona je upalila vanjsko svjetlo i dočekala ga na vrhu stubišta, isplakavši mu se na prsima.

Kad je Tomislav ušao u veliku kamaru, slaba žarulja od dvadeset pet svijeća, gola, na sredini stropa, još se njihala od dodira i davala sumorno gibajuće svjetlo, nije ga mogao podnijeti, pa ga je ugasio i opružio se obučen preko mekane velence uronivši u onaj prastari miris, u bliski mu i poznati mir uvijek hladne sobe, odvojen gustom pomrčinom, u zipci djetinjstva, htio se pripremiti i sabrati prije nego zaspi, nije čuo majčin blagoslov za počinak: *anđeli s tobom*, *čedo*, jer nije ga ni ranije slušao, odlučen od sise materinom smrću, njega je starija sestra Tonka podigla; ona sada diše u haljinama, stalno na isti način, četrdesetak i više godina, usta kao spljeskanih na kušinu, a kad se prevrne ili malko pomakne, oglasi se kratkim noćnim jecajem, tako se kroz san povezuje s nekim neispunjenim životom.

Tomislav je mislio o svemu, pa i o tomu kako se čovjek svodi na pustu prikazu i na ništa, kako je to nužno da se protiv njega okreće sva ona njegova dosadašnja borba, ona je i tako bila puki izgovor za slabosti i nesnalaženja među ostalim pokretima, sada je nepovratno sam, sa sablastima mladosti, samo načet i opterećen, ima još da zuri u neku tminu iz koje mu se mnoge smrti objavljuju i pokazuju i da vuče nadalje svoje tijelo i udovoljava mu u stalnim prohtjevima; sve će promaći kao onaj današnji oblak, a kao njegova sjena ostat će na životu tmuran rez. Rado bi se isplakao. Nad svim, a nad sobom najviše. San ga je u tome prevario i savladao.

SKORI SVRŠETAK. Andrija i Kuzma probudili su Tonku; ona im je otvorila dvorna vrata. Njezina krhka silueta stajala je na pragu. Bijaše pasala ponoć, a radnji dovoljno da kuća izađe iz mrtvila. Bunovna i

smetena Tonka je sklonjena u svoju sobu. Šarke na vratima od velike kamare škripnule su jezivo. Sobu je ispunilo mučno blještavilo.

Na podu pokraj kreveta ležala je *Ruka od srebra*, ne na postolju već izvrnuta tako da je rastvorena šaka bila u prosjačkom položaju: iskala je milostinju od noćnih posjetitelja. Na čiviluku je bio obješen balonac, a torba prislonjena uza stalak za cvijeće. Na okruglom stoliću zastrtom svilenim vezom stajaše porculanska pepeljara firme *Gorica* s reklamom nikšićkog piva. Tri riječi: *Parna pivara Trebjesa*, odvajahu udubljenja cigarete. Pokraj pepeljare bijaše got za vodu i bokal pokriven šustiklom optočenom čipkom. U hodniku je gorjela slaba svjetlost, vrata od Stjepanove sobe bijahu odškrinuta i on se pojavi u dugačkoj košulji napola kročivši van, ali ga strog Andrijin glas povrnu unutra i pritvori vrata za njim.

Tomislav je mljackao ustima kao novorođenče, budio se sporo i teško, žmireći očima i braneći se nadlanicom od neugodnih nasrtaja viseće sijalice; Kuzma ju je dohvatio i upro mu je u oči, nagnuo se nad njim, jednom rukom oslonjen na čelnu tablu od kreveta, oštro i rutinski izgovorio da ga hapsi u ime zakona, potom su i lisice zvecnule i on mu ih je spretno namaknuo na ruke, otpustivši svjetiljku da se njiše, još se i oslonio na nj svom težinom šapćući mu u usta, suzdržano, gotovo prijateljski:

- Nemoj bit budala, no poslušno kao i do sad, digni se i pođi s nama. I nemoj se ni s kim opraštat, jer više nikome nije stalo do tebe!

Tomislav je još ležao, obamro od straha, a bio ga se voljom i duhom oslobodio, sam je to isticao s ponosom i razmetljivo, i doista je bilo istine u tome, njegova je pripovijest obilovala mnogim kušnjama, a isto i mnogim nedaćama što ih je kuražno trpio. A evo, sad se i strah naglo javio, nije ga mogao obuzdati, nije mogao ovladati srcem, činilo mu se kao neko zvono u prostoru i lednici vremena, tuklo je svom silinom i prenosilo se dalje, kroza sve stvari povezane međusobno, osjećao ga je kao izdajstvo, nije se ni usudio bilo što upitati, dah mu je nedostajao, pa je samo nemoćno, kao poražen stvor, uspio osmjehnuti se, bio je to

posljednji tračak ponosa, doduše iznuđenog, onda ga je Kuzma podigao, donekle izazvan, misleći da mu uhićenik prkosi, a nije znao da je to bio izraz kukavičluka.

Ruka od srebra kao da je sama od sebe šmugnula pod krevet; neobične stvari stalno se događaju i prate zbivanja, one teku usporedo sa stvarnim, nema pripovjedača da ih ne ističe i to na različite načine, pretkazuje preko njih, unosi privid u sve, tajanstvo i nevidljivu ruku koja to raspoređuje.

Tomislav se uspravio, pa je kao mjesečar krenuo prema prozoru, razbarušen i osjetljiv na vonj što ga je Andrija unio, bio je to težak zadah na piće, i dotad je u mahovima prostrujao, a potom se ustalio i u samom zraku sobe zgusnuo. Zadržan Kuzminom rukom, Tomislav je zastao iznad Andrije koji je klečao na podu i preturao njegovu torbu, iznosio iz nje stvari i slagao ih vani, redajući ih pažljivo kao da su kirurški instrumenti ili u najmanju ruku sastavni dio optužnice.

- Ovdje bazdi na alkohol! Da vi niste pjani? - izgovorio je Tomislav smogavši toliko snage nakon što je val drhtavice već malo popustio.

Na podu su ležale njegove stvarčice: aparat za brijanje, kolonjska voda, sapun, brijaća i zubna četkica, tuba paste, futrola od češlja, penkala, notes, manšete i dvije čiste i bijele kragne, umeci od kaučuka i fišbajni, papuče, a među tim jednostavnim i svakidašnjim priborom bijaše i knjiga *L'ultima rivoluzione*; pripovjedač ovdje pretječe događaje i unosi ih u rukopis, makar da su se zbili i koji mjesec kasnije, a povezani su sa spomenutom knjigom, jer će njen autor David Lajlo-Ulise, direktor organa talijanske Komunističke partije *Unità*, osuti drvljem po CK KPJ, a metode štampe u Jugoslaviji nazvati fašističkim. Bez sumnje ta je knjiga otežala i položaj Tomislava K., ne toga časa, ni u L., već kasnije na ispitivanjima.

Andriji je pozlilo, bio se prepio i izmiješao vina, udario mu je ključ na grlo i to u nevjerojatno oštrom mlazu što se osuo i po stvarima, a ipak je uspio da ih obriše i vrati u torbu; tako će Tomislav K. ponijeti u njoj i vonj riganja i za sve vrijeme puta izbijat će otuda i zapahnjivati ga,

ne samo njega već i njegove pratioce: to je opor i kiselkast vonj, mučan i sporo iščezava, teško se podnosi, a tek kako pada s prašinom koja će stalno prodirati ostajući na usnama u gorkom i neugodnom okusu.

Andrijino mučenje i naprezanje želuca i sve jači i bolni hropci iz grla pratili su Tomislava K. dok je silazio niza skaline, kao kakvi sablasni i razarajući krici.

Baterijska lampa bacala je krug svjetla na kamene dovratke i prag; stepenice su bile obasjane, a tako je opisana i svjetlosna staza kojom je Tomislav K. jedva hodao spotičući se o vlastiti strah kao očajnu i nepremostivu zapreku, pa je stao pod tom aureolom, udaljen nekih stotinjak koraka od čatrnje, i slušao paljenje motora negdje u pomrčini, onaj rezak i zlokoban zvuk ponavljan na mahove, potom i sablasno brundanje što mu se primicalo bez svjetla.

Osvrnuo se na rodni dom, tamo je žarulja gorjela i nazirala se kroz zastor kao svjetleća točka i nimalo draga uspomena, zadržana u svijesti noćnog pejzaža. Promicale su siluete, glasovi su bili tajanstveni, dva mlaza napadno ga obasjaše. Kuzma mu zapovjedi da pođe i on poslušno krenu do kamiona, farovi utrnuše, mrak ga opet zateče nespremnog, do maločas je bio priviknut na nj. Iz tmine ga je pozivao glas:

- Priđi, Tomislave! Šmugni amo kao mačka. Samo opreznije. Da ti ovdje ne prospu drob. Kroči, što si se prepo!

Taj je poziv bio kao utjeha makar i da ga je navodio da zakorači u provaliju, osjetio je olakšanje, slijedio ga je i prišao do zadnjeg dijela karoserije i već smireno izgovorio, podrugljivo dakako:

- Oslijepio sam. Pomozite mi.

- Penji se, izdajnička kućo! - podviknuo je onaj maloprijašnji i nepoznati mu glas.

I tek što se uspeo gore, sijevnula je baterijska lampa, a u visini njegovih očiju izdignut je Dimitrije V., kao da je izronio odnekud da se oprosti. Tomislav ga je prvi put vidio u nosiljci. Kao da je kip, čvrsto i trajno poprsje, oštri obrisi lica, spomenik u noći, torzo od mesa; već je bio nadnesen nad uhapšenikom koji je čučao. Lampa je obasjala i

dvojicu muzikanata, pospanih, a strpljivih.

Glas Dimitrija V. poticao je na razumnost i pouzdanje, no njemu se ne zna kad će se obrnut, a ne treba mu ni povod za to, lako smjenjuje raspoloženja i bezbolno prelazi s grdnje i poruge na utjehu i savjet; sad je bio dobronamjeran i prijateljski i čini se da je samo nastavio neki prijašnji razgovor ozbiljan i temeljit.

- U partiji će biti potresa i kriza, a ništa neće ići na ruku onome ko je izbačen iz nje. Stoga oprezno, ne fataj se ni u čije kolo i ne pljuj u bunar iz kog si pio. Ja nisam protiv sovjetskog komunizma tamo kod njih, ali nama ovdje ne treba, dobar nam je i ovaj naš. Pa sve i da ne valja, na vlasti je! - dodao je na kraju i pozdravio se s Tomislavom, a potom, kao obasjani kip izašao iz vidokruga svjetla, uronio u tminu i slio se s njom.

Kamion je odmicao cestom, dok su mala zadnja svjetla žmigala i treptala, a zvuk se širio preko tamnih kupola noćnog prostranstva. Kad bi velika svjetla ušla u zavoj, još pri blagom usponu, činilo se da se vraćaju ili kruže, sijevnu kao oštrica i obasjaju krš, upravo onaj neplodni pojas zarastao u kukrice, i to u prvi mah nema svrhe, ali se odmah usmjere na cestu zasutu šoderom od strane prinudnih radnika, naposljetku se gube, bace još koji trak iza prenke, jer tu se uzdiže mekan ponoćni rub brežuljka, cesta potom pada i sve je dalje od L., tamo se već spaja s makadamom i starim izbočinama, i sve zamire do ponoćnog piska teretnog vlaka i nestrpljivog strojovođe na signalu, dakle, za tvrd san ima se kad, ova su uznemirenja kratkotrajna; prođu, slegnu se, a donesu ponešto.

VIJEST. Kad u L. stigne vijest rano, prije nego svane, proširi se i nametne brigu, svijet se okuplja gdje treba kao po dogovoru i ostaje ondje obasjan kosim suncem, a vijest se širi od njih dalje, pa bilo da je riječ o smrti, hapšenju, epidemiji ili bilo čemu što ih snađe. Tada se sve usporava kao po nekom drevnom obredu. Stariji svijet mudruje, izvlači duboke i zapretane misli o sudbini, zloći, ljudskom vijeku, starim zemanima. Savijaju škiju duže no obično, prsti su im očvrsli, zatupljeni,

teško je iz svih prevoja i naprslina na koži oprati i istjerati crnilo, pljuckaju s jezika trine od duhana i kad ih nema, primiču se jedni drugima prikradajući se, uši su im usmjerene na sve četiri strane, imaju ih više no radnim danom, zablenu se u svakog donosioca vijesti, bio lažac ili na dužnosti, zapodijeva se razgovor povjerljiv i stišan; utoliko pritječe i svijet iz okolnih mjesta, daleko od događaja isto koliko i L. od velikih gradova, unosi živost i zavjetovanje Gospi, do njenih svetišta pješači se i po nekoliko sati hoda, dok se ne ugledaju zvonici i pročelja i pokoji stari hrast i dok se ne polože darovi na pripremljeni stol, pod trnovim križem.

Proslava u L. 15. kolovoza 1948. godine bijaše siromašnija no inače i pod sjenom hapšenja Tomislava K. Vijest je suhoparno saopćena preko razglasa, Dimitrije V. nije izlazio van, vrata na Marijinoj crkvi i kapci na prozorima bijahu zatvoreni, potom su pušteni marševi kao znak da se događaj ostavi da o njemu brine Mjesni komitet i netko drugi. Tako je Dimitrije V. jednom već rekao: "Tvoje je da vijest saslušaš i složiš se s njom, a ne da je ispravljaš i odobravaš."

Sad je promatrao zlatne šipke koje su padale unutra kroz pukotine od škura, podrhtavale su samo na prvi pogled, a u stvari su mirovale u svom kosom položaju, spajajući dva svjetla, vanjsko i unutarnje, kao što se u Vremenu spaja trostruko vrijeme od kojeg je sadašnjost sve.

POGLAVLJE JEDANAESTO

DOM. Stjepan K. sjedio je na pragu i brusio sva oštra oruđa, grbio se i grčio dok posluje oko alata, bio je stalno nečim zabavljen kao čovjek koji nastoji odagnati ono što ga tišti; odjednom se na nj svalilo previše tegoba u isti mah - gubio je snagu i sve ih teže podnosio, malo je progovarao i sve rjeđe izlazio, a samo je pokatkad na peronu stajao, uvijek osamljen, u iščekivanju putničkog vlaka i kakve vijesti koja stiže s vlakom. Popodne je znao sat-dva skrušeno sjediti pred poštom, pogotovu uz bablje ljeto koje se bješe protegnulo do Luke Evanđelista, pastirskog sveca.

Sve što je jeo ne bješe mu slatko, a unosio je mahom posnu hranu. Samoća se uvlačila u dom, a uz nju i jesenska sjeta primljena od sv. Mihovila, jer nekoć se u prošlosti nazivao danom rastanka, a i sad je isto.

Polja su opustjela, ljetina je unutra sabrana i raspoređena, Stjepan K. nije zahvaljivao za rod ni prinos, jesenje svetkovine donijet će mu žalosti više nego ikad, jer bio je posvećen mislima na Rosu, jeknuo bi za objedom, što je s njom i gdje li je? Ona se već četvrti tjedan nije javljala, niti je o njoj išta doznao otkad je onog suhog, prašnjavog, rujanskog jutra sjela u kupe.

Onih dvadesetak dana provedenih u L., po povratku iz Mostara, Rosa je posvetila sebi. O hapšenju Tomislava K. nije mogla slušati, ali ju

je to zasigurno potreslo, unatoč tomu što ga nije željela vidjeti u svom domu. Ona se nadala da će neki svoj mir pronaći tek kad se dovoljno udalji od kuće. Pa i prije se događalo da bjegunac izađe tamo gdje vlak prvi put stane. Razočaranja nastupaju kasnije. Osama te nagoni da kreneš dalje. Ustaviš se još tri do četiri puta, uđeš u neki grad, izgubiš se u svjetini, ali i to nije kako si mislio. Onda si najbliže potpunom krahu. I najčešće je tako. Rjeđe je da se pojaviš preporođen, nasmijan i opet u rodnom kraju. Nitko ne zna kako se i gdje valja skrasiti, sva su rješenja, osim konačnog, površna.

U nekoliko navrata Stjepan K. saslušavan je i traženo je od njega da prenese razgovor s bratom. Strpljivo je podnosio pogrde, pa i grubosti, ograđivao se od njih i od njega i ostao dosljedan sebi.

U to vrijeme netko se surovo našalio s njim, javljeno mu je da ga na pošti čeka pismo, on je otišao i podigao ga; u njemu nije bilo ništa. Mogao je izvesti jednostavnu misao, ranije toliko puta rečenu, da je zloća prirodna, a dobro strano, no je to samo uzeo kao uvredu dokonog, neukog i prostog svijeta, spremnog uvijek da zagorčava gorko. Isto je namamljen na stanični telefon u ponoć, s onu stranu neki je ženski stvor grcao u plaču, pa je i to prekinuto. Bože dragi, tko ima srca uživati u okrutnostima.

Stizalo je mnogo vijesti, ali on se nije obzirao na njih, niti je više dopuštao da se o Rosi govori, pričama je stao na kraj, a donositelje vijesti prezirao. No sve što se može izredati za jednu ženu, njoj bijaše pridodano; od toga da je s jednim od njenih beskućnika krenula u prošnju pa sve dotle da se zaredila u manastiru, a što sve između toga može stati: blud, bolest, samoubojstvo, poniženja, bijeda - uglavnom zbir nevolja, a nigdje, nigdje svijetlog spomena, nigdje tračka dobrote.

Stjepan K. je iznosio svoje zalihe, svaki dan ponešto. Duhanska kutija od srebra, izglačana po rubovima i toliko puta premetana rukama, stajala je pred njim do vrha napunjena finim trebinjskim, rastezao ga je i mirisao, jeo bi ga čovjek kako je ove godine uređen, stavljao na posjekline i ugrize, dao mu više svrhe i opravdao sadnju.

Opet je stavio zlatnu vjenčanu viticu na ruku položivši je na trpezu, promatrao ju je pod oznakom povjerenja, časti i braka, mirovala je drugačije obasjana, čvrsto priljubljena i jače povezana uz posjed i familiju, u potpunoj simbolici nastavljača koljena. Iz kutije, koju će M. primiti u nasljedstvo, iznio je skupocjeni prsten, zlato i ovalni ametist uokviren s četrnaest dijamanata i stavio ga u duhankesu.

Najamnica Mara spremala je čisto rublje, nekoliko preobuka, izvadila iz ormara kabanicu, mirisala je na lavandu, i razastrla je na ogradu od tarace, tu bi je grijalo jutarnje sunce, a po ručku bi je premjestila na drugu verandu.

Iz škrinje je izvukao šešir, siv i nošen, s umašćenom unutarnjom vrpcom i podstavom, objesio ga je na vješalicu; tu će se odigrati posljednji pokret kad izađe, tu će se oprostiti od doma spreman i odjeven, vrata umotanog u šal, prići će i lijenim pokretom staviti ga na glavu, pogleda malko spuštenog dok ga podešava, stegnut u grlu bolom rastanka, onda će se zagledati u tavulin za kojim M. ruča, pa žurnim roditeljskim korakom sići niza skaline, odatle na dnevni vlak.

Stjepan K. sve je uredio i pripravio se za put, riješen da pronađe suprugu i povrati je u L., a svu krivnju preuzme na se.

U listopadu, u mjesecu posvećenom Bl. Dj. Mariji, molio je kod kuće *Rožarje*, sjedio je nagnut nad *Kalendarom*, htio je mnoge svoje osjećaje prenijeti ondje, ali svaki put bi zastao, pa i kad bi štogod i zapisao, istog časa bi iskrižao, u rastrojstvu se nema što reći, za misao i lijepe bilješke potrebno je mirno gledati na sve nedaće, no ipak je malo pomalo složio dosta toga i to je ostalo:

“Evo i sv. Luke, meći u njedra ruke, studen će brzo, teško putnicima, na zlo pošli od kuće.

Upisati i odgađanje pera, kad bi ono najteže moglo ući i stati na papir, sve bismo imali zapisano, ni obdareni to nisu u stanju, a ne ja. Tegoba prevagne, pritisne misli kao kamen sirište.

Već od Dušnog dana ove će godine početi zima, u prirodi se objavljuju znakovi, uz Advent se zna gora zabijeliti.

Daj Bože da se vratim s Rosom i ovdje dočekamo predbožićno vrijeme pričesti i praštanja. I da zajedno posjetimo siromašnije od nas i darujemo ih nečim, brašnom barem.

Mogao bi nam se i sv. Nikola obradovati, zaštitnik je putnika, ako ga nije njegov pratilac đavao s oružjem i lancem odvikao od radovanja.

Pišem što bih htio, ne znam hoće li to biti. Dozivam želje, unosim ih ovdje, oslobađam tako misli i stegu, uzdišem nad prošlim, uspoređujem ovu i lanjsku jesen, o narednoj ne smijem pomisliti, o budućnosti još manje, to me rastužuje i tek kroz nju sagledavam što je sve prošlo i kako - nikako.

Volio bih da s Rosom svih dvanaest Lucijinih dana provedem u kući, da po njima računam kakav će biti koji mjesec u idućoj godini.

Eto snivam sve do Badnjeg dana, snivam i molim se da Rosa dođe za božićne blagdane, uređujem dom u mislima i čistim uokolo, priželjkujem da još jednu godinu zajedno odbrojimo i svedemo misli o prolaznom životu, a potom pristavimo đevenice u bronzin. Maštam o tomu da se Rosa raduje dok M. unosi badnjak i pozdravlja nas, a ona ga zasipa žitom, onda mene i dom blagoslovljenom vodom škropi.

Bio bih kažnjen i bio bih povrijeđen duboko, ako budem stavljen sam za trpezom, jadan i skrušen u obavljanju sjećanja i molitvi za one kojih nema ili su već daleko i da objašnjavam djetetu o tim putevima i putanjama što nas razdvajaju i odvode.

Božić je na pragu, stigla su mi četiri velika saketa rogača.

Ne odgonim li ja ovo tom nadom u Božić neke druge misli, stvaram bogme predodžbu, što je stvarno vrag će znati, a što je istinito i što će tek biti, mogao bi samo Bog znati.

Voljeli smo promatrati na Stjepan dan kako se cure bacaju grotuljama na momke, pa njihovu pritajenu žensku radost kad im se vrati zagrižena jabuka.

Ako mi je suđeno da ostanem sam? Ne umijem ovdje unijeti ništa od tih osjećaja. Mislim samo na Rosu.

Zar je to neskromna i velika želja da ona bude ovdje uz nastupajuće

blagdane i radosti. Ne znam što mi se ne ispuni toliko.

A evo, ja idem na put za njom, još ne znam kamo. Uzdam se mnogo, dobro je što sam se nakanio. Možda će, kad je nađem, zajedno sa mnom iz daljine pojmiti svoj dom, dijete, muža, svoj imetak, sreću pri okupu.

Možda je i to njeno putovanje namijenjeno tomu, ovdje nam se u svakodnevici zamagle naša vrata, izdaleka se sve rastvori i povuče te opet.

Idem s potpunom nadom da ću se vratiti s njom.

Nisam ni znao da sam ovoliko pisao. U mnogome mi je lakše.

Ma, kad je čovjek u stanju list hrastov ili baburu da opiše, boju ploda i naziv travke, lakše mu je nekako.

A ostajem pri svome da ono veliko tegobno osjećanje nisam u stanju iskazati. Nešto mi nedostaje da to poteče kako valja."

No, već sutradan po sv. Luki, kasno ljeto je stalo, naglo prekinuto tmurnim jutrom, nešto se dopodne pokušavalo izbistriti, ali nikakve moći da ponovno zagrije, o ručku je udario kos pljusak, zasuo okna i navukao magluštinu, eto koliko je trebalo da jesen potpuno ovlada, da pokisne blago, a i pastiri da se naliju, da se sve postepeno kloni prirode, doduše jata ptičurina padala su uz vrisku po dolinama, a zečevi nasrtali na mladice, netko se raduje i takvom vremenu, ima i turobnih stvari koje pogoduju, kao što ima koristi od svih organskih otpadaka što se na gospodarstvu sabiru u kompostišta.

Kao da je Stjepan K. izabrao da baš po takvom danu ode iz L., premda je sve isto, jednako te žalosti rastanak od rođene kuće ma kad pao, ništa vanjsko ne može zaustaviti ono stezanje u grlu i prsima kod muškarca i suze kod žene.

Stjepan K. jedva se nazirao iza stakla, zamagljen i pod kapima kiše, iščeznuo je njegov obris ustrajan u tomu da prati kako se dom izmiče sporo i uzdiže zaklonjen starim hrastovima, jer tu pruga ima pad tako da sve velike stvari ostanu gore, ima neke čarolije u tom položaju L., dobro je da je pruga tuda naišla i tako se usjekla da zavičaj uvijek ostane u prednosti i u neku ruku trajan u odnosu na ovo naše propadanje.

Svaki putnik, ako je iskren, odlazi nekamo naniže, oni što idu usponima i uz tešku vuču mašina, a rodno mjesto ostavljaju u nizini, neće daleko, nije to dobro i privremeno je. Jer što je pojedinac u odnosu na zavičajnu vječnost.

Sam pripovjedač sreo je mnoge koji su se pohasili i prezreli svoj kraj i stavili se iznad, a svršili su u mukama, prizivajući imena rodbine i nazive dolina; ovo su poduke da umanjiš svoje značenje i da se ne zoriš svojim ljudskim moćima, jer ćeš se poviti brže no misliš i kukavički. Po ovom upozorenju sad je lakše prijeći na opis kuće: ona je bez roditelja prazna kao što je božićna svetkovina bez djece žalosna.

Ovdje se i pripovjedač osvrće na dom, ne da ga veliča, već da iskaže tjeskobni osjećaj u danima roditeljskog izbivanja, sve što se tu odvijalo bez njih, bijaše pod pečatom strepnje, ništa nije imalo onu čvrstoću kao ranije.

Dom bez okupa ne valja, malo je troje čeljadi ma koliki bio prostor, sve da je to i ona kuća što nam je prikazuje kreševski fratar, dakle da je po duljini šest aršina, a u širinu četiri potpuna metra, gore najviše dva, pokrivena snopovima ražove ševari povezanim lozom, da je dolje tvrd naboj, ognjište i prikladanj od željeza, da su komaštre o gredi i kotluša u kojoj ključa pura, pa je i to dovoljno da stane po jedanaestero čeljadi i složno ruča, i da se iz te zajednice izađe pod okriljem roditelja i odatle iznese Očenaš, ovamo u veći kršćanski svijet.

A kakva je tek samoća zavladala u prostranoj kući Stjepana K. I tko god bi došao za to vrijeme, upotpunio bi nešto i unio barem onaj osjećaj da je dom najveće utočište. Tko god naiđe, neka svrati makar i u raskvašenim opancima, može ih izuti i sušiti kod ognja, a to što dime i isparavaju se i što po odlasku ostane težak seljački vonj, duhanski miris i krug ispljuvaka oko škanja, samo pokazuje kako se pomaže u nevolji kad su neke promjene i praznine, ako još donese pletenicu sira onda je sve ljudski i dokaz potpunog razumijevanja.

Stjepan K. javio se u dva navrata, najprije razglednicom iz Mostara, mutnom slikom Karadžozbegove džamije, pozdravom i ljubavlju za

M., pa iz Sarajeva pismom, odmjerenim i u nekoliko rečenica sažetim o tome kako je na konaku kod Rosinog bratića Vidaka dočekan s pažnjom i gostoljubljem, a mladić mu je, svojtljiv, učinljiv i ljubazan, mnogim željama udovoljio, susretljivo i po ljudskom redu, dane mu je posvetio i usmjerio ga na Rosin trag, zauzimao se da dozna i nešto više, ali od svega je uspio da ga smjesti u ponoćni vlak za Beograd i to u službeni kupe. Pismo je nosilo datum 25. listopada. M. ga je čitao, a Tonka je šmrcala i cmizdrila na stolici raščešljavajući vlasi; đak četvrtog razreda osnovne škole, nadaren upravo za krasopis i čitanje, bio je čvršći i suzdržavao se da ne brizne u plač, opirao se tako sve dok nije legao u postelju i pokrio se, a onda je pritajeno plakao za roditeljima.

POROD. U L. se događaji sustižu kao po nekom redu i koncu, obično tako biva, previše ih je odjednom, a često i godina dana prođe u čamotinji, može biti da nedaće potiču jedna drugu, pa tek kad se nakupe dođe do nekog zaokreta, ovdje se steklo mnogo usporednih radnji kao da su tražene i prikupljene baš za ovo doba godine, kasnu jesen 1948. Tako je stigla i Paulina, pridonijela je gomilanju događaja, a i održala je obećanje da će se poroditi u svom kraju. Bila je smirena više nego što se očekivalo, stupila je na papučicu putničke klase i tu predahnula, pa je bez ičije podrške stala na peron malko raskoračena, trbuh joj je podizao prednji dio kotule, svaka žena u blagoslovljenom stanju zôri se krupnoćom ploda, a kad sjedne na klupu razmaknutih koljena, pokazuju se bedra, trudnica ih ističe, bijelu put posebno, to je neko obasjanje, tuda se stiglo do ploda uz naklonost božju i odobrenje ženino.

Paulina bijaše nabubrila i zaoblila se, prišla je do stanične klupe i tu metnula prtljagu. Gledali smo je, mnogi od nas razrogačenih očiju, hodala je teško i zastajkivala, nadala se da će je otac dočekati. Iza stanične zgrade s tugom je promatrala L., prošla je pokraj državnog magazina gdje se vršio utovar velikih bala vune i ljekovitog bilja, za uzvrat će stići umjetno gnojivo i četiri vagona koksa. Tu su je radnici

motrili, radovi su stali, predah je bio dug, prolazila je mimo njih sporo, osmjehnula se oteklim usnama, pa je dlanom zaklonila usta, već otkad je zašla u četvrti mjesec gubila je zube, radnici su bili dobri prema njoj, nisu joj dobacivali oko trudnoće; dakle, nije bilo uobičajenih doskočica i grubosti na koje smo ovdje naviknuti, rađa se bez sumnje nova radnička klasa, bez zavisti, premda među njima bijaše i golobradih momčića, neki od njih još i nisu taknuli ženu, svi se prema trudnicama odnose humano, bez obzira na očinstvo, jer znaju svrhu rađanja, život se uostalom odvija između povoja i pokrova, predočena im je briga o potomstvu.

Rađanje je u Hercegovini primljeno po biblijskoj uputi: *plodite se i množite!* Siromašni su u tome prednjačili, uvijek zahvalni nekomu. Bivalo je da se u jednom domu namnoži i po trinaestero; rađanje je dug Bogu i čast domovini, događaj za okrepu i veselje ako je muško, časte se familije međusobno, s prozora prašte puške, očeva kapa leti u zrak. Ženska su djeca doduše briga u domu još kad ih je više, kako spremiti ruho i miraz, nije čudo što se kaže da je kuća gorjela onoliko puta koliko je cura poudavala. A veće od toga je prokletstvo ženskog, jer se na nj svalila krivnja za neplodnost, na jade joj dođe svaki dan u godini ako ne može zanijeti, predbacuje joj i rod i dom i majka i svekrva, unesreći čovjeka, nedužnog ga prozovu škrtcem. Čim žena zatrudni, kaže se da je promijenila život i sve češće obilazi svoju mater, ponekad ostaju njih dvije same, pletu i predu sve do u noć; kad je žena zbabna svašta zaželi jesti, a odakle, to se nitko ne pita. Pa ipak se te želje trudnicama uvijek ispune, ma kakva sirotinja bile, toliko se može, jer i njihove želje nisu pretjerane.

Ako se rodi žensko dijete, vrijeđaju ga i nazivaju palikućom, čobanicom, kopiljušom i još pogrdnijim imenima, svi su podrugljivi pa i otac, ne umije se obraniti od onih koji nasrću na nj, to traje sve dok se ne podnapiju, a onda im je milo i žensko, priznaju ga i usvoje; samo se majka drži i sve vrijeme opire, doji ga pred svima, tada se jedino žena ne srami izvaditi dojku, pa i štrcnuti iz nje blagom i melemnom kapi u

nečije bolesno oko.

Bremenitost je uvijek praćena strahom kakvo će izići i na koga će se uvrgnuti. Događalo se da se nad bešikom nagne žena, mahom nerotkinja i pošali se nad djetetom, pa ako porodilja ima momka u najmu ili blizu kuće, obrati joj se: "U, moja drugo, što sliči na najamnika." Porodilja joj odbrusi kao s nokta: "Bog s tobom, dijete se umetne na strica u Americi, a kamo li neće na momka u kući." To se odvija neka vrsta obreda, dijete se čuva od zlih jezika, a doista se može umetnuti i na kuma i unatrag do devetog koljena, ako si tamo imao škiljavog ili kakvog jâda, može to stići porod sve da su mu roditelji kao vile nagorkinje.

I u Hercegovini se dijete upisuje u knjigu rođenih i nečije je kumče, svećenik polaže ruku na nj, dotiče ga zakonom svetosti i uvodi u članstvo Crkve, pomalo tromim hodom kreće prema krstionici, u svečanom je ruhu i blagoslivlja krsnu vodu, nasmijan je i raduje se, glas mu je blag, traži da se ispovijedi vjera i da se prisutni odreknu sotone, što svi prihvaćaju, a kumovi u ime djeteta, ono potom zaplače, jer ga svećenik naglo poprska vodom iz krsnog studenca, namaže mu čelo uljem krizme, kuma polaže na dijete bijelu haljinu što znači da božanski život započinje u njemu, fotograf Luka Meštrević poskoči i raskorači se, škljocne aparatom kao da nastoji uhvatiti otajstveni sjaj, krsna svijeća pripaljuje se na uskrsnoj, otac je drži uz glavu djeteta kao u noći *Vazmenog bdjenja*, čuva da ne kapne, podmeće dlan, trpi vrele kapi voska, krstitelj palcem dotiče djetinja usta i uši, saginje se govoreći mu kao gluhaću *Efeta*, konačno je novokrštenče učlanjeno. Matična knjiga krštenih rastvorena je, potpisuju se roditelji, kumovi i svećenik, obred konačno završava oko oltara, stola župne obitelji, tu dijete počinje rasti, povezano je mrvama kruha, upućeno prema euharistiji, na roditeljskim je rukama, svećenik blagoslivlja zajednicu uz veselu zvonjavu s tornja, pa se udaljava malko po strani i čeka darove od kuma, radost se prenosi u dom, dijete još kmeči, umorna mati sjeda na stolac iza bešike i vadi sisu, dojenčetu mora biti svaka kost zalivena mlijekom,

ono slatko cmokće, a već u zipci buja u njemu božanski život; još malo pa će se probuditi, gledat će za vama providnim i kao zamagljenim okicama i upijati svaku vašu radnju, stoga da ste čestiti pred njim, ono sve prikuplja u sebe, sve što se nevaljalo odvija u prvim tjednima pada na nj, dok majci ne iziđu dani, tj. četrdeset dana, za to vrijeme grob joj je otvoren i to dojenče zna, već kasnije pred njim je lijepo roditeljsko nastojanje, uza sav oprez dakako, da se i drugo začne, dovoljno je da otac pogleda na bešiku kad leži s majkom i ljubi je, zapazit će kako se dijete tome veseli, smije se čak i kad spava, anđelima je nadahnuto i podržava roditeljsku želju da mu stvore brata ili sestru, da ne ostane usamljeno.

Pošto se i mati pogosti na trpezi i prođe tjedan-dva, ona odlazi u "pode", u svoj rod, tamo svi ljube unuče, a pri polasku baba ga namaže brašnom po obraščićima da bude bijelo u životu, a ne gurbet, da mu se zna soj i da bude primamljivo, ako je žensko da zavodi bjelinom tek ovlaš narumenjenom, ako je pak muškarac da dobije u otmjenosti, da se za nj govori "lijep je ko đevojka", da se dva oka od njega ne mogu odvojiti. Isto, baba mu daje kocku šećera da svuda gdje dođe kao odraslo, unese slatkoću i zrači pojavom na okolinu, potom i jaje da se tako zaobli i ne bude suho kao sušičavac, naposljetku košuljicu i kapu, a djeda sve vrijeme mašom džara vatru, ondje je zapretao krumpire, boji se da ih ne prepeče.

Dok se čeka da dijete prohoda svi mu pomažu u tome, dobavlja mu se drveni dubak i posade ga u nj, i kad posprema kuću ili melje kavu, majka ponavlja: dub, dub zelen, a djetence maše i smije se, čim prohoda ukućani su na okupu, ispečena je pita postupaonica i stavljena na pod da dijete prijeđe preko nje. Čeka ga još sirotinja i djetinjstvo za govedima; da se ne pobrajaju sve nevolje.

Kad ovdje malešno dijete zaslabi i umre, mlijeko koje nadođe podsjeti majku da zaplače, za rano umrlo kaže se "rajni Ivan" ili "rajna Mara". Porodice iz Gornje L. nisu govorile *zaslabi* no *zahrđavi*, stoga smo mislili da su zaostali i da govore zastarjelim jezikom, da sve što je

novo do njih sporije dopire, mi smo pak ovdje bliže stanici, češće idemo u grad, prirodno je da smo govorom moderniji.

Mnoge od ovih stvari što smo ih spomenuli i naveli, stići će i Paulinin porod, osim što ga neće krštavati u crkvi čak da joj je i dopušteno, jer to su nazadni običaji, bit će u Odboru upisano u Matičnu knjigu rođenih; krsni list će mu se ovdje izdavati za što mu god zatreba i ma gdje bude.

Eto smo pokazali malo od običaja, Paulina bijaše povod za to, dakle pripovijest ne nastaje slučajno, no se veže za stvarno, a sve što dođe preko toga poslužit će nečemu. Slobodno se može reći da i ono što se izvede na osnovu podataka postaje isto stvarno; jedan se podatak unosi da bi drugi vrijedio.

SVI ŽELE BITI POMILOVANI. Usporedo s cestom je pruga, samo u podnožju, izdignuta na podzidanom nasipu, usječena u stijene, a razdvojena od ceste kraškom strminom, uređenim terasama i parcelama; sad izgledahu opustošene, berba grožđa je dovršena, vinogradi su dali rod i odužili se za tolike muke, još prošlog mjeseca grozdovi su prskani i štićeni od sive pljesni, ostaje samo da se pognoji zemljište, a mladi čokoti ogrnu da ne prozebu.

Prugom je naišla lokomotiva-pomoćnica kao neka garava narikača, ona potpomaže teretni dok je uspon, onda se otkvači i vrati. Paulinu je to uzbuđivalo u djetinjstvu, istrčavala bi da mahne i otprati je sve dok ne zamakne kao kakav usamljen, golem i crn kukac.

I sad je kao trudnica podigla ruku koračajući cestom prema kući. Zasipana je prašinčinom, koji put od vjetra, a jednom i od kamiona Hidroelektrane, pretovarenog cementom. Prašilo je s njega još dugo i pošto je već bio odmakao. Koliko je treske unio činilo se da će se na prvoj okuci raspasti.

Paulina je odahnula, jednom na izvaljenom kamenom braniku, a drugi put na podzidu koji je opasivao staru i napuštenu češljaonicu vune; oba je puta izuvala cipele, gležnjevi su joj bili otečeni, kad

trudnica pješači podbije tabane, za nju nema lake ni udobne obuće, nisu to ni *Batine* crevlje, osjećala je kako joj u njima trnu noge, a stisnuti prsti sparušeni i već venu. Iza nje je ostala češljaonica kao umrlo vlasništvo, dotle je nekad stizala s bijelim fjokom u kosi, tu su čupkali travu njezini janjci, sada je tamo neki čovjek sam podizao ogradu sučući bodljikavu žicu s velikog kotura.

Što ju je još ispratilo cestom do kuće i sustiglo? Ostavljamo li to bez odgovora, u škrtosti svjedočenja. Ili se ne poduhvaćamo opisa čitave hrpe šumskog lišća, vlažnog od dojučerašnjih kiša, trulog već po mnogim znacima, naglo nanesenog zamahom vjetra na ovu stranu, kao prosutog po džadi; ono će bez sumnje prianjati za njezine potpetice. I na tom dijelu puta poznavala je sve biljege prirode, poneki je kamen više voljela; tako je posvuda.

Protekao je dobar dio ceste, bližila se kuća, već ju je obuzimalo veliko zavičajno uzbuđenje, stoga je zasuzila, to se prima mirno i unosi kao bilješka negdje na poleđini pripovijesti: da je Paulina, hodajući prema rodnom domu, već onih posljednjih stotinjak metara od ceste, pošljunčenom i brabonjcima prošaranom stazom, zaplakala otisnuvši se u provaliju djetinjstva, slušajući kozju meku, nastavila taj komad puta do dvornih vrata, osvrtala se da sve bolje upije oko sebe i sa suzama ušla unutra. A sve joj je bilo zamagljeno. Došla je da se tu porodi i da u staroj koćeti, u kojoj je i sama ljuljana, povija dijete; ondje će rasti i ojačati, jer pred njim je dug put u potrazi za očinstvom, reklo bi se beskrajan, ukoliko se A. Krabuljenko sam ne pojavi.

Kad je stigla, njezin otac Paolo Menze čudio se svemu. U Mjesnom odboru bez stida je iznio da je Paulina kurva. Ona ga je sad gledala ostarjelog. Još se u njemu vihorio duh. I sam je znao da su to posljednji dani. Veselio se što je tako. Čvrsto je obećao da će živjeti do zadnjeg časa. Promatrao je Paulinu kako se tako kuljava teško penje uza skaline i zaustavlja pred ogledalom. Paolo Menze ušuljao se za njom kao utvara. Još u njemu bijaše ostataka stare zloće, no i ona je već trnula kao slab plamičak. Isto, i podrugljivost bijaše istanjila. Sve je to čiljelo kao i

meso s njega. Kost i koža još danas, a već doskora prah, i sve što bude njemu namijenjeno nosit će posvetu: sjeni oca.

- Da sam znao da dolaziš, poslo bih ti fijaker - iskezio se prema kćeri, ali kad je pred sobom ugledao nekadašnju djevojčicu lišenu grubosti što ju je ponijela odavde, svu ustreptalu u porodičnom okrilju, blagu i usamljenu, odobrovoljio se i naglo raznježio i do kraja života prodobrio; iznova joj se posvetio i dao obećanje, kao nekoć svojoj ženi, da će živjeti za nju i bdjeti nad njom, da još ima snage, makar mu je vid sveden na mutne obrise predmeta i lica.

Zaklinjao se klečeći pred njom, tražio je da bude pomilovan, uzeo njenu ruku i prinio je na svoje tjeme kao znak svjedočenja i brojnih ozdravljenja, u iscjeliteljskom činu polaganja ruku, samo da još čuje njezine riječi: "I ti si nečiji sin!" Veselio se staračkI, zagrcnut pomalo, spušten na pod, licem prema Paulini, sva je unutarnja navala stisnula grlo, tu se naprosto odvijao cijeli tok uzbuđenja, oštra jabučica skliznula je u nekoliko mahova kao progutana, pa je naglo iskakala zarivši se pod samu bradu.

- Jesi li ti ona balavica koja je griješila u školskom zboru? - grcao je na njezinim koljenima.

Do večeri su obnavljali uspomene, a potom razgovarali o Krabuljenku. Paulina je za svoju nesretnu, neostvarenu ljubav krivila Rezoluciju Informbiroa i prokletstvo politike. Oca je redovito slala da izlazi pred vlak i pričeka dok se ne skine plomba s poštanske vreće, a prispjele pošiljke ne izruče na stol, jer je vjerovala da poštar skriva Krabuljenkova pisma. Ali za Paulinu ništa nije stizalo, ni iz Gorkog, ni iz bilo kojeg mjesta. Čekala je da uđe u deveti mjesec trudnoće, još nije bila oslobođena onog praznovjernog straha za porod, a svaku muku ili grč primala je kao kaznu za neke ranije grijehe. Vrijeme je protjecalo, bogme nezadrživo, kako to posvuda biva. Dani su bili samo kaplje u bezdanu noćnom, sve kraći, sve tmurniji. Ona je bila napregnuta i stalno u iščekivanju trudova, već sigurna da će njezin plod izaći nakazan.

Paolo Menze bio se pogodio da crni i već raspadnuti auto, jedini taksi u ovom kraju, što češće svraća u toku dana, pa je, u više navrata, svirao s ceste, prigušenom, izmučenom sirenom, a takav bijaše i šofer: promukao, gotovo ugašen čovjek, krezuba pričalica i lajavac, sam se sebi smijao i svaki čas skidao kačket s jajolike glave, još nikad nije pristao voziti samo jednu osobu, nudili su mu velike novce, ali to je odbijao, jer u tomu nije imao užitka kao kad se na sjedalu stisne više putnika koji jedva dišu. Taj je čovjek bio po tome čuven. Sa ženskim svijetom pričao je u vožnji kako se još dva puta mjesečno, u ovim godinama, primiče babi. Mlađariji nije dozvoljavao da pjeva u kolima. "Ovo je limuzina, a kad se ispenjete na kamion, onda udrite iz svega glasa." Za korotne je imao priču o smrtnosti svakog stvora i svake mašine, za svatove uvijek isto da se oni vesele i avetaju, a navečer će samo jedan leći s nevjestom. Posjetitelje bolesnicima u sanatoriju strašio je na razne načine. Gospodu nije podnosio, ni one koji se zavale otraga. Bio je to dosadan, nametljiv i glup čovjek, a od takvih se teško braniti. Istina, njega je mogao smiriti i nadlajati jedino Paolo Menze, ako na nj krene sa zadjevicama i bestijanjem, začas će ostati popljuvan.

Eto, sada je vozio Paulinu u bolnicu i nije pisnuo do grada, samo je smjenjivao grimase, jednu za drugom. Dan ranije neku je trudnicu prevozio i sve vrijeme govorio da je od rata naovamo mnogo nakazne novorođenčadi, sakate ili s psećim šapama umjesto ruku. I sad bi istu priču razvezao, imao je povoda za takvo što, ali do njega je kao prijetnja sjedio Paolo Menze; o, kako bi tek s njegovih usana potekla bujica pogrda počev od četvrtog koljena pa do prisutne protuhe, jalovca koji ni kučka ne ostavlja za sobom.

Dobrotu, razumijevanje i ljubav Paola Menze prema *bludnici* u L. su prihvatili kao ono kad se čovjek prodobri i prosvijetli pred smrt, no Paolo Menze poživio je predugo, a toliko se puta već opraštao i potonjoj mu je želji udovoljavano, bolesti su ga sustizale, ali mu ništa nisu mogle, padao je u samrtničku postelju i dizao se iz nje, paljena je blagoslovljena voštanica nad njegovom glavom, a put u vječnost nije

mu osvijetlila, dobivao je zadnju pomast, a svjež se budio, oglašavajući smrt crkvena zvona obmanula su mještane više puta, rođaci su izvrtali koporane, a Janja raspletala kosu, pogrebne narudžbe unošene su i vraćane, bdjeli su nad njim kao nad mrtvacem, a mnogi koji su i noć prosjedili već su pod zemljom, stavljano mu je ogledalo na usta da se vidi ima li daha u njemu, pa i kad se ne bi zamaglilo, što je pouzdan znak smrti, Paolo Menze bi oživio.

Prisloniv̌si glavu uz staklo, Paulina je pratila korito rijeke, odraz obale i korijenja u njezinu bistrom toku. Auto je dizao prašinu cestom, usporavao uzbrdicama, trubio na svim okukama i sretno prošao drveni most, tu se mimoišao sa ženama u crnini što su vukle mulca ukopanog prednjim nogama, grajale su na nj, a on je zatezao, gluh na povike i ono žensko uzbuđenje kao da svijet izgori. Grčevi i bolovi povremeno bi se javili pa bi opet stali, samo ni tada Paulinu nisu ostavljale misli na biskupa fra Inocencija Bone, a već da ih ne navodimo u ovom mirnijem razdoblju kad se i dijete u maternici pritaji.

Prije dolaska u L., Paulina je izvukla iz skrovišta orobljeni predmet, zlatni križ i lanac, tajanstveni dar što ga je biskup nosio oko grla za ljubav "jednog prekrasnog stvorenja", sačuvano je najmanje desetak njegovih opisa te "svetačke relikvije" i isto toliko molbi na razne ustanove da se nekako dođe do tog komada koji mu je skinut u L. Doduše, poduzimalo se koliko se moglo, no bilo je prečih stvari, a i skupocjenijih, ne samo u L., već diljem nesretne domaje, pa se taj slučaj odlagao - naš najbolji znak da će biti zaboravljen. No eto, savjest ga je iznijela iz tajne kutije, a trebalo je da Paulina zatrudni, da se prepadne za porod i ogorči na samu sebe, da osudi svoju mladenačku gramzljivost, pa da po kiši stigne pred biskupiju u uvali Vukodol, da zaište prijem kod fra Inocencija, izmoli oprost i dodir rukom, da bi se oslobođena povratila u L.

Pljusak ju je prosto unio u novu zgradu, sagrađenu 1906., temelj biskupske rezidencije položen je još 1847. godine; Bog blagoslovio vezirova čuvara, ne bi se nikad ozidala, niti bi se drugačije spriječila

samovolja mostarskih Turaka, tu se stisla među brežuljcima s najmanje sunčanih sati u cijelom ovom pojasu, brdo Hum samo od sjevera otvara pogled na grad i ravnicu, drugo je sve u sjeni njegovih isturenih kosina. Potok bijaše nabujao, derao je kroz usku dolinu, činilo se da će provaliti sve utvrde.

U hodniku je Paulinu zatekla časna sestra Ksaverija, upravo se bila vratila iz samostanske crkve. Bila je sumnjičava prema Paulini, pa ju je uvela u prostranu i nezagrijanu sobu, tamo je donosilo na vlagu i neki težak neodređen miris, slagan godinama poput prašine. Iza odškrinutih vrata izbijala je toplina, tamo je sjedio biskupski zamjenik, prelat Svetog Oca, čitao je novine, a Paulina slušala glas sestre Ksaverije da neka kuljava žena navaljuje da pošto-poto uđe kod biskupa. Vrata su se pritvorila. Ksaverija se više nije pojavila, strogo i zlovoljno lice ostalo je Paulini u sjećanju.

Naišla su dva mlada kapelana i izveli je u hodnik. Pljusak se pojačavao, smračivalo se, bljesnulo bi pa bi se i grmljavina odriješila, malo bi se razvidjelo do novog smračenja. Negdje pri dnu, iza samog zavijutka stubišta, škripnula su vrata, otuda ju je pozvao mlad zborovođa i uveo je u manju i po mnogo čemu ugodniju sobu. Na jednom zidu bila je slika *Raspeća*, to je crni križ na zlatnoj pozadini, uza nj je prikucano izmučeno poprsje golog Isusa, valovita kosa pada mu niz leđa, bolan pogled u zemlju, ruke polomljene u laktovima, ta je slika dio oltarske pale, pripadala je nekoj crkvi. Na drugom je zidu, poviše dvokrilnih vrata, mladenački lik plavookog sveca, raskoračen je, u zagasitocrvenom plaštu. Dok je tu čekala javljeno joj je da biskup objeduje, a kad su se ostali povukli u blagovaonicu, Paulina je ušla k njemu.

Ovaj odjeljak rukopisa pripovjedač izvodi prema Paulininom prisjećanju, a ukoliko se ogriješio u prikazu i nekim pojedinostima, opravdava li ga to što se pouzdao u varljivo svojstvo memorije i oslonio samo na njezin iskaz? Nije provjeravao točnost, bojeći se da mu ne naruši sklad Paulinine pripovijesti, pa se tako po prvi put malko

odvojio od svog dosadašnjeg postupka.

No, vraćamo se slici starca poduprtog jastucima, koja muči i opsjeda Paulinu, evo i sada dok auto ulazi u grad, a njegova sirena žalosno cvili putem do bolnice, kao da je na izdisaju.

Biskup nije podigao oči prema njoj, gledao je u stranu, težak hod trudnice nije pratio. Paulina je prišla i cjelivala mu prsten. Od ovoga posjeta očekivala je razrješenje i potpuni mir do porođaja. Njegova ruka počivala je na bijelom pokrovu obavijenom oko koljena. Bila je mala, pjegava, starački providna, odvojena od njega, hladna. Kao da ga je cijelog stegnula ružičasta koža, pa tako sapet nije se mogao pomaknuti. Od boravka u L. naglo je oronuo; sad i nije bilo vanjskih znakova da je živ. Paulina je započela razgovor i pravdanja, ali to do njega nije dopiralo, nije se ni blagonaklono osmjehnuo. Ništa nije zračilo s njega, pa čak ni nakit.

Paulina je izvadila lanac s križem, uznemirena i sva bojažljiva podigla mu je ruku s koljena, bila je laka, tek suha grančica, i namakla je lanac oko nje. Biskupove oči bile su duboko u dupljama, tek tada ih je pokrenuo; samo što nisu škripnule kao u kakvom nepodmazanom ležištu. Pogled je oborio na taj dar, nije se mogao sjetiti da ga je ikad nosio, a ipak se naglo ozario, samo nakratko, da bi opet uronio u tupost i tišinu. I to kratkotrajno osvjetljenje donijelo je Paulini utjehu, jer to je starac iskazao zahvalu. Još je s njegovih gubica potekla bala, istegnula se i kapnula. Potom se u uglovima usana pojavilo mlijeko što ga je maločas popio, sve više se vraćalo iz njega, punilo usta, naposljetku se počelo stakati niz bradu kao kod novorođenčeta. Zapahnuo ju je zadah i ona je izašla. Vraćeno mlijeko primila je kao neki znak. Doduše, i nadalje je strahovala, činilo joj se da njezin posjet nije bio potpun, da pomilovanje nije dovršeno. Njegov samrtnički mir pomaknuo ju je. To je način na koji umire posvećen čovjek. I zadnji je sat meditacija. Netko je učinio njegovo postojanje neuništivim. Jer se sve vrijeme zauzimao za nj. Prirodno je da je taj posjet ostavio traga na Paulini. O njoj je kasnije bilo mnogo govora među svećenstvom i redovničkim zajednicama.

NASLJEDNIK. Rođen je koljenović. Lijepo i zdravo muško dijete. Četiri kile i dvadeset deka. Osigurano i uvedeno u Matičnu knjigu rođenih, u novu zajednicu. Okončane su zle slutnje. Paulina viče s bolničkog prozora, visoki parter: "Stalno krivi usta, bit će neki bundžija." Maše svome ocu pelenom. Dakle, nije kažnjena kao nevaljalica.

Paolo Menze iznijet će novorođenče u svijet i veselo podići gore. Odnjihat će ga i bdjeti noću nad bešikom.

Tako je i sam ponovno spojen s bližnjima.

POGLAVLJE DVANAESTO

TYPHUS ABDOMINALIS. To je oboljenje koje nije podmuklo i ne napada razarajuće, ono je samo kazna za nehat, pa i za proždrljivost donekle. Bolest prljavih ruku. Umije se prikriti i odvlači na pogrešan nalaz, obično preko grla, crvenilo i nadražaj kao kod upale krajnika. A u stvari je klica potekla iz valjevskog sira. Rosa je na tržnici odabrala baš tu grudu između svih u kaci i ponijela je na put. Dodirivala je previše okuženih stvari. Žvakala je kao skrušenica, prinoseći prstima zalogaje. I dospjela iz vlaka ravno u bolnicu.

Nakon sedmodnevnog ležanja na Internoj, u groznici i s vrućicom koja se nikako nije spuštala ni za crtu, Rosa je prebačena na Infektivnu kliniku, XIII. odjel, ma koliko je prijem bio otežan zbog sve češćih epidemija i zaraznih oboljenja; pitka voda je u mnogim mjestima postala prava trovačica.

Njezin prozor zastrt mrežicom gledao je na pokislu lipu, vjetar bi stresao kaplje s grana, zasule bi prozor samo više kao neko svjetlucanje i stale na žičanoj mreži: prozirni ukras i mamac za otkinuto lišće, tu je, priljubljeno i vlažno, odgađalo svoj pad dolje.

Povijest Rosine bolesti otpočela je ridanjem. Čak ni blaga i otmjena pojava prof. Todorovića, njegov umni pogled, ugodni glas i zadana riječ o ozdravljenju, nije uspjela da je smiri. Bolnica je za nju bila sramota, nešto gore od siromaštva i bijede. O porodičnim bolestima nije htjela

govoriti, doduše stidljivo je navela tuberkulozu od koje je umro otac njezina muža, a pitanje o venerič̌nim oboljenjima primila je kao uvredu. Molila je da se o njenom stanju ne javlja u L.

Odmah po dolasku u Beograd, Stjepan K. ju je pronašao i dopro najdalje do ulaznih vrata odjela, a strogost glavne medicinske sestre doživio je kao poniženje. Na prijemnom je redovito ostavljao pisma za Rosu, blage riječi utjehe kako ih je samo on znao iskazati. Rečeno mu je da bude strpljiv, da će nakon prve poboljšice biti uveden da je vidi, s vrata i na udaljenosti.

Bolničarka je izlazila u podne, ogrnuta mantilom, tridesetogodišnjakinja, blago hroma, davala je izvještaje o bolesnicima, a o Rosi uvijek isto, iako se njezino stanje pogoršavalo. Stjepanu je uspjelo da se zbliži s bolničarkom i pozove je na večeru. Ona je dražesno jela unoseći male komadiće kruha umočene u čašu s vinom, bila je brbljavica, roditeljsku smrt opisivala je veselo, potom svoja smucanja i naravno uvijek jednu nesretnu ljubav i povod za sva razočaranja, isticala je svoje čudne sklonosti, voljela je samo s oženjenim muškarcima, u prvom redu s pacijentima ili da su barem u bilo kakvom dodiru s bolnicom, stanovala je u sobi s dvije medicinske sestre u potkrovlju, negdje u bolničkom krugu. Stjepanova stidljivost i suzdržanost bijahu stavljeni na probu. Odupro se lako to prije što je ona rado primila novac, ne odviše veliki mito za njegu i pažnju. Na rastanku se smijala kao pohotljivica, sporo se udaljavajući, pomalo tužna što nastupa noć i usamljenički ležaj.

Stjepan K. nastanio se u Mutapovoj kod svog prijatelja i davnašnjeg ortaka Vlaha Gučetića, tu je dobio sobu i otvoren prozor kad god je to bilo moguće, tako je odgonetao i uspostavljao, preko vanjskih pojava, kišnih kapi ili mokre lipe u Mutapovoj, bliskost s najdražim stvorenjem koje diše i pati se na bolesničkoj postelji i to na nevelikom razmaku od njega. Pa kad sve te misli nije mogao ukrotiti, obukao bi se i izašao, hodao u dubokoj potištenosti onim istim putem kojim se vraćao također potišten, dolazio bi do ograde klinike i promatrao Rosin

prozor, a kad god bi tamo ugledao onu blijedu svjetlost kakva samo može izbijati iz bolničke sobe, jer joj je dodano ponešto zlokobnog, pomislio bi na najgore, dakle na smrt-konačni-rastanak, selidbu njezina tijela u mrtvačnicu. A čim bi se svjetlo ugasilo, vraćao se duž posrnule ograde u gornjem dijelu Nebojšine, potom bi ga na svetosavskom prostoru dočekala košava, toliko ga je puta zasula oštrom i neugodnom prašinom, tuda se još razvlačila oprema rasturenih skladišta, pa bi se potom ukazao drvored u Mutapovoj, a na desnoj strani niz kuća u istoj ravni po visini, njih tri ili četiri, svaka sa svojom historijom, u noći su izgledale jednake, premda različite, i svaka je imala pokoji detalj da je učini posebnom. Na lijevoj strani, tamo gdje se ljuštila fasada, čuo se i zadržao bi ga, gotovo svake večeri, uvijek sjetni zvuk violine koji se slijevao u tišinu dočaravajući bogme cijelu rukovet izgubljenih strasti, svakako nesretan zvuk, ponekad bi mu se pridružio nježni mezzosopran, ali ne dugo, kao da bi se istopio u nekom čežnjivom pokušaju da se izađe iz mračnog raspoloženja. A tijekom dana ondje su žaluzine bile spuštene.

Stjepan K. teško je zaspivao, mučen svim onim što se oglasi izvana, može to biti rasprskavanje divljeg kestena, često ponavljan i tup udar ploda o zemlju ili o limeni kapak odbačen na ulicu, tu su isto znale jače nego drugdje zabubnjati kišne kapi, najčešće one što ih vjetar otrese s grana.

Vlaho Gučetić, ponesen planovima bankarske prirode, došao je u Beograd pred sam rat, proveo ga je u kući, a ni po oslobođenju nije se mnogo udaljavao od ovog kraja koji bijaše zavolio i srodio se s njim. Još je samo govorom zanosio na dubrovački, premda je bio Hercegovac porijeklom, odnekud iz neretvanskog kraja, rođen je u Dubrovniku gdje je završio Trgovačku akademiju i zasnovao obitelj, a potom je mijenjao gradove, išao za trgovinom, bio je svuda omiljen, inače drag čovjek, ostavljao je za sobom zadužbine, negdje gradske česme, a u bezvodnijim krajevima čatrnje, u L. je također imao svoju zadužbinu, u kamenu isklesano korito za pojenje konja, a najčešće je podizao javne

kupaonice i to uvijek isti građevinski model, kupola s gromobranom i limenim krovom, kotlovnica pod zemljom, uski izdignuti prozori, mliječna stakla i obavezno dvoja vanjskih vrata, "jer ne valja na jedna ući prljav, a izaći opran". Te su zadužbine dokaz gdje je sve boravio i dobro zaradio; u jednoj se desio gnusan zločin, ali to samo po sebi ne govori ništa.

Svoja politička uvjerenja Vlaho Gučetić nije isticao, više je imao razumijevanja za tuđa i lakše ih je umio objasniti, prihvaćao je svačije argumente ne zato što je bio povodljiv, nego stoga što su mu svi bili jednako uvjerljivi, a sam nije odstupao "od demokratskih načela", to mu bijaše nešto kao zaštitni znak i princip.

U poslijeratnom dobu bio je pošteđen ma i prigovora, neke veće stečevine nije imao, no i to što je uštedio i pokoju vredniju stvar povremeno prodao, doteklo mu je taman da dvije kćeri izvede na put: mlađa je završila medicinu, specijalizirala je oftalmologiju, dok je starija bila umjetnička duša, ogledala se u više grana da bi se na kraju opredijelila za kazalište, ostvarila je nekoliko lijepih i hvaljenih epizoda, udala se za jednog mladog pukovnika, Crnogorca, posvetila se kući i obitelji, izrodila mu dvoje djece i posve nestala iz kazališnog života, da bi jedan njezin pokušaj vraćanja sceni bio potpuno promašen.

Vlahova žena Anka bila je vesela, nasmijana, rasipnica radosti, živo se unosila u sve, to je od onih osoba što na lijep način slušaju drugog, umiju sudjelovati u razgovorima, a nisu nametljive kad ističu nešto svoje; ona je uvijek imala u kredencu svih vrsta kolača s orasima, najčešće kiflica koje bi iznosila uz kavu.

Prijateljstvo Stjepana K. s Vlahom Gučetićem, dugo kojih dvadeset i više godina, bilo je oduvijek pouzdano, zbližili su se odmah, planirano je kumstvo između njihovih familija, ali do njega nije došlo, to će se kasnije spominjati mnogo puta, no još su polagali nade u djecu i unuke. I mada su se i ranije rijetko viđali, nikad još nisu smetnuli s uma da jedan drugom čestitaju, ma gdje bili zatečeni, Božić, Novu godinu i Uskrs, a kad god bi se našli kao da je njihovo prijateljstvo nanovo

počinjalo.

SUSRET. Punih pola sata prije ugovorenog sastanka, na prijemnom odjelu Infektivne klinike, Stjepan K. čekao je liječnika, sjedeći na klupi u hodniku, ali malo pomalo pacijenti su ga potisnuli s nje, pa je ustao gledajući ih kako se pribijaju tijelo uz tijelo. Da, doista, svatko od nas donosi dugačku povijest svoje bolesti i svatko je spreman povjeriti se drugomu - to i nije samo olakšica, ili potreba za jadanjem, nego istinski pripovjedački nagon. Svaki je bolesnik romanopisac koji preuveličava svoje boli, i u svakom ispovijedanju upotpuni ponešto, a njegovo oboljenje postaje sve teže, stoga i zapodijeva razgovor da bi na kraju sa slašću pljuckao po životu i njegovoj kratkoći, da bi gnjev sručio na krhkost tijela i bijedu organizma, i, naposljetku, diveći se spominjao smrt kao izbaviteljicu.

Stjepan je zapalio cigaretu, a prije vremena ju je ispljunuo s gađenjem. Smrad lošeg duhana. Pozvan je da uđe, pa je zgnječio opušak, čak ga je gnječio više nego je potrebno, kao da je htio još malo sabrati se i savladati uzbuđenje. Kad je ušao u sobu, pojačalo se lupanje srca, pa mu se činilo da ga i liječnik čuje, dok mirno na stolu lista nalaze, natmuren, kao da će izreći tešku vijest. Stjepan je promatrao čudno srezane i mesnate usne, vlažne do punog sjaja, velike i nadošle očne kapke, isto mesnate, kao natečene, a prve je riječi izgovorio tiho, odmjereno, glasom koji je ulijevao povjerenje. Tek tada se Stjepan smirio.

Sam liječnik uživao je u svom načinu govora kao poznavalac tajni te i tako banalne bolesti, neugodne samo kad se zapusti. Iznio je oprezno da Rosi nije bolje i da u posljednjih nekoliko dana nailaze ponoćne pogoršice. Trbuh se nadima, stavljaju joj ledene obloge. Prošlu noć kirurg je bdio na odjelu. Sutrašnji snimak pobliže će nam objasniti njezino stanje, prije svega hoće li morati pod nož. Samo u slučaju da dođe do perforacije. Ona ima teškoća s mokrenjem, pa zatvor. Ni klistiranje ne pomaže, a druga sredstva za čišćenje nisu preporučljiva na

takav trbuh. Nju je bolest pogodila, čini se da nema ni volje za liječenjem, klonula je prerano, ako dođe do oporavka bit će to prinudno. Kod nas uvijek postoje tri sloja bolesnika, oni što kude doktore i bolnicu, a privrženi su i poslušni, otimaju se za uru liječenja duže; oni koji su zahvalni i vjeruju u povoljan ishod, čak i kad je bolest bezazlena i stalno misle da su na teretu i trošku, a tek oni koji ne mare ni za što, podnose bol, niti nam pomažu niti odmažu, oni su odsutni duhom, tijelo im je već svedeno na ništa. Rosa je od tih. Donesena je na kliniku iscrpljena, a nije se oporavila. Čini se da ne bi voljela da se oporavi. Ona je savladana malodušnošću.

- Može li se desiti ono najgore, doktore? - upitao je Stjepan gotovo bojažljivo, iščekujući točan odgovor ili barem takav da bi se znao ravnati i pripremiti, već mu se iz razgovora činilo da se i od njega skriva potpuni uvid u Rosinu bolest.

- Može! I meni i tebi! I najzdravijem, a ne njoj! - tu se osmjehnuo i ublažio osoran odgovor, pa je samo lagano dodao; spustivši glas: - Svi se nadamo da neće!

Potom je tražio da mu Stjepan K. navede razloge takvog njezina duševnog stanja i bijega što ga ni ona sama nije umjela objasniti. Jer netko bježi od sirotinje, ali od izobilja nitko, ne barem u Hercegovini. A mi smo slabi tumači tih potreba da se izađe i probije neka unutarnja i nejasna opna. Teško je i naporno odrediti sebi mjesto. Stjepan je taj koji je održavao ljubav i harmoniju, a ona je uvijek vladala u njegovu domu. Sad je ispovijedao pred nepoznatim čovjekom sretne i lijepe trenutke, dirljivo i po samog liječnika koji ga je slušao s pažnjom i želio da to potraje kao da se i sam obnavljao u tom Stjepanovu minulom životu, kao da je tračak tuđe sreće pao na nj.

- Onda se to može nazvati nesrećom, a sve što je čovjek stvarao i izgrađivao potpunim krahom - tako je liječnik nastavio tijek Stjepanove priče, udaljio se od medicine i trbušnog tifusa i stupio u otvorenu jadikovku nad ljubavlju i srećom. Potom je prešao na sebe i svoje porodične tragedije što ih je njegova loza vukla još od selidbe pod

Čarnojevićem.

Razgovor je potrajao, zbliženje nije izostalo, iskreno se pristupilo pa je na kraju liječnik još jednom izložio stanje bolesnice i opet iskazao nadu u skoro ozdravljenje.

- Nadaćemo se svi. Kod kuće, kod Krista - rekao je Stjepan K. i ustao sa stolice uzdahnuvši duboko.

Još je ugovoreno da se Stjepan sutradan ispred zgrade klinike vidi s Rosom, prije njezina rendgenskog pregleda.

MRAK. Stjepan K. je tumarao šljunkovitom stazom, a bijaše već prohladno. Rana zima bahato je pristizala i sve se nekamo povlačilo, pod neki svoj guber. Još je samo medicinska sestra, njegova prijateljica, hodala u krugu bolnice, trčkarala razodjevena više od ostalih, noseći epruvete s krvlju, mokraćom ili izmetom, uvijek zanosna u njihanju bokova, vesela i u potrazi za kakvim vedrim i ponajprije erotičnim doživljajem. Kad god bi se primaknula bolesničkom krevetu na kojemu je ležao muškarac, mladić ili postariji svejedno, teško bolestan ili već oporavljen, ona bi se tako nadnijela nad njim da se činilo kako će njezine dojke svaki čas nahrupiti ispod te odore i kao mlijeko puti zadojiti gladnog stvora na postelji. Ali, i dojke se bijahu stisnule jedna uz drugu, nerazdvojne sestrice, kao što su mnoga bića ostajala priljubljena silom vanjskih događaja, praćena zvonima, da bi se tako udovoljilo požudama, jer svaki je časak, ma koliko puhalo i studen se uvlačila u kosti, pogodan za blud i sparivanje. Nakon svakog razvrata pojavljuju se sablasti prognane s nekih svjetlećih mjesta. One nastupaju kao loša pretkazanja.

S jednom od tih prikaza susreo se Stjepan K.; bila je uvijena u karirani šal, s kapom na glavi i malom naušnicom u uhu, ogrnuta grubim bolničkim mantilom. Ta je pojava izronila iz pomrčine i šmugnula pokraj samog spomenika u parku. Za nekog bi to bila sjena ili kakva skitnica, ali u ovoj vrsti pripovijedanja kada se opisuje stanje duševnog uznemirenja Stjepana K., bio je to tegoban prizor, možda

slika noćnog posjetitelja, ili, u najmanju ruku, simbol nekih zlih sila, naopakih, nečistih. Sve je u isti mah moglo biti stvarno i pričin. U jednoj knjizi pripovjedačeva uzora čovjek se pred takvom pojavom pita je li to netko došao po njega, po njegovu dušu? Domalo bi tu prikazu nazvao đavlom, ali zar Revolucija nije počistila praznovjerice i vračanja. Kakav đavo! Pa ipak, Stjepan se prvi oglasio i dobacio:

- Hvaljen Isus!

Učinio je to za svaki slučaj. Jer ako je đavo, onda će na spomen Isusa Krista odskakutati u neki svoj podzemni kutak.

Stjepan je, s klupe u parku, pratio kako trnu posljednja sobna svjetla, ostale su još mutne svjetiljke samo u ponekom prozoru na cijelom odjelu. Podrhtavao je od hladnoće, već i prozebao, ali ona je utvara ponovno izronila, nije se uplašila Krista, štoviše, glasnula se sablasno, promuklo rekavši Stjepanu da ga uhodi i žali što i prije nije došlo do razgovora. Sve u svemu, neznanac je radostan što je došlo do susreta. Izustio je nekoliko proročkih riječi kako ova godina nije ni jednostavna ni prijestupna, već krajnja. A kako gledaš na sve ovo, na današnjicu? prsnuo je u prigušen i bolestan smijeh.

Stjepan K. se obrecnuo, a to ne bijaše njegov način ophođenja. Ne gledam nigdje, zaronio sam glavu u pijesak vlastite boli. Ne pratim hod povijesti. Za ono što me snalazi ne okrivljujem nikoga. Ako mi je suđeno da propadnem, širim ruke razumno, osmjehujem se blago na dolazeće događaje. Iznosim ovdje u park svoju skrhanost, ovdje šutim i pratim ono što je iznad mene. Dakle, nije mi do razgovora. Možda će me baš ovdje, u ovom času sustići najgora vijest.

Neznanac je bio obradovan, gušio se radosno. Rekao je da njegovo glavno priznanje slijedi na kraju. Sad mu je glas bio molećiv, tražio je da ga Stjepan K. prihvati, jer on je bijednik, mučen mnogim prošlim zločama. On je čovjek koji ima svoju biografiju, dosad nigdje zabilježenu, stoga i želi ispovijest. A tko će ga saslušati? Samo onaj tko je okusio patnju, njegovu životnu suputnicu.

Još kao šesnaestogodišnjak zaposlio se u ciglani Đorđa Davinića,

trgovca iz Požarevca. Tu je zahtijevao povišicu nadnice i bolju radnu opremu. Praćen je u to vrijeme mnogim optužbama, kako se sve dječaka može ocrniti. Podmetanjem mnogih nastranih svojstava. Postao bi usamljenik da ga nije sklonost povukla na drugu stranu, prema zajedničkom životu u velikim kasarnama, pa je rano stupio u vojsku i mlad započeo vojničku karijeru stigavši do konjičkog majora. Služio je u Šumadijskom konjičkom puku I. poziva, a 1915. godine komandirao 4. eskadronom. Ciglanu u kojoj je radio kao dječak sravnio je sa zemljom, iako ju je branila deveta haubička baterija. Ranjen je gelerom i primljen u Srpsko-englesku poljsku bolnicu. Svi se moraju sjećati da je u mrkloj noći izazovu bugarskih komita viknuo: "Mi smo Srbi." To još nije zapisano, a moralo bi u povijest.

Sjeda na klupu, pribija se uz Stjepana, grbi se polako i sav skuplja, pridiže noge, a rukama obuhvaća koljena, naslanja oštru bradu na njih. U tmini se oblikuje gotovo savršenim potezom obris njegova orlovskog nosa, to su omršavjeli, upali obrazi, podatak isposništva, tek jedna podloga nekadašnjeg zdravlja. Stjepan opaža da je u papučama i bolničkoj pidžami. On sve više podvija noge i grči se ispod kaputa, sam priznaje da je odbjegli bolesnik svjestan svog stanja i da je odjel F za njega mora, nadnaravna točka u kojoj se sukobljava s metodama liječenja, prostor ugašenih, a on je osjetljiv na sve što iščezava. Najednom je zagrlio Stjepana; tako se opraštao od njega. Razgovarao si s Mrakom. Dok nestajem u tmini rečeno je ovako: svi se moraju sjećati konjičkog majora Mraka. Smrt je počasni građanin u našoj domovini, u sveukupnoj prirodi. Tu je misao izustio već na odlasku. Želio je da se ponovno susretnu, možda negdje u srcu skladišta, u šipražju blizu nedovršene crkve. Jer što bi čovjek bez prisnosti s nekim, makar i nepoznatim. Uvijek imamo o čemu govoriti. Uvijek možemo izjaviti sućut. Nitko ne treba ostati usamljen. Nama je dana velika i neograničena moć da se zbližavamo i rukujemo. Put nam obasjavaju svjetleći hici. Koristimo stoga svaki čas za ljudski podvig prijateljstva.

Udaljavao se govoreći sve glasnije, a posvuda uokolo otkidalo se

lišće kestena i prskale neke čahure same po sebi, s jednom ili više pukotina, ali one su samo zaštitnice zametaka, žrtve surovih ćudi prirode-nasrtljivice, majke koje umiru poradi plodova. Visoko u granama šumjele su prve kišne kapi uz čitav niz nevidljivih pokreta, blagog kršenja, jer svaki je trenutak uzbudljiv pa i ovaj, sasvim iza leđa Stamenkovog srpskog vojnika s fišeklijama i žilama koje su nabrekle.

Okužena stvarnost čvrsto stoji na tome da će sutrašnja večer ovdje u parku biti vedra i da će se naglo, kao ispušten dah, nad samim šiljastim vrhovima drveća, podignuti pun mjesec i pratiti posramljenog stvora kako odmiče prema svetosavskim ruševinama, izmučen tajnovitom pojavom neznanca kao vlastitom duševnom slikom. Bliskost smrti već je promočena jesenskom vlagom nakupljenom posvuda, prenesenom iz prirode, iz vanjskih oblika ravno u stvarnost naših kostiju, ovdje na pragu truleži.

Možda je tramvaj broj 10 njemu zvonio dok je odmicao nizbrdicom. Stjepan je osjetio muku, pravu bol. Teško se pridigao i krenuo za neznancem, ali on je psećim skokovima odskakutao prema šinama i šmugnuo preko tramvajskog stajališta u mrak. Bože, taj je stvor obećao da će se vratiti kao spasitelj.

Malo kasnije Stjepan je ušao u osvijetljeni tramvaj i vozio se do posljednje postaje. Ondje se zadržao i u malom bifeu popio kuhanu rakiju. A potom se ponovno vratio na isto mjesto, u park. I s hladne klupe promatrao u mrak utonulu zgradu Infektivne klinike.

VIĐENJE. Stjepan K. ušao je na kapiju dok je bolničarka odmicala ispred njega, nudeći svaki svoj dio za požudu. Ni u mladim tijelima ne uzavre ništa novo, svako je ushićenje naslijeđeno. I sve što je ljubavno viđeno je već. Ona ga je ostavila na betonskoj stazi ispred vanjskih vrata odjela, tu gdje se svaki čas slegne tresak gvožđurije, zlokobno se oglasi zveket kuhinjskog pribora, limenih kanti s čajem i kompotom od šljiva. Bolničarka ni sama nije znala kad će bolesnica biti spremna. Ostalo mu je da sve prati kao nadglednik zbivanja, škripe, svakog udarca i šuma,

prohladnog jutra u kojem su medicinske sestre trčkarale tamo-amo.

Ništa više nije teklo sporo, poneka prirodna pojava ubrza život, kiša primjerice, i to samo u prvom naletu. Puhnulo je prilično nisko stružući samu površinu. Hrpa papira, lakih otpadaka i prljavštine prenesena je do same žice, što znači da je udario sjeverac, moguće je da prođe dan bez padalina. No sve gatke i naša opažanja priroda za čas opovrgne i preokrene. Ne zato što je lažljivica, već je uistinu pobornik promjena na zemlji.

Tamo su dalje platane žestoko šumjele naglašavajući to, bile su, tako poredane, neka vrsta zaštitne ograde, granica između dva svijeta ili samo dva stvorenja: jedno je u hodu dok drugo leži, zajedničko im je okuženje, pa ipak je samo netko po prirodi stvari kliconoša.

Gore su divljakuše klizile u jatu, povremeno se otkidalo kričanje sve dok se strijela njihova leta nije izgubila. I po drugim i udaljenim obroncima prosipat će se njihova objava promjene mjesta, potrebe za tim, a posvuda će biti vjesnici dolaska hladnoće i ciče zime, ledenih ukrasa, mnogih zamrznutih cijevi, zbliženja tice i mačke.

Pomalo je Stjepan bio izmučen uglavnom nesanicama. Teška je postelja na kojoj si davljen noću. Jutro sviće s tegobama u glavi i čeonim dupljama, također i niz vratne žile. Neki šum istječe iz ušiju. Pa ipak je Stjepan bio spokojniji nego dosad. Kao da su ga i uzbuđenja već iznurila. Bio se privikao, čovjek je krhak, samo ustrepti i presahne. Misli su možda malo trajnije. Ni sad ga nisu ostavljale. No, kad god bi tresnula glomazna kabina starog lifta, uzbuđenje bi se javilo. Ono nabuja, rasprsne se, jer je u obliku mjehurića.

Hodao je lagano, udaljavajući se betonskom pločom sve do niskih vrata na pročelju zgrade, tu su bolesnici uvođeni kao u kakvu komoru, vraćao se opet bliže ulazu i tu stajao osluškujući mnoštvo glasova na stubištu. Ono maloprijašnje vrijeme, uzbuna vjetra u krugu klinike, bijaše se smirilo, ne sasvim naglo, još su prethodni znaci nastojali da se vrate, ali bez daha, prostrujali bi jednostavno i slegli se kao kad stroj na radilištu prostenje, a nije u stanju dokončati radni dan. Na suh i vlažan

beton prosule su se prve kapi i poredale u razmacima, pa stale.

Priroda postupa onako kako ju je pripovjedač pokazao. Oblaci se sniziše, a iz njih probi hladnoća. Pljusak je donekle odgođen, odzvanjala je blizina tramvajske pruge i jeka sirene, tvornička je pauza negdje. Stjepan se sklonio unutra, počela je ujednačena hladnoća, svakako prijevremena zima, barem ovdje, nadolazi onaj evropski val bljuzgavica, dok se u južnim krajevima zemlje postupno razvedrava, dakle vraća se sunčana opojnost kasne jeseni kada se cijeli pojas, granično sa L., u to doba najviše približava Mediteranu.

Na ulazu se pojavio liječnik, pružio je ruku mlohavo i neodređeno, ni pozdrav ni rukovanje, prošao je mimo Stjepana koji ga je upitao o Rosi. Liječnik je zastao na stepenici, neljubazno se osvrnuo rekavši da on još ima bolesnika i da su mu na srcu i oni za koje nitko ne pita, popeo se gore, odmaglio je jednostavno, njegove su potpetice odzvanjale sve do zadnjeg kata gdje se začulo nekoliko ženskih glasova u potpunoj zbrci. Dakle, ništa više od one jučerašnje bliskosti, nije li to znak da se sve udaljava i razdvaja ili je pak za zbliženje moguća samo ona mučna bijela soba s bočicama i ampulama u kojoj je do toga došlo i po svoj prilici, odmah po razlazu, i presahnulo. Stjepan to nije mogao shvatiti, bio je povrijeđen, ali to je grad, mislio je. Cijena koju dobričina plaća svojoj seljačkoj prostodušnosti.

Utoliko su već i ulazna vrata bila zahvaćena kišom, nošena je vjetrom i ubacivana unutra. Pomakao se dublje, lijeva strana zida kao da je gorjela svojevremeno; sad je nizak prozor, zaprljan odavno, s malim oknima, gledao tamo gdje je Stjepan K. često navraćao tijekom dana, tek da olakša iščekivanja, a noću, da zuri u blijedo svjetlo Rosine sobe. Deblo lipe i grane bijahu zasuti kišom, ograda od žice imala je otvor, po svoj prilici nikome nije smetao, niti je tko poduzimao da se zakrpi. To što je mogao vidjeti još dalje, hladno i sivo nebo naleglo na same vrhove platana, svi oni mučni oblici izloženi kiši, sada se sumorno upijalo u njega. Ono sve što se niz strehe stakalo kao da se u nj slijevaše. Potpuno doveden do najniže točke, osjećao se kao pas u hodniku. Onda će ga

ovdje prirodno Rosin lik ozariti.

Kroz željeznu rešetku konačno je ugledao Rosu, njezino smršavjelo, ali lijepo lice, ležalo je na nosilima na podu prostranog bolničkog lifta, sišla je ovamo, u sumorni čađavi pejzaž, kao zraka, ne bijaše to ona bolesnička klonulost, već prije počinak umornog stvora. Iskričav vrtlog uskovitlao se i ispunio njezine oči, još se blago osmjehnula pogledavši na Stjepana, izvukla je ruku ispod pokrivača, dodirnula je njegovu nježno, zahvalno. On se konačno bješe smirio.

Dok ju je pomoćno osoblje iznosilo, prišao je i prihvatio kraj nosila, onaj s uzglavljem. Još u hodniku izmijenjali su pokoju riječ, ona tiho, s prekidima, a on suzdržljivo obuzdavajući emocije i pazeći da je na zamara pitanjima.

Pred vratima je bolničarka raskrilila kišobran nad bolesnicom. Kapalo je svuda po Stjepanu.

On ju je nosio i govorio o nevažnim stvarima kao uvijek u prilikama kad nedostaje prava riječ i kad ti se čini da je malo vremena. A ipak je uspio da ponešto kaže i potuži se na san, da mu se svaka noć odulji i da ga još od njenog odlaska nije pohodio onaj čvrst zlatan san.

Također se pohvalio pažnjom Vlaha Gučetića i njegove familije, jedino će im se moći odužiti Rosinim ozdravljenjem. Tako mu se čini da je već danima kao osuđenik u toj sobi. Onda je, na kratkoj udaljenosti od jedne zgrade do druge, uvedena i nada u obnavljanje svega i u sretniji period u godinama zrelosti, bolju pripravu za starenje i život na imanju, povratak rodnom domu, konačnu utvrdu stare izreke da je kućni prag kao planina, teško ga je prekoračiti i u odlasku i pri vraćanju. Čovjek misli na spas i tamo negdje u velikim gradovima, što i mi da zaostanemo kad smo nevidljivim duševnim temeljima povezani u istu povijest spasa.

Stjepan je dočekao i kraj pregleda, premda se bijaše oduljio, to ga je brinulo, nestrpljivo je hodao ili pak samo stajao zureći kroz prozor pri dnu portika, u neprestano slijevanje i smeće, tamo je bio sav bolnički otpad, mokar i sumoran. Opet je prestala kiša, ali je vjetar otkidao kapi,

one bi neugodno i hladno odzvonile, pogotovu kad bi zasule vrat ili skliznule niz kožu koja već imaše svoju ustaljenu toplinu.

Stjepan je dopratio nosila s Rosom do vrata. Sad više nisu razgovarali, i jedno i drugo slušali su bolničarku, Rosa umorno, a Stjepan napregnuto. Ona je držala rastvoren kišobran iako nije padalo. Bila je vesela što je sve tako kako je. Govorila je oduševljeno kao uvježbana u tome. Sve je bolje nego što se očekivalo. Kao da je razmicanje i tanjenje bolešću načetih crijeva stalo. Smirivanje je došlo naglo. To će sve ojačati i biti čvršće nego prije. Srastanje je vidljivo. Mada je njeno tumačenje bolesti priprosto, ipak je hrabrilo. Ona je stezala Stjepanovu ruku, svoje je prste promakla kroz njegove kao da su ljubavnici u hodu ili bliska stvorenja u nekoj pratnji. A to je bio znak da Stjepan ostane spokojan. Već za tjedan dana moći će posjećivati Rosu, u tome su se složili svi na odjelu. Moći će joj donositi ponešto za jelo, kiselo mlijeko, keks, kompote itd. Pa onda i štampu i štogod lagano i ugodno za čitanje. U tome su stigli na odjel XIII.

Rosa ga je na rastanku gledala, oči su joj bile bistre, premda pospane. Blaga i lijepa unesena je na hodnik također sumoran. Širio se neugodan i jak vonj. On ju je pratio pogledom duž hodnika sve do njezine sobe. Bio je zapahnut otuda nekom vrstom bljutave topline, puštene samo toliko koliko su vrata bila odškrinuta.

Pošto se oprostio i s bolničkim osobljem, Stjepan K. je lako sišao niza stube. Već na kapiji bio je ugodno iznenađen, tamo ga je dočekao Vlaho Gučetić.

- Ti jutros ode bez kišobrana - rekao je.

Njemu je Stjepan javio dobru vijest o Rosinoj poboljšici. Hodali su i umakli sljedećem pljusku, a lijepo i prijateljski, u boljem raspoloženju nego ijednom dosad, objedovali u *Manježu*. U stvari veoma veselo. U razgovoru je bilo hvale, ali i nostalgije za južnom klimom, plavetnilom i godišnjim dobima koja se tamo ne smjenjuju nikad naglo i oštro, nego se prirodno pretaču, popustljivo pred neminovnošću, diveći se jedno drugom.

Kad god se govori o našem krasnom jugu, onda to nisu oni izlišni razgovori o vremenu, niti dođu kao razbibriga, to je rijetka obdarenost i istinski potez da je čovjek u stanju sliti se s prirodom. Tamo je i smrt "srebrni pogled života".

SMRT. Vrata na Stjepanovoj sobi odškrinula su se kao da ih je vjetar-uhoda malo pomaknuo, tek da prostruji svjež zrak. Stjepan se lako budio, pridigao je glavu s jastuka i zagledao se u mrak. Potom je dugme prekidača prilično zvučno škljocnulo, a svjetlo, ma koliko slabo, unijelo je nešto zlokobno u tome ponoćnom obasjanju. Kad je na vratima ugledao ogrnutu i skrušenu Anku s rupčićem na ustima, sve mu je već bilo jasno i odmah rečeno. Trebalo je čvrstoće da ustane i obuče se. A ipak je to obavio u tišini, oteo mu se samo dubok uzdah i stresao se od hladnoće. Iz kuhinje je doprlo struganje stolica i škripa o popločani pod. Vlaho je sjedio za stolom i pušio. Tarno je i ljeti studeno u ovo doba noći.

- Koji je to sat? - upitao je Stjepan.

- Pasala je ponoć - rekao je Vlaho i natočio rakiju u čašice toliko da se zagriju, a popili su ih i više.

- Eto, svršeno je i to, baš sad kad smo se malo ponadali - rekao je Stjepan.

Anka je ložila vatru, u tišini je pucketalo kršenje jelovih daščica za potpalu. Drva su bila suha i lako su primila. Stjepan je otišao do predsoblja i telefonirao bolnici, saslušao je sve, pa se vratio i sjeo za kuhinjski stol, tu je prenio ono što mu je rečeno, a tek će ujutro znati nešto pobliže.

- Ono što treba već znam - rekao je Stjepan. - No, kad je smrt u pitanju, čovjek o njoj ne zna nikad dovoljno. A čini se da i ona voli da se priča kako je i na koji način došla.

Anka je prigotovila kavu, kuhinja je lijepo zamirisala. Razgovaralo se tiho, mirno i o svemu obično. Posjedili su možda sat-dva, Anka s rukama u krilu, njezina osobina da uvijek iskreno sudjeluje i sad ju je

krasila. Stjepanovo lice bilo je blijedo, a slaba svjetiljka i bjelina pločica odražavahu se na nj u mutnom sjaju. Opet su otišli svatko na svoju postelju. Stjepana je pohodio samo drijemež, ali san nikako. Razdanjivanje se oteglo i kasno je došlo, tmina se neodlučno povlačila, možda neodlučnije nego što je vidjelo prodiralo unutra. Samo je oštro i zvučno kiša zasipala prozorska okna.

POGLAVLJE TRINAESTO

RASTANAK. Stjepan K. stigao je u L. popodnevnim vlakom.

Večernja zvona dopratila su svijet, svatko je izašao kako se i zatekao, samo su ženska čeljad bila u crnini.

Stjepan se pojavio gologlav i već shrvan bolom i umorom, rukovao se kako to udovac čini, ponosan što odolijeva da ne brizne u plač, premda ga je sve poticalo na to, ali on je znao da muževljeve suze nisu dobar znak.

- Učestvujem u bolu.
- Ostatku nazdravlje.
- Falaj Bogu.
- Moje saučešće.
- Štobogda.
- Iskrena sućut.

To se slijevaše u mrmljanje na peronu. Kao roj sve samih potištenih glasova.

Sunce bijaše presječeno na zapadnom gorskom lancu, još je jedna njegova polovica plamtjela na samom vrhu brda kao prvomajska vatra, klizila je polako, plemenito metalna, sišla prodirući dalje u podzemni svijet. Moramo shvatiti da je sve što postoji obasjano, dolje i gore, pa prema tome i ovdašnji Rosin vječni san.

Njezin lijes iznesen je iz furgona i na rukama nošen, mora prenoćiti

na astalu u blagovaonici; već je ispražnjena, a stvari natrpane u velikoj kamari - kao što znamo i u njoj je bilo poprilično zbivanja i dobar dio života ondje je protekao.

Pogledajmo sad, vratimo se malo unatrag, svako je biće donijelo na svijet nešto gotovo apostolski življeno, ako je isključeno iz zajednice to je stoga što je predstavljalo nerazmrsivu zagonetku. A biće se mora, i na više stranica no ih je ovdje, odgonetati polako, u čudu, vidjet ćete da je stvoreno stoga što vrijedi. O svemu se može govoriti još iskrenije, jer pripovijedanje jest neka vrst ispovijesti, a to nas oplemenjuje i čini nas boljima, čak i kad govorimo o onomu što je sklono propasti.

Drvene klupe postavljene su s obje strane lijesa, jer kako bi se inače bdjelo i gdje bi se, uz mezu i rakiju, raspravljalo o smrti i ojađenom položaju onih što ostaju, kako bi se inače obavljale pripreme za ukop.

Bilo je doduše i nad Rosinim lijesom onog ženskog cjepidlačenja i prigovora kako je pokojnica opremljena, još su joj uredili kosu i podrezali nokte, ruke postavili na prsa, unakrst i koso, desnu preko lijeve, a dvije tanke voštane svijeće prekrižili preko ruku, iznijeli su novi pokrov s kukuljicom za glavu, klečeći su obavljali neke od priprava za tamo, jer ni pokrov ne smije biti zašiven ni učvršćen toliko da stisne pokojnika, kako bi se onda i kuda uskrslo, a obećano nam je i od Boga zajamčeno.

Podučeni smo ovdje da je i smrt dio dobrote, kako se samo dugo upoznaje i sporo zbližava sa živim bićima, dohodi onda kad je dovoljno poštenih stvari učinjeno; izjednačuje te sa svim onim za čim si tako čeznuo. Pogledaj kako se sve miče i požuruje da se iskupi. Samo se tanjevina izruguje smrti i njezinu djelu, a velike je ljude i epohe u svoju građevinu unijela, pa ipak im ona velikodušno uzvraća i pušta tankolozoviće da požive dugo, napate se bèli, i za svaku rugu pokaju. Dakle, svi koji su sjedili i stajali naizmjence, prišli do pokojnice i cjelivali je, ostali su na fotografijama Luke Meštrevića.

M. prilazi i misli na ukop. Konačno odvajanje od majke. Spojeni smo ipak nekom ljubavlju. Rastanak nije zanavijek, ali je ozbiljan.

Groblje je opisano ranije i u mnogim poglavljima doticano. Sad valja, dok je ovako lijepo i sunčano, izaći u vinogorje, odozgo pogledavati i uvijek prije zalaska strčati nizbrdicom do grobljanske ograde. Kako se samo ta strmina naglo slije s ravnim zemljištem, s koliko je pameti i bistrine stvaran svijet. Kako smo sretni što se možemo udaljiti i od vinorodnog kraja i zaspati u hladovini guste krošnje hrasta. Dok posve blizu, iza međe, reve naše magare.

Gore smo, visoko. M. lomi rukama pogaču, a Stjepan rasprostire tain na zemlju. Načinjemo grudu sira, rasplećemo cijelac iz tice-pletenice, škripavac pod zubima, preteklo je svega od sahrane, mesa će se imati za čitavu sedmicu, goveče je priklano čim je stigla depeša i dobro je poteglo na vagi.

Zalijevamo zalogaje vinom, a sve zaslađujemo suhim smokvama, kolačima i patišpanjem.

Mirno, uz bogatstvo vanjskog svijeta, gledamo dolje na Rosin grob.

Magare se već iznjakalo, smiruje se, reklo je svoje, zapravo je spremno za strpljivost i slušanje. Ono je spasitelj u povijesti muke, zaduženo za tegljenje svih naših prekomjernih zaduženja i zanovijetanja. Ako se jednom imenuje hercegovački Obnovitelj, magare se ne bi smjelo zaobići.

Mora se isto govoriti i o smokvi, vinovoj lozi i drugim obdarenostima našeg stvorenog čuda, južnog krajolika što ulijeće kao munjevit pejzaž u potpuno vladanje prostorom, stoga su mnogi opisi tako istaknuti, ne kao prikazi prirode već savršenog tvoračkog djela onoga koji je u letu zastao s viskom u ruci i u jednom dahu ostvario podvig graditeljstva. L. je u tom krugu što ga je visak opisao, budući da je sve u gibanju ostvareno. Ako smo štogod do sad postigli, onda je to učinjeno s divljenjem.

Stjepan K. bilježi datum kućevne propasti. Dom je ispražnjen. Dok je još pokojnica ležala na stolu u blagovaonici, činilo se da nije sve do kraja privedeno. Na stranu nada, isto i težnja za "trostrukim zaručničkim prstenom vječnosti" (opus tripartitum), ali što nam sada

valja činiti za opstanak?

JEDANAESTI ČLANAK SIMBOLA VJERE. Mnogo je poslova pred nama. Valja nam isprašiti ćilime, pretresti slamarice, tkati velence na stativama, pošiti janjilo, ozidati međe, iznijeti gnojivo na dolinu, okrečiti stabla, nakalemiti voćke, ostrugati bačve, okalajisati kotlove, dovući japiju, prekriti krmedare, pobosti pritke da se uspužu mahune, goniti krave da se vode, koze da teku, škopiti krmače, izoštriti raonike, klepati sjekire, kupiti belegiju u Trebinju, omlatiti orahe, čuvati da stoka ne pohara tuđe doline, izbit će svađa, vabiti pčele iz košnica, rrr, rrrrr, utrljati česan dok se soli pršut, uzdati se da će predvečer puhnuti malo vjetra tek da se razvije pšenica na guvnu, koristiti žuto ulje za zimsko prskanje vinograda u vrijeme mirovanja vegetacije, čuvati marasku od smeđe pljesni, uništavati "zeleni prilipak" na smokvama dok su još zimski dani lijepi, također i ljetnu treću generaciju medića, uzgajati samooplodne sorte bajama, nadolijevati stara vina mjesečno jednom dotle da i vranj bude sav mokar, naposljetku obići voćnjake koji se protežu u lancu južno od L., a na zapadnoj strani, tamo gdje su stepenasti podzidi, promatrati mladice i izdanke, pa izboje na deblima i otklanjati sve što nije za popunu krošnje, istovremeno podučavati se na mediteranskim simbolima, mnoga od značenja prisvojiti, nešto je tu i slika brojne djece i obnavljanja, porodičnog ponajprije, a i duševnog, te povrh svega nadati se u jedanaesti članak simbola vjere koji kaže: *čekam uskrsnuće mrtvih*. To će se obistiniti kada bude kraj vidljivom svijetu. Eto što nam valja činiti za opstanak.

JAMSTVO

Jamčim za vjerodostojnost knjige i šaljem vijest prijateljima da je završena. Raspoznajni znak je pozdrav mojom rukom.

Tako ja pišem.

RJEČNIK MANJE POZNATIH RIJEČI I IZRAZA

aber - haber, glas, vijest; poruka
abusus - zlouporaba, varanje
adet - običaj iz narodnog života, navika; običajno pravo koje proizlazi iz učenja u Kur'anu
ajet - stih, izreka iz Kur'ana
akatist - *pravosl.* (*grč.* akathistos) pohvalna pjesma
akča - srebrnjak; sitan turski novac
alba - *kat.* misna svećenička košulja
amikt - *kat.* dio obrednog svećeničkog ruha
amvon - kružno uzvišenje ispred oltara u pravosl. crkvi
antifona - u kršćanskoj liturgiji pripjev koji od pjevača preuzima zbor i pjeva između pojedinih stihova psalma
apsolucija - *teol.* oslobađanje krivnje ili grijeha; odrješenje
astal - stol
atula - greda na kojoj počiva krovna konstrukcija
avetati - govoriti koještarije, buncati, bulazniti

badanj - drvena kaca
baglama - šarka

bajun - kovčeg za ruho
bakalnica - trgovina namirnicama
barilo/burilo - zatvorena drvena posuda za vodu
basamak - drvena stuba unutar kuće
basamake - stubište
beleđija - brus, kamen za oštrenje noževa
berićet - dobar urod; izobilje; dobar učinak, korist
bersaglier - pripadnik specijalne pješačke jedinice talijanske vojske
besmela - *isl.* formula koja se prevodi: "U ime Alaha, milostivog, samilosnog"; znači blagoslov
bešika - kolijevka
bidž - grašak
bigunac - čabar, vjedro
bikla - *reg.* napitak od mješavine vina i kozjeg mlijeka
bječva - čarapa ili dokoljenica
bovan - komad kamena veličine šake
bovica - vrsta zemlje
bronzin - obično brončani lonac
bujruntija - pismena zapovijed paše
bukara - posuda za piće, najčešće za vino, uobručena, drvena
butum - sav, cijeli; od kraja do kraja
buzarant - homoseksualac; buzurant

cica - čutura
cilicij - haljina od kostrijeti
cima - vriježa, lišće krumpira, luka i dr. povrća
cingulum - *kat.* pojas uz svećeničku odjeću
cklo - staklo

čagalj - vrsta divljeg psa; šakal
čakšire - dio muške nošnje, hlače od domaće valjane vune, široke u

gornjem dijelu, uske od koljena do gležnja (preko tog dijela nose se čarape)
čaktar - zvono koje se veže oko vrata obično ovnu predvodniku
čekmedže - sandučić s ladicom za spremanje novca, drvena kasa
česmina - zimzelena biljka slična hrastu, crnika
česnica - pogača koja se mijesi za Božić, u nju se po običaju stavlja zlatnik ili srebrnjak koji po vjerovanju donosi sreću onome koji ga pronađe kad se česnica izlomi
činjenje - izdvajanje žita od trave sijanjem rešetom
čirak - svijećnjak

ćikara - šalica
ćefleisati - uživati, naslađivati se
ćuša - *reg.* njuška

damari - živci
dâva - bacanje krivnje na koga, tužba, pritužba
davijati se - parničiti se na sudu
denjak - roba upakirana u balu; svežanj, zavežljaj, paket
denjati - udostojati se
dernek - sajam, narodni zbor, vašar
devetnica - *kat.* pobožnost koja se obavlja svakodnevno devet dana
dubak - naprava u kojoj dijete stoji i uči hodati
dubòvina - košnica, ulište, nastamba za rojeve pčela napravljena u prirodnom drvu hrasta (duba, cera)

džada - cesta, put, drum
džemat - *isl.* vjerska općina

đevenica - vrsta kobasice; krvavica

egzorta - kratak govor za hrabrenje; propovijed
ename - *isl.* kutijica ili torbica sa zapisom iz Kur'ana koja se nosi na lančiću oko vrata kao hamajlija; enamluk, enam-hamajlija
enđibula - žena koja prati mladu u svatovima; djeveruša
euharistija - *kršć.* molitva zahvalnica; svečani čin kršćanskog kulta i jedan od glavnih sakramenata ustanovljen od samoga Krista za vrijeme njegove posljednje pashalne večere

facelija - jednogodišnja medonosna biljka
faldžija - koji se hvali, hvastavac, hvalisavac
fanjela - džemper
ferman - sultanov ukaz, zapovijed
figurant - radnik kod geometra
fildžan - šalica bez uške, orijentalno ukrašena, za crnu kavu ili čaj
fircik - fircig, spareni kralj i dama u kartaškoj igri šnapsla u adutskoj boji
fišeklija - kožni pojas s pregradcima za nošenje fišeka, naboja, metaka za pušku; vojn. term. u vojskama Kraljevine Srbije i u Jugoslaviji od 1918.
fjok - mašnica
furuna - limena peć

gatnjak - gaćnik, svitnjak; vrpca kojom se vezuju gaće
geta - pleteni dio odjeće za nogu od gležnja do koljena; dokoljenica bez naglavaka
gluak - alatka, mala motika
got - čaša od debljeg stakla, obično za vodu
gotarica - kalež, svečana čaša u kojoj svećenik na misi prinosi žrtveni dar vina
gradi - *reg.* toplomjer
grdelin - češljugar, vrsta ptice, konopljarka; gardelin, grdelac, grdelj
grličanje - posebni blagoslov u obredu na Dan sv. Blaža koji štiti od

bolesti grla
grotulja - vijenac nanizanih oraha, lješnjaka ili suhog voća

habit - *kat.* odjeća redovnika
hair - korist, dobro, sreća
hajvan - stoka, marva
hal - bijeda, zlo, nevolja
hilijazam - *kat.* vjerovanje u tisućgodišnje kraljevstvo Božje koje će početi ponovnim dolaskom Krista; učenje ili stav o milenijskom trajanju ili vrijednosti čega

ibadet - *isl.* stanje prožetosti Alahom, moljenje
ibrik - bakrena posuda uska grla sa zaklopcem
iladž - lijek
iman - *isl.* vjera, religija
inkanat - ovrha; dražba, licitacija
irmos - *pravosl.* vrsta pjesme u bogosluženju

japija - građevno drvo, građa
jazuk - šteta
ječerma - dio narodne nošnje, jelek, prsluk
jejina - sova, sovuljaga, buljina
jektenije - *pravosl.* kratka molitva
jenge - djeveruše

kačkati - gacati po blatu; brčkati se, valjati se
kalafon - biljna smola
kalac - mlada trava
kalež - *crkv.* čaša na stalku, pozlaćena ili posrebrena, upotrebljava se pri služenju mise za euharistijsko vino; posvetnica
kamisiola - *crkv.* vrsta košulje

kanitan - slabunjav
kapecal - vrsta jastuka
karatilo - mala izdužena bačva
karišik - mješavina žita raznih vrsta
kastig - kazna
kašun - drveni sanduk
katavasija - *pravosl.* niz pjesama u pravoslavnoj crkvi koje se pjevaju na jutrenju
kenjčiluk - lakrdijanje, ludovanje, komedijanje
keser - drvodjelački i tesarski ručni alat
kijamet - konac svijeta, posljednji sud; oluja, nevrijeme; nesreća, propast
kiljan - međaš
klada - naslagano snoplje žita
klapaljke - udaraljke
koćeta - vrsta kolijevke; zipka
kolar - *crkv.* ovratnik od bijelog lana koji nosi kler, obavezan uz crnu kleričku košulju
koltra - pokrivač
koludrica - *kat.* redovnica nekih katoličkih crkvenih redova; opatica
komaštre - alke nad ognjištem o kojima visi kotao
kompostište - mjesto gdje leži kompost, gnojivo, mješavina svakovrsnih organskih otpadaka
kondak - *pravosl.* kratka crkvena pjesma u čast sveca
koporan - gornji kaput od domaćeg sukna; vojnička bluza
kostrijet - koža nekih životinja oštre dlake (koze, deve)
kotula - gornja suknja
krkala - konjski izmet, konjska balega; krkalina
krmedar - svinjac
kratež - kubura, kratka puška tradicionalne izrade
krožet - vrsta prsluka
kukrica - sitnija biljka, grm

kuraž - hrabrost
kušin - jastuk
kvarti - sljedovanje

lampas - vrpca u boji, od svile ili čohe, prišivena duž bočnih šavova hlača, obično na generalskim i admiralskim odorama
lastar - mlado lišće vinove loze
lastavica - dio pročelja koji završava u obliku trokuta; zabat
lemljiv - vlažan
lemozina - *crkv.* milodar, milostinja, skuplja se poslije mise kao prilog za crkvu
lencun - plahta
lèto - otvor, vratašca na košnici kuda izlijeću pčele
lijerica - narodno trožičano gudačko glazbalo
livor - *crnog.* revolver, pištolj
lukšija - cijeđ, lug, otopina pepela u vodi koja služi za pranje
lunja - eja, grabljivica sokolovka

ljokač - račvasto drvo kojim se tele odvaja od krave prilikom mužnje

maća - kiša koja s proljeća i ljeti pada dok sunce grije i šteti voćkama i usjevima
majolika - posebnim postupkom pečena i ocakljena glina
mâl - imovina, novac; stoka, blago
mandala - zasun
manistra -đinđuva, perla, šljokica
mast - novo još neprovrelo vino, šira, mošt
maša - lopatica s dugim drškom za vađenje žara i luga iz peći
materice i očići - dani majki i očeva
mauzer - vojnička puška sistema Mauser
mertin - kukuruz

mesovija - *kršć.* post od četrdeset dana pred Uskrs; korizma
mesdžid - *isl.* bogomolja bez minareta
mimbera - *isl.* propovjedaonica u džamiji
misnica - *crkv.* gornji dio odjeće koju nose biskupi i svećenici za vrijeme slavljenja mise
mladičanje - obredno šibanje djece za Božić
mobilj - namještaj
moćnik - posuda u kojoj se pohranjuju moći svetaca, relikvijar
mombardon - *crkv.* vrsta svećeničke odjeće
monstranca - *crkv.* posuda u kojoj se izlažu svete moći; pokaznica, ostenzorij
motika - mjera za površinu zemlje, onoliko koliko jedan kopač može okopati za dana
mrkati - oplođivati, obično ovcu, rjeđe kozu; pariti se
muhanat - osjetljiv
muhur - žig, pečat
munafik - licemjer, smutljivac, sijač nesloge
murtat - izdajica

namaz - *isl.* molitva
naoposlom - kako treba, ispravno
nebilo'roka - tvorenica od "ne bilo uroka"
nimet - *isl.* blagodat, božji dar

oberica - *crkv.* predstojnica samostana
oblizniti se - donijeti na svijet blizance, dvojke
očenje - kalemljenje
odanije - *pravosl.* ispraćanje blagdana; nakon velikih praznika obično se sedam dana pjevaju iste pjesme kao i za sam blagdan
odrina - sjenica po kojoj se penje vinova loza i stvara ljetni hlad; pergola, brajda

omofor - *pravosl.* dio odjeće pravoslavnog svećenika koji se prebacuje preko ramena
otava - jesenja trava

paćna - uredna, čista, vrijedna
pala - lopata za kopanje zemlje
pant - greda, letva za kokošje sjedalo
pantljika - vrpca
parabelum - marka automatskog pištolja velike snage i kalibra
patišpanj - biskvit; pandišpanj, "španjolski kruh"
patena - *kat.* zlatna ili pozlaćena plitica, služi za hostiju
peča - komad
peksijan - nečist čovjek, pokvarenjak, ništarija
pectorale - *kat.* pektoral, križ koji na prsima nose katolički svećenici i misionari
perizoma - *kršć.* tkanina kojom su u prikazu raspeća pokrivene Kristove slabine
pištola - poslanica, pismo
plemka - biljka koja se cijepi, kalemi na drugu biljku
pohasiti se - osiliti se
polijelej - *pravosl.* veliki svijećnjak obješen o strop na sredini crkve
pošivalica - pritka koja služi za "pošivanje" slamnatih krovova
prakaratur - crkvenjak, poslužitelj kojemu je povjerena briga za čistoću, otvaranje crkve, pripravu liturgijske odjeće, zvonjenje i sl.; prakatur
prangija - naprava za pucanje domaće izrade, proizvodi samo prasak (bez hica), mali top, mužar
prenka - obzor
preposit - *kat.* svećenik na čelu kanoničkog zbora; prepozit, prepošt
prga - prženi ječam koji služi kao nadomjestak za kavu
pridika - propovijed
priganica - vrsta uštipka; pokladnica
prikladanj - potpornik na ognjištu

priprata - *pravosl.* predvorje crkve
priškorka - vragolija
protojerej - *pravosl.* viši, prvi među popovima, najstariji jerej
prporište - zemljište posađeno prporcima, rasadnik
pustopašnik - koji je ostavljen na paši bez pastira

rafija - liko; žilav, končast sloj s unutarnje strane kore drveta; služi za povezivanje u voćarstvu
redžeb - *isl.* sedmi mjesec u muslimanskoj godini
rekjat - *isl.* jedan dio molitve, jedan naklon; rekat, rećat
reverenda - *kat.* dugačka svećenička halja; mantija
ripida - *crkv.* ikona sa zrakastim okvirom na dugačkom štapu koja se nosi u litijama pravoslavnog i drugih istočnih kršćanskih obreda
roketa - *kat.* kratka bijela i čipkama urešena košulja koju nose svećenici u bogoslužnim funkcijama izvan mise

sač - peka
sadijevati - slagati u plast, stog (sijeno, slamu, grane)
sahan - bakrena zdjela
saket - torba, vreća, vrećica
sakos - *pravosl.* gornja odežda pravoslavnih episkopa
salnama - godišnji kalendar, godišnjak, ljetopis
saransak - češnjak
sedžda - sastavni dio molitve (namaza), klanjajući pasti ničice i čelom dotaknuti tlo
seiriti - promatrati s uživanjem i veselo
serdžada - mali ćilim
sičijanje - sekiranje
sić - posuda za nošenje vode
sinija - nizak okrugao stol; sofra
sindžir - lanac

skapulati - spasiti se, sačuvati
skinija - posvećeno mjesto, svetište
skopost - snaga, jačina
sofra - okrugli stol za kojim se jede sjedeći na madracima
softa - *isl.* učenik medrese, islamske vjerske škole
sopilo - narodno drveno puhačko glazbalo
stavrofor - *pravosl.* viši svećenik s pravom da oko vrata nosi zlatni križ; nosač križa na crkvenim svečanostima
stihar - *pravosl.* dugačka bijela odežda đakona pri bogosluženju u pravoslavnoj crkvi
stihira - pravosl. crkvena pjesma, pjeva se poslije stihova psalama
stimač - procjenjivač
stramac - slamnjača, madrac

šiš - pržionik za kavu
škrabica - kutija, kovčežić s otvorom za ubacivanje dobrovoljnih priloga
škripar - odmetnik
škudela - vrsta limene posude
štica - daska
štola - *kat.* dio crkvenog ruha, duguljast komad tkanine koju svećenik stavlja oko vrata za vrijeme crkvenih obreda
štriga - vještica
šustikla - kačkani ručni rad, tabletić

tain - obrok, porcija
taklja - pritka kojom se podupire grah ili loza
tance - vrsta duhana
tanjevina - nikogović
tapija - ovjerena isprava o vlasničkom pravu na nekretnine
tarkati - čarkati, poticati vatru, žar, da bi se širile iskre

tavaja - stolnjak
tavulin - stolić
teget - modri plašt
tepeluk - gornji okrugli dio narodne kape ukrašen nacionalnim simbolima
terezina - kola na četiri kotača koja se kreću željezničkim šinama na ručni ili motorni pogon; drezina
terluk - obojak
teskera - pismena isprava, dokument
toz - talog; prah, prašina
trećoredica - *kat.* redovnica Trećeg reda sv. Franje
tropar - najstariji oblik bizantske himnodije; *pravosl.* monostrofna himna u slavu nekog sveca ili za blagdan
trumba - cijev za vodu
tunicela - *kat.* kraća dalmatika kod mise

ulema - *isl.* muslimansko učeno svećenstvo
umnina - pitomina, blaga klima
uninije - tuga, potištenost

v. pluton - vrst pčelinje bolesti
vala - dugačka uska dolina, dubodolina
vavedenje - prikazanje Bogorodice u hramu
velenca - vunena deka, pokrivač od kostrijeti, valinca
vigilija - *kat.* večernja molitva pred neki blagdan; bdjenje
vioka - grančica za kalemljenje
vitica - prsten bez oka, burma, vera
volovod - vodnjača, volovotke, zeljaste biljke, nametnice koje se hvataju za korijen drugih biljaka
vranj - drveni čep za bačvu
vrčmanica - gornja strana opanka od prepletenih uzica ili oputa; sama

takva uzica, oputa

zakontavati - ugađati, zagovarati
zalamanje - rezanje loze
zamaći se - objesiti se
zarakoliti - početi rakoliti; zakokodakati (o kokoši kad hoće snijeti jaje)
zavratati se - omamiti se, opiti se
zej - vrpca
zeman - epoha, vrijeme u velikom odsjeku sa svojim obilježjem, doba
zenđil - bogat
zift - prirodni katran; otrovna naslaga koja se stvara od duhanskog dima u čibuku
zôr - snaga, jakost, sila
zoriti se - junačiti se
zòrli - snažan, silan
zort - strah, trema, strahopoštovanje, respekt

želuda - plod hrasta; žir
žig - 1. znak utisnut u vosak, na papir ili na kožu životinje kao trajan znak 2. *bot.* gornji bradavičasti dio biljke za oprašivanje; stigma

RJEČNIK KRATICA

AFŽ - Antifašistička fronta žena

CK - Centralni komitet

CK BKP - Centralni komitet Bugarske Komunističke partije

FNRJ - Federativna Narodna Republika Jugoslavija

HEPOK - Hercegovački poljoprivredni kombinat

JDŽ - Jugoslavenske državne željeznice

JNOF - Jugoslavenska narodnooslobodilačka fronta

KNOJ - Korpus narodne obrane Jugoslavije

KOS - Kontraobavještajna služba

KP - Komunistička partija

KPJ - Komunistička partija Jugoslavije

MO - Mjesni odbor

MVAC - Milizia volontaria anticomunista; Dobrovoljna antikomunistička milicija

NOF - Narodnooslobodilačka fronta

NOO - Narodnooslobodilački odbor

NOP - Narodnooslobodilački pokret

OKW - Das Oberkommando der Wehrmacht, u Drugom svjetskom ratu Glavni štab njemačke vojske

ONF - Oslobodilački narodni front

SD - Sicherheitsdienst, njemačka služba sigurnosti u Drugom svjetskom ratu

SKOJ - Savez komunističke omladine Jugoslavije

SSSR - Savez Sovjetskih Socijalističkih Republika

UNRRA - United Nations Relief and Rehabilitation Administration,

agencija Ujedinjenih naroda za hitnu pomoć u hrani i drugim osnovnim potrepštinama ugroženim zemljama, te pomoć prognanima, osnovana 1943. godine

URS - Ujedinjeni radnički sindikat

USAOJ - Ujedinjeni savez antifašističke omladine Jugoslavije

Bilješka o piscu

Mirko Kovač rođen je 26. prosinca 1938. u Petrovićima blizu Bileće. Rano je otišao od kuće, s jedinim ciljem da postane pisac, sam se uzdržavao i školovao, mijenjao gimnazije, najčešće zbog sukoba s profesorima, pohađao Akademiju za pozorište i film u Beogradu, odjel dramaturgije, koju nije završio jer je već tada objavio roman *Gubilište*, koji se odmah našao na tapetu "ideoloških glavosječa". Hajka na mladog pisca, optuživanog zbog "mračne slike svijeta", trajala je gotovo godinu dana. Sve češće bježi iz Beograda, ponajviše u Zagreb, gdje je za Jadran-film napisao šest scenarija. Mnogi filmovi nastali prema njegovim scenarijima dobili su domaće i svjetske nagrade; *Lisice* su proglašene jednim od najboljih hrvatskih filmova svih vremena, nagrađivani su i *Okupacija u 26 slika*, *Pad Italije* i dr. Piše i za kazalište: u Kamernom teatru u Sarajevu izvedena je drama *Osipate se polako vaša visosti*, ali je nakon premijere zabranjena, a pisac optužen da je pravio aluzije na tadašnjeg predsjednika Tita. U mostarskome Narodnom pozorištu izvedena je drama *Iskušenje*, također zabranjena. Od televizijskih drama koje je napisao, dvije su izvedene na TV Zagreb, po narudžbi Vlade Gotovca, tada urednika u dramskoj redakciji. U Beogradu objavljuje zbirku pripovijedaka *Rane Luke Meštrevića* - proglašena je najboljom knjigom pripovijedaka te 1971. godine i dobila nagradu *Milovan Glišić*. Dvije godine poslije knjiga biva povučena iz

knjižnica i osuđena kao "crna slika stvarnosti", a pisac proglašen "perjanicom crnog vala", pravca koji je tretiran kao "skretanja u kulturi". Kovač sve više inklinira Zagrebu, ondje radi za film i televiziju te objavljuje romane *Ruganje s dušom* i *Vrata od utrobe*, za koji dobiva niz nagrada, između ostalih, tada uglednu *NIN-ovu nagradu* za najbolji roman godine. Roman izlazi u džepnom izdanju u nakladi od trideset tisuća primjeraka. U drugoj polovini osamdesetih sve se više angažira protiv Miloševićeva režima i srpskog nacionalizma, s Filipom Davidom i istomišljenicima osniva Nezavisne pisce i distancira se od srpskog Udruženja književnika, sudjeluje u osnivanju Beogradskoga kruga te iz Beograda surađuje sa zagrebačkim tjednikom *Danas*, jednim od najtiražnijih i najpopularnijih tjednika toga vremena. U Beogradu na jednom skupu Šešeljevi pristaše razbijaju mu glavu, dobiva prijetnje, pa krajem 1991. napušta Beograd te dolazi u Hrvatsku, u Rovinj, gdje i danas živi. Postaje stalni suradnik splitskog tjednika *Feral Tribune* te nepromijenjenim tempom nastavlja pisati protiv hrvatskoga nacionalizma. U Rovinju piše svoje najbolje knjige: *Kristalne rešetke*, *Grad u zrcalu*, pripovijetke *Ruže za Nives Koen*, novu verziju *Ruganja s dušom* te dvije drame, izvedene u Crnogorskome narodnom pozorištu u Podgorici. S Filipom Davidom objavljuje *Knjigu pisama 1992-1995*. Dobitnik je mnogih međunarodnih i domaćih nagrada, između ostalih, *Herderove nagrade*, nagrade *Tucholsky*, slovenske nagrade *Vilenica*, bosanskih nagrada *Bosanski stećak* i *Meša Selimović*, crnogorske nagrade *13. jul* te hrvatskih nagrada *Vladimir Nazor* i *August Šenoa*. Knjige su mu prevedene na desetak jezika. Od 2003. nakladnička kuća Fraktura objavljuje Djela Mirka Kovača. Dosad su objavljene knjige *Isus na koži* (izabrane drame) (2003.), *Vrata od utrobe* (2003.), *Kristalne rešetke* (2004.), *Ruže za Nives Koen* (pripovijetke) (2005.), *Uvod u drugi život* (2006.), *Ruganje s dušom* (2007.), *Malvina* (2007.), *Grad u zrcalu* (2007.), *Pisanje ili nostalgija* (2008.), *Knjiga pisama* (2008.), *Evropska trulež* (2009.), *Elita gora od rulje* (2009.) i *Gubilište* (2009.)

Djela Mirka Kovača

knjiga prva *Isus na koži* (izabrane drame), 2003.
knjiga druga *Vrata od utrobe* (roman), 2003.
knjiga treća *Kristalne rešetke* (roman), 2004.
knjiga četvrta *Ruže za Nives Koen* (pripovijetke), 2005.
knjiga peta *Uvod u drugi život* (roman), 2006.
knjiga šesta *Ruganje s dušom* (roman), 2007.
knjiga sedma *Malvina* (roman), 2007.
knjiga osma *Grad u zrcalu* (roman), 2007.
knjiga deveta *Pisanje ili nostalgija* (eseji), 2008.
knjiga deseta *Knjiga pisama*, s Filipom Davidom (pisma), 2008.
knjiga jedanaesta *Evropska trulež* (poetika), 2009.
knjiga dvanaesta *Elita gora od rulje* (polemika), 2009.
knjiga trinaesta *Gubilište* (roman), 2009.
knjiga četrnaesta *Cvjetanje mase* (politički eseji), 2010.

Nakladnik Fraktura, Zaprešić
Za nakladnika Sibila Serdarević
Urednik Seid Serdarević
Lektura i korektura Fraktura
Grafička urednica Maja Glušić
Dizajn Nedjeljko Špoljar, Sensus Design Factory
Prijelom Fraktura
Prvo izdanje Fraktura, 2003.
Godina izdanja 2011.
ISBN 978-953-266-221-4

www.fraktura.hr fraktura@fraktura.hr
T: +385 1 335 78 63 F: +385 1 335 83 20